

ISSUE:05
July-2026

ISSN: 3107-3357
(Online)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED
MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College,

Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: <https://www.jcdhanak.org/>

E-mail: editor@jcdhanak.org

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary
Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

About Journal:

The Knowledge Spectrum serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a group of wide academicians.

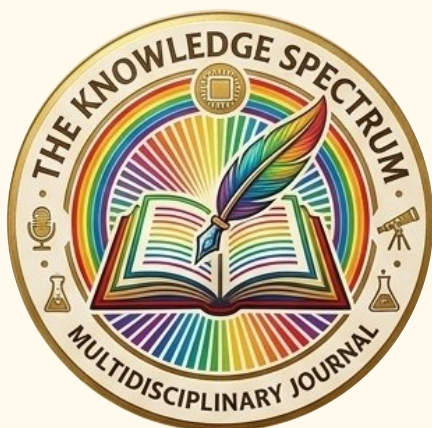
Journal Particular:

Title	The Knowledge Spectrum An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
Abbreviated Title	TKSIMJ
ISSN	3107-3557 (Online)
Publication Format	Online (E-Journal)
Frequency	Biannual
Subject	Multi-Disciplinary Subjects
Language	Multiple Languages
Publisher Detail	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India
Starting Year	2025
URL	https://www.jcdhanak.org/journal.php
Country	India
Journal's Character	Academic
License	Free for academic purpose (Open Access)
Contact Details	Click Here...
Editorial Board	Click Here...

THE KNOWLEDGE SPECTRUM:

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

Editor's Desk

Volume 5, Issue 5 | July 2027

It gives us immense pleasure to present the fifth issue of *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*. With every new volume, the journal continues its journey as a vibrant forum for scholarly reflection, critical inquiry, and intellectual exchange across diverse disciplines.

This issue brings together a rich collection of research articles contributed by academicians, researchers, and professionals from various fields. The studies presented herein reflect the spirit of multidisciplinary scholarship, addressing contemporary concerns while exploring new dimensions of knowledge, innovation, and social understanding.

The continued growth of *The Knowledge Spectrum* is a result of the collective efforts of our authors, reviewers, editorial board members, and readers. Their dedication to the advancement of research and learning strengthens the journal's mission of fostering a culture of quality scholarship and interdisciplinary engagement.

As we present this fifth issue, we reaffirm our commitment to maintaining the highest standards of publication ethics, peer-review integrity, and academic quality. We hope that the articles included in this volume will stimulate fresh perspectives, encourage further investigation, and contribute meaningfully to the global academic community.

We extend our sincere gratitude to all contributors and invite our readers to engage with the ideas and insights shared in these pages.

May *The Knowledge Spectrum* continue to serve as a meeting ground for knowledge, creativity, and scholarly excellence.

Warm Regards,

Editors

Dr. B. J. Patel

Dr. Twinkle B. Manavar

The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

ISSN: 3107-3557 (Online)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Editorial Board Members

**1. Dr. Subhaskumar Dudabhai Mori
(Editor-in-Chief)**

Principal, Gujarati Department
Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce,
Science & Management College,
Bagasara – 365440, Gujarat, India

✉ sdmori@jcdhanak.org

✉ chiefeditor@jcdhanak.org

☎ +91 97265 93475

**2. Dr. Twinkle Bhagvanji Manavar
(Editor)**

Assistant Professor (English)

✉ tbmanavar@jcdhanak.org

☎ +91 91069 74915

**3. Dr. Bhikhubhai Jivanbhai Patel
(Editor)**

Associate Professor (Hindi)

✉ bjpatel@jcdhanak.org

☎ +91 97230 91034

4. Prof. J. A. Bhalodia (Editor)

Professor (Physics), Department of
Physics, Saurashtra University, Rajkot –
360005

✉ jabhalodia@jcdhanak.org

☎ +91 98982 29821

5. Dr. Gauravkumar P. Joshi (Editor)

Assistant Professor
(Commerce/Accountancy)

✉ gpjoshi@jcdhanak.org

☎ +91 95585 33450

**6. Mr. Vimalkumar Kurjibhai Bhaliya
(Editor)**

Assistant Professor (Computer
Science)

✉ vkbhaliya@jcdhanak.org

☎ +91 99257 96212

**7. Mr. Bharat Patel (Verification Email
Received)**

Quality Compliance System Manager,
Metelix Products Inc., Canada

✉ bpatel@metelixinc.com

☎ +1 (647) 500-1830

**8. Dr. Kumar Krishnan (Verification
Email Received)**

Associate Professor, School of Life
Sciences, INTI International University,
Malaysia

✉ kumar.krishnan@newinti.edu.my

☎ +60 12-255 7269

9. Mr. M. K. Parmar (M.C.A.)

Principal Software Developer,
Lewisville, Texas, USA

✉ mahendra.parmar@wolterskluwer.com

☎ +1 (770) 576-9047

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: <https://www.jcdhanak.org/>

E-mail: editor@jcdhanak.org

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Advisory Board:

Dr. K. M. Trivedi (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. B. B. Gohil (M. Phil., Ph. D. In Sociology)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. M. S. Fadadu (Ph. D. In Economics)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. L. Vala (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. B. K. Parmar (M. P. Ed.)	Physical Instructor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. D. M. Rathod (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. V. Chaudhari (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. N. C. Patel (M. A., Ph. D. In Sanskrit)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. A. P. Sosa (M. Lib.)	Librarian Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. J. R. Jadav (M. Phil., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mrs. Sangitaben B. Patel (Canada) (M.A.)	111, Losino Street Caledon, Ontario, L7C 3N7 – Canada, Email: bpatel2012@yahoo.ca
Ms. Jaina R. Patel (UK) (M.A. GCSE in English & Gujarati)	Dixons Kings Academy, Northside Road, Bradford, West Yorkshire BD7 2AN, U. K. Email: jai.na1997@hotmail.co.uk
Dr. Mamta Sharma (M. A., Ph. D. In Hindi)	Principal, Vivekanand College of Arts, Ahmedabad Email: bkmamata28@gmail.com
Dr. Prabha Pant (M. A., Ph. D. In Hindi)	Professor & HOD, Department of Hindi, M. B. G.P.G., College, Haldwani, Nainital (Uttarakhand) Email: dr.prabhapant.hindi@gmail.com

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College,
Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: <https://www.jcdhanak.org/>

E-mail: editor@jcdhanak.org

▪ **Author Guidelines for Publishing in ‘*The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*’**

➤ **Scope & Subject Areas:** *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* is an international, peer-reviewed, multidisciplinary journal that welcomes original research papers from diverse academic fields, including Language & Literature, Commerce & Economics, Science & Technology, Computer Science & Engineering, Humanities & Social Sciences, and Interdisciplinary Studies.

➤ **Manuscript Preparation:**

✓ **Formatting Guidelines:**

- File Format: Manuscripts must be submitted in Microsoft Word (.doc) format (Compatibility Mode).
- Font and page setup: English - Times New Roman, Hindi - Mangal, and Gujarati - Shruti. All fonts should be in 12-point size.
- Page Size: A4, line spacing 1.15, and a 1-inch margin on all sides.
- Page Setup: Justified. Word Limit: 2,000 to 4,000 words.

✓ **Structure of the Manuscript:**

- Title Page: Title, author(s)' name(s), affiliation, email, and corresponding author details.
- Abstract: A concise summary (150–250 words) of the research objectives, methodology, key findings, and conclusions.
- Keywords: 6–8 relevant keywords related to the research.
- Introduction: Background, objectives, and the significance of the study.
- Methodology: A detailed explanation of the research methods and techniques used.
- Results & Discussion: Presentation of findings with relevant analyses, tables, and figures.
- Conclusion: A summary of the findings, implications, and future research directions.
- References: Proper citations and bibliography formatted according to the MLA style (9th edition).

✓ **Figures & Tables:** Figures should be high resolution (300 dpi or higher) and submitted in JPEG or PNG format. Tables should be numbered sequentially and included in the manuscript.

➤ **Submission Process:** Manuscripts must be submitted via email. Submissions should be original, unpublished, and not under consideration elsewhere.

➤ **Peer Review Process:** All submissions undergo a double-blind peer review. Authors will receive feedback within a month. If revisions are required, they must resubmit within a week.

➤ **Ethical Guidelines:**

- ✓ **Plagiarism Policy:** All submissions will be checked for plagiarism. Manuscripts with a similarity of more than 10% will be rejected.
- ✓ **Authorship Criteria:** All listed authors must have made significant contributions to the research."

➤ **Contact Information:** For inquiries, please contact the journal's email at editor@jcdhanak.org

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Publishers Details:

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India

Web: <https://www.jcdhanak.org>

Email: bvdhanak52@gmail.com

No. (02796) 222256

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara
Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India

Publishing Body	
Address	
Editor-in-chief	Dr. Subhaskumar D. Mori Principal, Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara Email: sdmori@jcdhanak.org Email: chiefeditor@jcdhanak.org Mo. 9726593475

THE KNOWLEDGE SPECTRUM:
AN INTERNATIONAL PEER-REVIEWED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
 "A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

INDEX

Sr. No.	Title of the Research Paper	Author's name	Page No.
1	Myth in Literature: A Confluence of Imagination, Culture and Reflection	Dr. Twinkle B. Manavar	01
2	Theoretical Framework for Digital Transformation in Accounting Education and Practice	Dr. Gauravkumar P. Joshi	07
3	One Nation, One Tax: A Comprehensive Analysis of GST in India (Edition - 2026)	Mr. Chetankumar P. Bakraniya	16
4	Data Scraping	Mr. Vimal K. Bhaliya & Mr. Taha Travadi	22
5	Analysis of Digital Technology Adoption in Higher Education: An Integrated Approach of ML-DSS	Miss. Kirti Parmar	25
6	Explainable Hybrid Machine Learning Framework for Cyber Threat Detection in Smart Home IoT Environments	Mr. Maulik K. Shah	29
7	आँचलिक उपन्यास का स्वरूप एवं लक्षण	Dr. K. M. Trivedi	34
8	‘पृथ्वीराज रासो’ की प्रामाणिकता-अप्रामाणिकता पर अनुसंधानपरक दृष्टिकोण	Dr. B. J. Patel	38
9	कबीरा खड़ा बाजार में : संदेश और उसकी प्रासंगिकता	Dr. D. M. Rathod	44
10	अमरकांत वर्मा का भाषा कर्म	Dr. J. R. Jadav	48
11	अमृतलाल नागर की औपन्यासिक सृष्टि में नारी-विमर्श	Miss. Priyanshi B. Patel	52

Sr. No.	Title of the Research Paper	Author's name	Page No.
12	प्रवासी साहित्यकार उषा प्रियम्बदा के उपन्यासों में नारी का आधुनिक रूप	Miss. Rachana P. Vishnuswami	58
13	आदिवासी समाज एवं वसावा जाति की संस्कृति	Miss. Nitisha N. Vasava	61
14	‘बृहदारण्यकोपनिषद्’ में वर्णित ब्रह्मतत्त्व चिंतन	Dr. Nayana C. Patel	65
15	भारतीय संस्कृति में गौ माता : सामाजिक चेतना और मूल्यबोध	Mr. Shivam K. Dave	69
16	विद्यारम्भ एवं संस्कार : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	Dr. B. B. Gohil	75
17	पर्यावरण सुरक्षा	Dr. Madhuben S. Fadadu	80
18	संशोधन-विमर्श: व्याख्या, स्वरूप અને પ્રયોજનલક્ષી અભિગમ	Dr. S. D. Mori	89
19	પૌરાણિક કથાનકની વિનોદી કથા 'પસ્તીનાપુરે'	Dr. Hari L. Vala	95
20	‘મરણોત્તર’ : ચૈતસિક વિશ્વની રમણીય યાત્રા	Dr. H. V. Chaudhari	100
21	ટૂંકી વાર્તા : સ્વરૂપ વિચારણા	Dr. Pratixa S. Mori	107
22	લયભંગ: એક સમીક્ષા	Mr. Jaydip R. Vala	116
23	સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન : એક વરદાન કે શાપ ?	Mr. Vishalkumar P. Bakaraniya	122
24	લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા	Miss. Jayshreeben S. Makwana	127

Myth in Literature: A Confluence of Imagination, Culture and Reflection

Dr. Twinkle B. Manavar

Associate Professor in English
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

Introduction:

Along with the evolution of human civilization, the scope and depth of human imagination have also expanded. An extremely powerful and profound expression of this imaginative energy is 'Myth'. Myth is not merely a collection of legends or fictional stories, but it is a living reflection of the deep emotions of the human mind, its global vision, and eternal values. In the field of literature, myth is such a unique element that not only makes a work interesting but also bestows it with philosophical depth, moral messaging, and a dense cultural perspective.

Mythological tales woven with gods, goddesses, demons, and miraculous events are in reality symbolic depictions of various aspects of human life itself. These characters or events are not baseless imaginations, but are strong representatives of the moral standards, religious thought, and lifestyle of the contemporary society. Creators, through the medium of myth, give voice to the internal and external struggles of human life, its victories, moral dilemmas, and spiritual peaks in a highly impressive manner.

Every culture in the world has created its own distinct myths. The Ramayana, Mahabharata, and Puranas in Indian culture; Zeus, Athena, and Hercules in Greek culture; and Thor and Odin in Norse culture — all of these have composed myths according to their own

historical, religious, and social environments. It is noteworthy that, even though these myths are ancient, they remain just as vibrant in today's modern literature and are providing a new dimension to contemporary writing.

In the present article, we will discuss in detail the fundamental elements of myth in literature, its characteristics, its place in various world cultures, and its literary application. This study will be highly crucial not only from a literary perspective, but also for understanding the profound elements of human civilization and its evolutionary course.

What is Myth?

As seen in the introduction, Myth is an amalgamation of ancient tales, legends, and narratives that highlight the religion, culture, lifestyle, and global perspective of contemporary human society. The fabric of gods, goddesses, supernatural powers, eternal moral messages, and high human values is woven in a highly artistic manner within these stories.

Fundamental Elements of Myth

Myth in literature is based on certain specific components. Among its main elements, the foremost is the inclusion of gods, goddesses, and supernatural characters. At the center of myths are characters who are beyond human limitations, such as deities, demons, yakshas, and gandharvas. These characters are not merely fictitious, but are strong symbols of various aspects of human life and the universe. For example, Brahma is a symbol of creative power and reconstruction, Vishnu represents the protection of the world and adherence to Dharma, while Shiva signifies destruction and rebirth. Similarly, Durga or Kali are symbols of maternal power and the

destruction of evil, while Hanuman is a symbol of inexhaustible devotion, unparalleled strength, and loyalty. Such symbolic characters bring depth to literary works and convey moral messages to society through the medium of storytelling.

The second important element is marvelous powers and miracles. Mythical characters possess such special powers that are beyond the capacity of ordinary humans. These powers create fascination and moral conflict within the story. Extraordinary events like the parting of sea waters or lifting a mountain; boons and curses demonstrating the consequences of a person's deeds and morality; the descent of God on earth in human form like Lord Rama and Lord Krishna; as well as the excellent use of other attainments like immortality, shape-shifting, flying in the sky, or divine vision, are found in them.

The third element is its unbroken narrative style. Myths have been flowing incessantly from generation to generation through oral tradition and written forms. Their narratives mostly revolve in a continuous cycle of birth, struggle, victory, and rebirth. Furthermore, numerous sub-stories and inner tales are interwoven within the main plot, as in the Mahabharata. These stories are free from the boundaries of time, meaning they are timeless; they seem equally relevant and fresh in every era, and this unbroken style is what makes myths immortal.

The fourth element is symbolic events and circumstances. The events depicted in myths are not merely gross descriptions, but a subtle and extensive meaning is hidden behind them. The war depicted in them is the eternal struggle between good and evil tendencies, penance is self-discovery and spiritual upliftment, while a journey indicates

the difficult path of human life and its internal development. In addition, victory and downfall are depicted as the inevitable consequences of human's moral and immoral actions.

The final and most important element is the foundation of religion and moral values. The supreme purpose of myth is not merely to tell a story, but to guide mankind on the righteous path. Subjects such as the observance of Dharma in the form of commitment to duty, truth, and non-violence; sin and virtue explaining the immutable laws of Karma; the destruction of unrighteousness showing a firm belief that the end of evil forces is certain; as well as salvation and rebirth for the spiritual elevation of the soul, are interwoven in it. Thus, all these elements of myth come together to not only color a literary work with the hues of imagination, but also endow it with philosophical, moral, and cultural depth, making it a true guide for human life.

Key Characteristics of Myth

Its distinctive characteristics emerge from the fundamental elements of myth itself, which bestow a unique and profound height to a literary work. Its main characteristics are as follows:

1. **Supernaturalism:** Supernaturalism is the lifeblood of myth. Transcending the limits of human logic and reality, it takes the reader into a world of miracles and divinity. The incarnation of gods to destroy unrighteousness, epic battles with demons, the building of a bridge over the ocean, or the phenomena of boons and curses — all these are not mere curiosities, but are powerful mediums to establish morality, the foundation of religion, and the law of Karma.

2. **Dense Symbolism:** The stories of myths are not gross but filled with symbols. In them, Rama is not merely a king, but the personification of 'Dharma and Duty'; whereas Ravana is the symbol of 'Ego and Unrighteousness'. The fierce wars described here are in reality not just between two armies, but are artistic depictions of the internal conflicts between good and evil running deep within the human mind.
3. **Cultural Reflection:** Every myth is a mirror of its contemporary culture, beliefs, and historical heritage. The depiction of religion, politics, family values, and social structures in texts like the Ramayana and Mahabharata is the identity of Indian culture. Similarly, Greek (Zeus, Athena) or Norse (Thor, Odin) tales immortalize the social and historical context of those people in literature.
4. **Moral Message (Guidance):** A major purpose of myth is to make society value-oriented. Through the conduct of the characters, their difficult choices, and their consequences, the story gives a clear message that ultimately, victory belongs only to truth and righteousness. Whether it is Yudhishtira's devotion to truth, Karna's internal conflict, or Bhishma's sacrifice — it provides the reader with the inspiration to make the right decisions and stay away from sin.
5. **Emotional & Philosophical Depth:** These stories touch upon human emotions and the ultimate questions of life. The most subtle depiction of human feelings occurs through Arjuna's grief, Draupadi's agony, or Hanuman's devotion. Moreover, through the Karma Yoga of the Gita or the dialogues between

Shiva and Parvati, these stories answer spiritual and philosophical questions like 'What is the meaning of life?', 'What is my duty?', and 'How is salvation attained?'.

In short, myth in literature is not merely entertainment or a flight of fancy; it is a living document of the philosophical, moral, and cultural aspects of human existence. It makes the story timeless through supernaturalism, symbolism, and profound reflection. Freeing literature from the bonds of time, myth provides mankind with continuous guidance on the art of living and eternal values from generation to generation.

The Form of Myth in Various Cultures

After looking at the universal characteristics of myth, it is essential to understand what distinct myths each culture of the world has created according to its historical, geographical, and religious contexts. A brief literary introduction to the major world cultures is as follows:

1. **Indian Culture (Philosophical and Spiritual Approach):** Indian myth is preserved in epics like the Ramayana, Mahabharata, and Puranas, which are centered on the principles of Dharma, duty, devotion, and the fruits of Karma. Through Lord Rama as a symbol of ideal duty and limits, Lord Krishna as a guide to philosophy and ethics, and Shiva-Parvati as symbols of sacrifice and maternal power, these stories point human life directly to the path of high moral values and spiritual upliftment.
2. **Greek Culture (Humanistic and Reflective Approach):** Greek myth is a highly realistic portrayal of human nature and moral conflicts. Gods like Zeus (power and justice), Athena

(knowledge and the morality of war), and Apollo (art and beauty), despite being divine, possess human-like emotions (love, anger, jealousy) and weaknesses. The flaws and internal conflicts of these characters make Greek tales more sensitive, humanistic, and philosophical.

3. **Norse Culture (Reflection on War, Valor, and the Cycle of Time):** The Scandinavian (Norse) myth of Northern Europe views life as a continuous war. Through Thor, the god of lightning and strength, Odin, the god of knowledge and sacrifice, and Loki, the symbol of deceit, these tales describe valor and struggle. The most profound element of this myth is 'Ragnarök', meaning the ultimate cycle of time, which explains that new creation of the universe inevitably follows ultimate destruction.
4. **Egyptian Culture (Afterlife and Rebirth):** The myth of ancient Egypt is primarily associated with the extremely profound reflection on the 'Afterlife'. Through the tales of Osiris (god of death and justice), Isis (motherhood and dedication), and Horus (victory), the spiritual journey of the soul, the final reckoning of deeds (sin and virtue), and the principle of rebirth have been presented in a highly symbolic manner. Here, death is not the end, but a new stop on the journey.

The Application of Myth in Literature

Myth is not limited merely to imaginative flights in literature, but it is an extremely powerful medium to produce moral messages, philosophical reflection, and emotional depth. Its creative use in various literary forms is seen as follows:

1. In Poetry and Plays

By making direct use of mythological characters and legends in poetry and plays, creators bring life to life values and struggles. Moral messages are presented very impressively through characters like Rama (duty and sacrifice), Draupadi (justice and women's respect), or Hanuman (boundless devotion). Moreover, plays based on the Ramlila or Mahabharata make legends more accessible to the public through audio-visual mediums. Modern playwrights also use these mythological references to depict contemporary mindsets and the conflict between righteousness and unrighteousness on stage.

2. In Fiction (Novels and Stories)

In modern fiction, mythological characters are provided with new shapes and new settings. Writers reconstruct mythological events from a modern viewpoint and derive new meanings from them. Whether it is works like 'The Palace of Illusions' written from Draupadi's perspective, or questions regarding caste and identity raised through Karna's character — this kind of literary repetition connects mythological stories directly with the social problems and ideologies of today's time, making the work immortal.

3. In the Construction of Figurative Language

Myth provides an excellent source to make literary language denser, more artistic, and full of emotion. Through similes like 'a dutiful son like Rama' or 'ego like Ravana', metaphors like 'the wheel of Karma' or 'the darkness of unrighteousness', and allusions like 'this struggle is like Kurukshetra', the writer creates an immediate and strong image in the reader's mind. These linguistic

devices do not merely provide information, but bestow philosophical and cultural depth to the sentence.

4. As a Critical Approach

Myth is a powerful critical tool that places a question mark on the discrepancies of society. Taking the basis of mythological events, current literary figures logically review issues like gender equality, morality, and caste discrimination in today's society. Portraying Sita or Draupadi as symbols of women's empowerment and rights instead of tolerance, or raising moral questions like 'What is the true definition of Dharma and Adharma?' keeping the war of Rama-Ravana or Pandavas-Kauravas at the center — this approach does not let literature remain mere fiction but makes it highly thought-provoking and contemporary.

Myth and Imagination: The Creative Height of Literature

Literature is fundamentally a powerful expression of human imagination, and myth provides an open sky for this imagination to take a sky-high flight. Mythological characters, legends, and supernatural events inspire creators to build such wonderful worlds that, rather than just serving entertainment, compel the reader to think on philosophical, moral, and emotional levels. This creative height manifests mainly in three forms:

- **Creation of a New World (World-building):** Through myth, writers create fictional worlds that are beyond logic, yet convincing. Places like Ayodhya, Lanka, or Dwarka described in the Ramayana or Mahabharata are not just geographical locations, but an entire philosophical universe. Even in today's modern 'Fantasy' or spiritual literature, creators

use this very mythological framework to make readers experience a unique and magical dimension.

- **Character Creation and Depiction of Emotions:** Gods, goddesses, demons, yakshas, or ascetics actually represent various aspects of human nature. Drawing inspiration from these mythological templates, literary figures mold new characters like modern heroes, villains, thinkers, or devotees. These characters give philosophical depth to the story and unify the reader with the work on an emotional level.
- **Creation of Moral Conflict and Circumstances:** Events like war, penance, wandering, incarnation, or boons and curses do not merely bring thrills to the story but create a profound moral conflict. Through such difficult circumstances, the writer makes the reader introspective by raising eternal questions like 'What is truth?', 'What is called Dharma?', and 'What is my duty?'.

Summary: Thus, myth and imagination are akin to the beating heart of high literature. The new worlds, unique characters, and difficult circumstances created through it free a literary work from the boundaries of time, transforming it into a timeless (immortal) and reflective creation.

Conclusion

At the end of the entire discussion, it can be said with certainty that myth is such a living element of literature, in which a wonderful confluence of the supreme flight of human imagination, profound philosophical reflection, moral conflicts, and cultural values has been forged. Its fundamental components, like gods and demons, miracles,

and symbolic events, grant an ethereal and philosophical height to a literary work.

The various cultures of the world (the sense of religious duty in Indian culture, human nature in Greek tales, the valor of Norse culture, and the afterlife reflection of Egyptian culture) have provided a highly global and all-inclusive perspective to myth.

Looking from a literary perspective, the application of myth in poetry, drama, fiction, or the construction of figurative language does not merely adorn the work but also makes it a powerful critical medium to review current social issues. It inspires the creator's imagination to mold such novel worlds and characters that, instead of remaining mere entertainment for the reader, become an accurate guide for living life.

In short, myth is the beating heart of literature. It is such an inexhaustible stream of philosophy, morality, culture, and imagination that frees literature from the constraints of time, making it truly immortal and eternal.

.....

REFERENCES:

1. Bulfinch, Thomas. *Bulfinch's Mythology*. Modern Library, 1855.
2. Buxton, Richard. *The Complete World of Greek Mythology*. Thames & Hudson, 2004.
3. Cotterell, Arthur. *The Ultimate Encyclopedia of Mythology*. Hermes House, 2003.
4. Giesecke, Annette. *Classical Mythology A to Z: An Encyclopedia of Gods Goddesses, Heroes Heroines, Nymphs, Spirits, Monsters, and Places*. Black Dog & Leventhal, 2020.
5. Hamilton, Edith. *Mythology*. Little, Brown and Company, 1998.
6. MacLeod, Sharon Paice. *Celtic Cosmology and the Otherworld: Mythic Origins, Sovereignty and Liminality*. McFarland & Company, 2018.

Theoretical Framework for Digital Transformation in Accounting Education and Practice

Dr. Gaurav P. Joshi

Assistant Professor in Commerce
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

Abstract:

The rapid integration of digital technologies into commerce and accounting represents more than a technological shift - it demands fundamental theoretical rethinking. This theoretical research examines how artificial intelligence, blockchain, cloud computing, and automation challenge established accounting concepts. Rather than simply documenting adoption rates, it argues we need new conceptual frameworks to understand what's actually happening. By systematic literature review, researcher synthesize perspectives from technology adoption theories, institutional theory, and social constructivism. What emerges is a picture of deep tension: traditional accounting rests on human verification and professional judgment, but digital systems automate these precisely. This creates epistemological problems we haven't fully addressed. The analysis reveals three critical gaps. First, commerce education still emphasizes manual techniques while industry demands digital competency—students score 2.18/5.00 on blockchain knowledge versus 4.21/5.00 on basic computers. Second, professional identity is unclear when algorithms perform traditional accounting tasks. Third, ethical frameworks lag behind technology, leaving questions about algorithmic accountability unresolved. I propose an integrated framework combining TOE (technology-organization-environment) with

institutional and professional identity theories. The framework helps explain why large firms adopt technologies 2-3 times faster than small firms, and why urban students show 0.77-point higher digital literacy than rural peers. The implications matter. For educators, curriculum reform isn't optional, it's essential. For practitioners, continuous learning becomes mandatory. For policymakers, regulatory frameworks need updating. Without theoretical grounding, responses to digital transformation remain reactive and fragmented.

Keywords: Digital Transformation, Theoretical Framework, Commerce Education, Technology Adoption, Conceptual Analysis, Artificial Intelligence

Introduction:

Accounting is shifting from historical compliance to proactive strategic analysis. Not just the tools - we've always used new tools - but the very nature of what accounting means. Traditional accounting assumes human verification matters. Paper documents provide evidence. Professional judgment adds value. But now AI performs analysis, blockchain secures records by use of advanced mathematical algorithms to scramble and secure digital data and cloud systems enable real-time reporting. These aren't incremental changes. They're paradigm shifts.

The literature documents adoption rates 78% of firms use digital technologies, AI tools at 64%, blockchain at 23%. But these numbers don't explain why transformation happens unevenly, or what it means for accounting's epistemological foundations. That's what theoretical work should address. By approaching this from a different angle than empirical studies. Instead of measuring what's happening, I'm asking what it means. When algorithms verify financial data, what does "reliability" mean? When automation handles journal entries, what's an accountant's distinctive professional

value? When education teaches manual ledger entries but practice uses cloud software, how do we reconcile this mismatch?

These questions aren't new - others have touched on them. Schonfeldt (2022) examined consolidated financial statements and threshold concepts. Recent blockchain research highlights transparency benefits. AI studies show efficiency gains. But these remain fragmented. No integrated framework connects technology adoption, institutional pressures and professional identity transformation. That's the gap author trying to addressing.

The Indian context adds complexity. GST implementation in 2017 mandated digital recordkeeping. Digital India pushed digital payment systems. The accounting sector is booming as firms transition to forward-looking strategic consultation but adaptation isn't uniform. This research article helps explains these patterns.

Research objectives:

1. Construct an integrated theoretical framework for digital transformation in accounting;
2. Analyse epistemological tensions between traditional and digital paradigms;
3. Identify conceptual gaps requiring future theoretical work.

These matters because without theoretical grounding, responses remain reactive. Firms adopt technologies without understanding implications. Educators add courses without pedagogical coherence. Policymakers regulate without conceptual clarity. Theory provides the foundation for informed decisions.

Methodology:

Based on conceptual understanding. Theoretical approach will be appropriate technique for objectives. Digital transformation is too complex for single - dimension

explanation. We need frameworks connecting technology, organization, institutions, and identity. Those frameworks don't exist yet. Building them requires theoretical work.

☛ Three Components:

1. Literature synthesis: researcher *reviewed* academic databases (Google Scholar, SSRN, JSTOR) for theoretical perspectives on technology adoption, organizational transformation, professional identity, and accounting epistemology. Selected sources met criteria: theoretical novelty, conceptual clarity, relevance to digital transformation. *Categorization* of literature review: technology acceptance models, TOE framework, diffusion of innovations (technology); institutional pressures, legitimacy mechanisms (institutional); identity construction, professional boundaries (identity); reliability concepts, verification approaches (epistemology); competency development, pedagogical approaches (education). Then *evaluated* each: strengths, limitations, applicability. Finally, integrated them - finding commonalities, resolving contradictions, identifying gaps.
2. Conceptual Analysis: This examines tensions. How does algorithmic verification challenge human verification principles? How does automation affect professional identity? How does digital competency require pedagogical change? Researcher analysed these systematically, not just listing problems but tracing logical implications.
3. Framework Construction: built an integrated model. Started with core components (technology, organization, environment, institutions, identity). Specified relationships (bidirectional influences, feedback loops). Integrated perspectives (TOE + institutional + identity). Validated coherence (internal

consistency, conceptual clarity).
Articulated implications (for practice, education, policy).

➔ **Validity in Theoretical Research:**
Theoretical validity differs from empirical validity.

- » Conceptual clarity: Defined terms precisely.
- » Logical coherence: Maintained consistency throughout.
- » Theoretical grounding: Connected to established traditions.
- » Explanatory power: Ensured framework explains observed phenomena.
- » Practical applicability: Made it useful for stakeholders.

➔ **Limitations:**

- » No empirical testing: Framework needs data validation.
- » Context specificity: Focused on Indian accounting; may need adaptation elsewhere.
- » Temporal dynamics: Technologies evolve; framework may require updates.
- » Implementation gaps: Theory doesn't guarantee practice success.

Theoretical Framework: (Building an Integrated Model)

Researcher proposing a framework combining three perspectives: TOE (technology-organization-environment), institutional theory, and professional identity theory. Why these three? TOE explains technology adoption decisions. Institutional theory explains conformity pressures. Identity theory explains professional adaptation. Together, they cover the full transformation picture.

➔ **Five Core Components:**

1. **Technology Factors:** Functionality, compatibility, complexity, perceived benefits. These draw from TOE and technology acceptance models.

Key question: do technological characteristics influence adoption? Yes - cloud software (72% adoption) exceeds blockchain (23%) because functionality is clearer, complexity lower.

2. **Organization Factors:** Capabilities, resources, culture, strategy. Draw from resource-based view.

Key question: do organizational characteristics enable or constrain transformation? Yes - large firms adopt 2-3x faster than small firms due to resource availability.

3. **Environmental Factors:** Regulations, industry pressures, competition, stakeholders. Draw from TOE and institutional theory.

Key question: do external pressures influence transformation? Yes - GST mandated digital record-keeping, creating adoption pressure.

4. **Institutional Factors:** Professional norms, regulations, standards, legitimacy. Draw from institutional theory.

Key question: do institutional pressures shape patterns? Yes - ICAI guidelines influence technology adoption approaches.

5. **Professional Identity Factors:** Identity, values, competencies, ethics. Draw from identity theory.

Key question: does identity affect adoption? Yes - 58% of professionals worry about skill displacement, affecting technology acceptance.

➔ **How Components Connect:**

- » Technology - organization: bidirectional. Technology requires capabilities;

organizations select technologies based on capabilities.

- » Organization-environment: adaptation pressure. Organizations respond to regulatory and competitive pressures.
- » Environment-institution: coevolution. Environmental changes drive institutional evolution; institutions shape environmental dynamics.
- » Institution-identity: normative influence. Institutional expectations shape professional identity; professionals advocate for institutional changes.
- » Technology-identity: tension. Technology displaces traditional tasks; identity requires adaptation.

➤ Theoretical Mechanisms: Three mechanisms explain transformation:

1. Adoption: Happens through fit assessment (technology-organization-environment), pressure response (institutional), and alignment (identity). Not just "is it useful?" but "can we implement it?", "are we expected to?", "does it fit our professional role?"
2. Implementation: Happens through capability development, institutional alignment, identity adaptation. Success requires all three - technology alone fails without organizational support and professional acceptance.
3. Transformation: Emerges from cumulative adoption and implementation. Systemic change in practices, education, identity. Not just individual technology use but sector-wide evolution.

➤ Key Propositions: From this framework, I derive propositions:

- » Adoption likelihood increases with analysis TOE fit, strong institutional

pressures, compatible identity alignment.

- » Implementation success requires simultaneous capability development, institutional alignment, identity adaptation.
- » Transformation outcomes reflect cumulative effects creating systemic changes.

Identity tension increases when automation displaces tasks without alternative identity-defining activities. Educational transformation requires pedagogical approaches addressing digital competency while maintaining epistemological foundations.

➤ Why This Framework Matters:

It's integrated & multidimensional - not fragmented perspectives. Mechanism-based not just correlations. Proposition generating - enables empirical testing. Practically useful - stakeholders can apply it.

For firms: analyse technology adoption using all five components. For educators: design curriculum considering institutional requirements and identity implications. For policymakers: develop regulations addressing technological, organizational, and institutional factors.

The framework isn't complete - it needs refinement through empirical testing. But it provides starting point for systematic understanding.

Conceptual Analysis: (examines epistemological tensions)

What Gets Lost When We Automate? Here's what is most problematic: we're automating accounting without questioning what accounting means.

➤ *Traditional* accounting assumes three things:

- » *Human verification* matters. Reconciliations, audits, judgments—humans do these. Why? Accountability. Transparency. Ethical oversight. The assumption: humans verify better than machines because humans’ reason ethically, understand context, accept responsibility.
- » *Documents* provide evidence. Invoices, receipts, contracts - physical proof. Why? Verifiability. Auditability. Legal defence. The assumption: paper documents prove better than digital records because they’re permanent, tangible, legally recognized.
- » *Judgment* adds value. Estimates, valuations, interpretations - professionals decide. Why? Flexibility. Context. Ethics. The assumption: human judgment decides better than algorithms because humans understand context, reason ethically, accept accountability.

But *Digital* technologies challenge all three. AI verifies without humans. Blockchain secures cryptographically, not physically. Automation analyses without professional input. So, what does “reliability” mean when verification is algorithmic? What does “evidence” mean when records are cryptographic hashes? What does “judgment” mean when algorithms perform analysis? I don’t think we have answers yet. We’re using old concepts for new realities. That’s epistemological mismatch.

➤ What needs rethinking:

- » **Reliability:** Traditional = human verification + documents. Digital = algorithmic verification + cryptographic security + automated analysis. Question: is algorithmic reliability equivalent? How do we maintain accountability?
- » **Verifiability:** Traditional = document audit + human inspection. Digital =

cryptographic verification + distributed audit + algorithmic transparency. Question: how do we verify blockchain records? What audits apply to automated systems?

- » **Judgment:** Traditional = human expertise + ethics + context. Digital = algorithmic decisions + human-algorithm collaboration + oversight. Question: what’s professional judgment when algorithms analyse? How do we oversee ethical algorithmic decisions? This isn’t just technical. It’s philosophical. We’re changing what accounting is, not just how we do it.
- » **Professional Identity:** Who Are Accountants When Machines Do the Work? I’ve watched this tension in professional discussions. Accountants ask: “If algorithms calculate, analyse, report - what’s my value?”

Traditional identity emphasizes on Technical expertise: calculate, record, report. That’s our distinctive value. Ethical judgment. We decide estimates, valuations, disclosures ethically. That’s accountability. Client advisory. We interpret for decisions. That’s added value.

Automation challenges all three. Algorithms calculate better than humans. So, what’s technical expertise? Algorithms make ethical-affecting decisions. So, what’s ethical judgment? Algorithms generate insights. So, what’s advisory value? The identity crisis is real. 58% of professionals worry about skill displacement. Not because they’ll lose jobs—but because they’ll lose professional identity.

➤ What identity becomes:

- » **Oversight.** We ensure algorithms align with ethics, regulations, stakeholder interests. Accountability shifts from doing to supervising.
- » **Interpretation.** We explain algorithmic outputs—context, strategy, implications.

Value shifts from calculation to interpretation.

- » Strategy. We integrate finance with business strategy, competition, risk. Value shifts from technical to strategic. This isn't diminishment. It's evolution. But evolution requires conscious identity work, not just passive adaptation.
- » Education: Teaching 1990s Accounting for 2026 Practice

If you see commerce curricula. Manual ledger entries. Journal walkthroughs. Case studies without technology. Meanwhile, industry uses cloud software, AI analysis, data analytics platforms. The mismatch is glaring.

Traditional pedagogy emphasizes: Concepts. Principles, theories, frameworks. Foundation for application. Manual calculation. Journal entries, reconciliations, statements. Technical proficiency. Cases. Realistic scenarios applying principles. Problem-solving, judgment.

So, Digital requires: Technology use. Software, AI tools, analytics platforms. Technical skills. Data analysis. Statistics, visualization, machine learning. Analytical capability. Algorithm understanding. AI models, blockchain protocols, automation workflows. Technical knowledge.

➡ The problem is:

- » Should we teach manual calculation when practice is digital?
Yes - concepts require foundational understanding. No - it's outdated.
- » Should cases include technology?
Yes - authentic preparation. No - it complicates pedagogy.
- » Should we balance conceptual and technical?
Yes - but how? the answer is integration, not replacement. Teach concepts through digital tools. Use technology-enhanced cases. Balance conceptual understanding

with technical proficiency simultaneously, not sequentially. But curriculum don't do this well. Only 23% cover AI comprehensively. Only 18% cover blockchain. 89% emphasize manual techniques. Faculty competency is low (2.94/5.00). Infrastructure is inadequate. Regulatory approval is slow. Industry-academia linkage is weak. Reform requires more than adding courses. It requires pedagogical reconceptualization.

Conceptual Gaps: (Identifies areas needing development)

Three Gaps We Can't Ignore, Analysis reveals three critical gaps. Current theory doesn't address these.

➡ Gap 1: Ethics for Algorithms: Current accounting ethics: integrity, objectivity, confidentiality, competence. But algorithms create new ethical problems:

- » Accountability: When algorithms make financial decisions, who's responsible? Traditional ethics emphasizes individual responsibility. Algorithms distribute responsibility. We need new accountability frameworks.
- » Privacy: Accounting technologies process sensitive data - personal info, transactions, secrets. Consent? Purpose limitation? Security? Third-party sharing? Traditional ethics emphasizes confidentiality. Digital data requires privacy frameworks addressing these specific issues.
- » Bias: AI algorithms exhibit biases classification, valuation, prediction. Detection? Mitigation? Fairness? Equity? Traditional ethics emphasizes objectivity. Algorithms require bias-specific frameworks.

- » Transparency: Proprietary algorithms lack transparency. Disclosure? Explainability? Auditability? Understanding? Traditional ethics emphasizes transparency. Algorithms require transparency-specific requirements.

So, there is need for developing conceptual clarity on algorithmic accountability, privacy, fairness, transparency; ethical principles addressing these challenges; implementation guidance: assessment, mitigation, compliance and regulatory integration for consistency.

- ➔ Gap 2: Pedagogy for Digital Competency: Current pedagogy: concepts, manual calculation, cases. Works for traditional accounting. Digital competency requires different pedagogy.

- » Integration: Technology isn't supplementary - it's primary. Curriculum design? Instruction methods? Assessment? Resources? Traditional pedagogy doesn't address integration.
- » Assessment: Digital competencies need different assessment than conceptual tests. Design? Criteria? Feedback? Credentialing? Traditional pedagogy doesn't address digital assessment.
- » Faculty: Educators need digital competency. Training? Standards? Support? Evaluation? Traditional pedagogy doesn't address faculty development.
- » Alignment: Education must match industry requirements. Identification? Adjustment? Internships? Feedback? Traditional pedagogy doesn't address alignment.

So, there is need for developing competency taxonomy: required competencies, levels, pathways; pedagogical principles:

integration, development, assessment; implementation framework: curriculum, instruction, assessment, resources and evaluation framework: effectiveness, development, alignment.

- ➔ Gap 3: Identity in Automated Environments: Current identity theory: roles, values, competencies. Traditional professional identity. Automated environments create identity problems:

- » Role redefinition: Automation displaces traditional roles. Reconstruction? Value proposition? Boundaries? Traditional theory doesn't address role redefinition in automation.
- » Value proposition: When algorithms perform tasks, what's distinctive value? Articulation? Differentiation? Positioning? Traditional theory doesn't address value proposition in automation.
- » Boundary management: Automation blurs accountant-technologist-analyst boundaries. Definition? Distinction? Collaboration? Traditional theory doesn't address boundary management in automation.
- » Identity continuity: Accountants maintain identity while adapting. Preservation? Adaptation? Change management? Traditional theory doesn't address continuity in technological change.

So, there is need for developing identity framework: components, adaptation, continuity; role theory: redefinition, value, boundaries; adaptation theory: processes, strategies, preservation and integration framework: identity + technology + institutions.

Conclusion:

This research contributes by creating an integrated theoretical framework for digital transformation in accounting. Not just

describing what's happening, but explaining why and how. The framework combines TOE, institutional theory, and professional identity - five components, multiple relationships, three mechanisms and provide starting point for systematic understanding.

It analysed epistemological tensions. When algorithms verify, what's reliability? When cryptography secures, what's evidence? When automation analyses, what's judgment? These aren't technical questions. They're philosophical. We're changing what accounting is.

Also identified three gaps. Ethics for algorithms doesn't exist. Pedagogy for digital competency is underdeveloped. Identity theory for automated environments is absent. Future theoretical work must address these.

➡ What this means practically:

- » Firms should analyse technology adoption using all five framework components - not just "is it useful?" but "can we implement?", "are we expected?", "does it fit our role?"
- » Educators should integrate digital competencies while maintaining conceptual foundations - not replace concepts with technology, but teach concepts through technology.
- » Professional organizations should update ethical frameworks addressing algorithmic accountability, privacy, bias, transparency - not just add technology courses, but fundamentally rethink professional ethics.
- » Policy makers should develop regulatory frameworks ensuring accountability, privacy, oversight - not just regulate technologies, but govern their ethical use.

➡ What this means theoretically:

- » Accounting theory must evolve. Traditional concepts don't fit digital realities. We need new epistemological foundations, new identity frameworks, new ethical principles.
- » Education theory must adapt. Traditional pedagogy doesn't develop digital competency. We need integrated approaches, digital-first instruction, technology-enhanced cases.
- » Professional theory must transform. Traditional identity doesn't fit automated environments. We need oversight roles, interpretive expertise, strategic advisory.

Limitations of the study:

The framework needs empirical testing. It hasn't validated propositions with data. The framework is context-specific. Focused on Indian accounting. May need adaptation elsewhere. Technologies evolve. Framework may require updates as new technologies emerge. Theory doesn't guarantee practice. Implementation requires addressing organizational, political, resource constraints.

But despite limitations, this work matters. Without theoretical grounding, responses remain reactive. Firms adopt without understanding. Educators add courses without coherence. Policymakers regulate without clarity. Theory provides foundation. It enables systematic understanding. It guides informed decisions. It anticipates implications. Digital transformation will continue accelerating. AI will become more sophisticated. Blockchain will expand. Automation will deepen. We need theoretical frameworks to navigate this change, not just react to it.

This research provides those frameworks. Not complete - foundation. Not final - starting point. But essential for systematic navigation of digital transformation's complexities.

The future of accounting isn't just technological. It's conceptual. It's epistemological. It's identity-based. Understanding that requires theory. Researcher provided starting theoretical foundation. Future work must build on it.

References:

1. EasyChair. "The Digital Evolution of Corporate Accounting: Trends, Challenges, and Future Prospects." EasyChair Preprint 1432616 (August 7, 2024): 1-16.
2. Econjournals. "Pros and Cons of Using Artificial Intelligence in Accounting." IRMM (December 29, 2024).
<https://econjournals.com/index.php/irmm/article/download/17854/8623/42820>.
3. Ejournal Aibpmjournals. "A Systematic Literature Review on Blockchain Accounting for Transparency, Accountability, and Audit Practice." IJABIM (2025).
<https://ejournal.aibpmjournals.com/index.php/IJABIM/article/view/4262>.
4. Inderscienceonline. "Fraud-proof Accounting: The Power of Blockchain Technology (Blockchain)." International Journal of Blockchains and Cryptocurrencies (October 15, 2024).
<https://www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJBC.2024.142268>.
5. IERJ. "Artificial Intelligence Applications in the Accounting Sector." IERJ (2025).
<https://ierj.in/journal/index.php/ierj/article/download/4452/5237/9523>.
6. KPMG. "Digitalisation in Accounting 2024/2025: Progress, Hurdles and Opportunities." KPMG (December 29, 2025).
<https://kpmg.com/de/en/insights/digital-transformation/study-digitalisation-in-accounting-2024-2025.html>.
7. Modern Language Association. MLA Handbook. 9th ed. New York: Modern Language Association of America, 2021.
8. MyQuickCloud. "A Guide to Digital Transformation in 2025 for Accountants." MyQuickCloud (January 20, 2025).
<https://myquickcloud.com/blog/a-guide-to-digital-transformation-in-2025-for-accountants/>.
9. RSIS International. "Reimagining Accounting in the Digital Age." IJCIAS (November 6, 2025).

<https://rsisinternational.org/journals/ijrias/article.php?id=1316>.

10. Schonfeldt, Nikki. "Essays on Demystifying Consolidated Financial Statements." Doctor of Philosophy Thesis, University of Western Australia, 2022.
11. Stu.ca. "MLA 9th Edition Formatting and Style Guide." St. Thomas University (2021).
<https://www.stu.ca/media/stu/site-content/current-students/academic-support/docs/20210921MLAPPt.pdf>.

One Nation, One Tax: A Comprehensive Analysis of GST in India (Edition - 2026)

Mr. Chetan P. Bakraniya

Visiting Faculty in Commerce
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

Abstract:

The implementation of the **Goods and Services Tax (GST)** on July 1, 2017, marked the most significant structural reform in India's fiscal history since independence.¹ Built on the foundational philosophy of "**One Nation, One Tax**," GST aimed to dismantle a fragmented, multi-layered tax regime and replace it with a unified, destination-based consumption tax.

This analysis evaluates the transformative impact of GST on the Indian economy, focusing on its ability to mitigate the **cascading effect of taxes** and streamline the logistics of interstate trade.² By integrating various federal and state levies such as Excise Duty, VAT, and Service Tax into a single framework, GST was designed to enhance tax compliance, broaden the revenue base, and foster a "Common National Market."

Keywords: GST (Goods and Services Tax), One Nation, One Tax, Indirect Tax Reform, Destination-based Tax, Dual GST Model (Central GST & State GST).

Introduction:

The implementation of the **Goods and Services Tax (GST)** on July 1, 2017, represented a watershed moment in the economic history of independent India. Orchestrated under the ambitious slogan "**One Nation, One Tax**," this reform sought to replace a colonial-era, fragmented tax structure with a modern, unified system.³ For decades, the Indian indirect tax landscape was a complex web of overlapping central and state levies, including Central Excise Duty, Service Tax, Value Added Tax (VAT), Entry Tax, and Octroi. This "spaghetti" of taxes created a **cascading effect** popularly known as "tax on tax"⁴ whereby the consumer ended up paying significantly more than the intrinsic value of the product due to taxes being levied at every stage of the supply chain without credit for previous payments.

The primary objective of GST was to dismantle these internal trade barriers and create a **Common National Market**. By consolidating multiple taxes into a single, destination-based consumption tax, GST aimed to streamline the movement of goods across state borders, reduce the logistics burden, and enhance the "Ease of Doing Business" in India. Unlike the previous origin-based system, where the state of manufacture collected the revenue, GST ensures that the tax accrues to the state where the goods or services are finally consumed. This shift was a masterclass in **Cooperative Federalism**, requiring a constitutional amendment and the birth of the **GST Council**⁵, a unique body where the Union and all States sit together to decide tax rates and policies.

At its core, the GST framework is built on the mechanism of the **Input Tax Credit (ITC)**. This feature allows registered businesses to claim credit for the taxes paid on purchase of inputs, which can then be used to offset the tax liability on their outputs. This ensures that tax is levied only on the **value addition** at each stage, effectively eliminating the cascading effect and making Indian products more competitive in both domestic and international markets. To manage this massive transition, the government launched the **GST Network (GSTN)**, a sophisticated technological backbone designed to handle billions of invoices and ensure transparent, paperless compliance.

However, the journey of GST has not been without its complexities. India adopted a **Dual GST model** (comprising CGST and SGST) to respect the fiscal autonomy of the States. Furthermore, unlike many developed nations that have a single GST rate, India introduced a **multi-tiered slab structure** (5%, 12%, 18%, and 28%) to balance revenue requirements with social equity, ensuring that essential goods remain affordable while luxury items are taxed higher.

In conclusion, while the first few years of GST were marked by teething problems ranging from technical glitches on the filing portal to the struggles of the MSME sector in adapting to digital compliance the system has since matured. It has successfully expanded the tax base, increased the formalization of the economy, and achieved record-breaking monthly revenue collections. This comprehensive analysis explores how "One Nation, One Tax" transitioned from a political vision into a functional economic reality, forever altering the DNA of Indian commerce.

Types of GST:

To provide a comprehensive analysis of the "One Nation, One Tax" framework, it is essential to understand that while the tax is unified in principle, it is multi-dimensional in execution. India adopted a **Dual GST Model** to strike a balance between national economic integration and the fiscal autonomy of the States.⁶

Under the GST regime, there are four distinct types of taxes, each serving a specific jurisdictional and administrative purpose.

1. Central Goods and Services Tax (CGST)

CGST is the tax component levied by the Central Government on the **intra-state** supply of both goods and services (transactions happening within a single state).

- **Authority:** It is governed by the CGST Act, 2017.
- **Revenue Destination:** The revenue collected under CGST goes directly to the Central Exchequer.
- **Purpose:** It replaces previous central taxes like Central Excise Duty, Service Tax, and Additional Customs Duties.
- **Example:** If a manufacturer in Ahmedabad sells goods to a retailer in Surat for ₹10,000 at an 18% GST rate, the CGST component will be 9% (₹900), which goes to the Central Government.

2. State Goods and Services Tax (SGST)

SGST is the tax component levied by the State Government on the **intra-state** supply of goods and services.

- **Authority:** It is governed by the SGST Act of the respective state (e.g., Gujarat GST Act).

- **Revenue Destination:** The revenue stays with the State Government where the transaction took place.
- **Purpose:** It subsumes state-level taxes such as VAT, Entertainment Tax, Luxury Tax, and Entry Tax.
- **Example:** In the same Ahmedabad-to-Surat transaction mentioned above, the remaining 9% (₹900) will be collected as SGST by the Gujarat Government.

3. Integrated Goods and Services Tax (IGST)

IGST is perhaps the most critical component for the "One Nation" vision. It is levied on all **inter-state** supplies of goods and services, as well as on **imports** into India.⁷

- **Authority:** It is governed by the IGST Act, 2017, and collected by the Central Government.
- **Revenue Sharing:** Although collected by the Center, the revenue is later apportioned between the Union and the "Consuming State" (the destination state).
- **The Destination Principle:** IGST ensures that the tax follows the goods. If a product moves from Maharashtra to Gujarat, the tax revenue eventually benefits Gujarat (the consuming state), maintaining the destination-based nature of GST.
- **Example:** If a laptop is sold from Bengaluru (Karnataka) to a customer in Ahmedabad (Gujarat), a single IGST of 18% is charged. The Center collects it and shares a portion with the Gujarat government.

4. Union Territory Goods and Services Tax (UTGST)

UTGST is the counterpart of SGST, applied specifically to Union Territories that do not have their own legislature.

- **Applicability:** It applies to Chandigarh, Lakshadweep, Daman & Diu, Dadra & Nagar Haveli, and the Andaman & Nicobar Islands.
- **Note on Delhi and Puducherry:** Since Delhi, Jammu & Kashmir, and Puducherry have their own legislatures, they use SGST instead of UTGST.
- **Function:** Like SGST, it is levied alongside CGST for intra-UT transactions.

Summary Table of GST Types:

Type	Full Form	Levied By	Transaction Type
CGST	Central GST	Central Govt	Within a State (Intra-state)
SGST	State GST	State Govt	Within a State (Intra-state)
IGST	Integrated GST	Central Govt	Between two States (Inter-state)
UTGST	Union Territory GST	UT Admin	Within a Union Territory

The Mechanism: Input Tax Credit (ITC) Across Types:

The "One Nation, One Tax" system remains seamless because of how these types interact through the **Input Tax Credit (ITC)** hierarchy. To prevent tax leakage and ensure the correct flow of funds, the law dictates a specific order for using credits:

1. **IGST Credit:** Can be used to pay IGST, then CGST, and then SGST/UTGST.
2. **CGST Credit:** Can be used to pay CGST, then IGST. **It cannot be used to pay SGST.**
3. **SGST Credit:** Can be used to pay SGST, then IGST. **It cannot be used to pay CGST.**

This cross-utilization barrier between CGST and SGST is essential to maintain the financial separation between the Union and State accounts while still ensuring the taxpayer doesn't suffer from double taxation.

The Genesis of a Unified Market:

The "One Nation, One Tax" philosophy was conceived to resolve the fragmented fiscal architecture of pre-2017 India. Before its inception, the Indian economy was burdened by a "spaghetti" of indirect taxes Excise Duty, Service Tax, VAT, Octroi, and Entry Tax. This created a **cascading effect**, where taxes were levied on previously paid taxes, inflating costs for consumers and stifling interstate trade.

The 101st Constitution Amendment Act paved the way for the Goods and Services Tax (GST) on July 1, 2017. It shifted India from an "origin-based" tax system to a **destination-based consumption tax**, ensuring that revenue accrues to the state where the consumption occurs.

Structural Evolution: Transition to GST 2.0:

While the 2017 rollout consolidated the tax base, the "multi-slab" system (5%, 12%, 18%, and 28%) was often criticized for its complexity. As of **early 2026**⁸, the system has matured into what economists call **GST 2.0**. Following the landmark 56th GST Council meeting in late 2025, the structure was radically simplified:

- **The Merit Rate (5%):** Covers approximately 99% of essential goods, including life-saving drugs and basic food items.
- **The Standard Rate (18%):** Subsumed the previous 12% and 18% slabs, covering the vast majority of commercial transactions and services.

- **The De-merit Rate (40%):** A high-tier rate for "sin" and luxury goods (tobacco, high-end SUVs, etc.), effectively replacing the old compensation cess.
- **Zero-Rated (0%):** Expanded to include health and life insurance premiums, a major social security move enacted in 2025⁹.

Economic Impact and Achievements:

The shift toward a unified tax regime has yielded measurable macroeconomic gains:

1. **Revenue Buoyancy:** For the fiscal year 2024-25, gross GST collections reached a staggering **₹22.08 lakh crore**, driven by increased formalization and AI-powered compliance.¹⁰
2. **Logistics Efficiency:** The abolition of interstate "nakas" (checkpoints) and the implementation of the **E-Way Bill** system increased average truck travel from 225 km/day to over 325 km/day, reducing logistics costs by nearly 15%.¹¹
3. **The Input Tax Credit (ITC) Backbone:** By allowing businesses to set off taxes paid on inputs against their output liability, GST has incentivized a transparent audit trail, bringing millions of previously unorganized businesses into the formal fold.

Challenges and Persistent Hurdles:

Despite the "GST 2.0" simplifications, the journey in 2026 faces specific challenges:

- **Inverted Duty Structure:** Certain sectors, like bicycles and specific textiles, still struggle where inputs (steel/plastic) are taxed at 18% while the final product is at 5%, leading to blocked capital.
- **MSME Compliance:** While registration thresholds have been raised, small businesses still grapple with the "Digital-

First" requirements, requiring robust support for digital literacy.

- **Petroleum and Electricity:** As of March 2026, these key sectors remain outside the GST net, preventing a truly seamless "One Nation, One Tax" experience for the energy and transport industries.

The Technological Frontier: AI and GSTN:

By 2026, the **GST Network (GSTN)** has evolved into an AI-driven ecosystem. Real-time invoice matching and auto-populated returns have significantly reduced manual errors. The integration of "Deep Learning" modules now flags potential tax evasion patterns instantly,¹² ensuring that honest taxpayers are not burdened by unnecessary audits while "fly-by-night" operators are swiftly identified.

Executive Summary:

The Goods and Services Tax (GST), launched on July 1, 2017, and significantly overhauled in September 2025 (GST 2.0), has transformed India from a fragmented collection of state markets into a unified economic powerhouse. By subsuming 17 federal and state taxes and 13 cesses, GST has eliminated the **cascading effect of taxation** a phenomenon where tax was levied on tax there by reducing the overall tax burden on the final consumer.

The Theoretical Framework: Destination-Based Consumption:

Unlike the previous origin-based system where the state of manufacture collected the tax, GST is a **destination-based consumption tax**. This shift ensures that the tax revenue accrues to the state where the goods or services are actually consumed. This model is governed by the **GST Council**, a constitutional body that epitomizes "Cooperative Federalism" by allowing both the

Union and States to make joint decisions on rates and policy.

The 2026 Tax Structure: Rate Rationalization:

The most critical evolution in the "One Nation, One Tax" journey occurred with the **2025 Rate Rationalization**. As of March 2026, the complex multi-slab system has been streamlined into a more efficient four-tier structure:

Slab	Category	Typical Items (2026 Status)
0% (Exempt)	Essentials & Social Goods	Fresh produce, milk, education, Life & Health Insurance premiums (exempted in 2025).
5% (Merit)	Everyday Needs	Packaged food, medicines, apparel below ₹1000, bicycles, and agricultural machinery.
18% (Standard)	Majority of Economy	Consumer electronics (TVs/ACs), construction materials (Cement), telecom, and small cars.
40% (Sin/Luxury)	Demerit Goods	Tobacco products, high-end luxury vehicles, aerated drinks, and online money gaming .

Macroeconomic Impact and "Viksit Bharat":

By 2026, the economic dividends of GST have become clearly quantifiable:

- **Revenue Buoyancy:** Gross monthly GST collections have consistently crossed the **₹1.95 lakh crore** mark, reflecting a broader tax base and enhanced formalization of the economy.
- **Logistical Revolution:** The integration of the **E-Way Bill** and the removal of interstate checkpoints have reduced logistics costs from approximately 14% of

GDP to 10% in 2026, significantly increasing supply chain velocity.

- **Input Tax Credit (ITC) Integrity:** The backbone of GST remains the ITC, which prevents double taxation. In 2026, the **GST Network (GSTN)** uses advanced AI "hard validations" to prevent fraudulent reclaims, ensuring a transparent audit trail.

Sectoral Analysis: Winners and Challenges:

- **Manufacturing:** The "Make in India" initiative has been bolstered by the removal of the 28% slab on key industrial inputs like cement and auto parts, now unified at 18%.
- **MSMEs:** Small businesses have benefited from the **QRMP (Quarterly Return Monthly Payment)** scheme, though digital literacy remains a hurdle for rural entrepreneurs.
- **Financial Services:** The 2025 decision to exempt health and life insurance from GST has significantly increased insurance penetration among India's middle class.

The "Silent" Technical Backbone: AI & GSTN:

The current success of the regime is largely due to the **GST 2.0 technological upgrade**. The system now features:

1. **Pre-filled Returns:** Reducing manual errors for taxpayers.
2. **Automated Refunds:** 90% of provisional refunds for exporters are now processed within days through risk-based AI analysis.¹³
3. **GSTAT (Appellate Tribunal):** Fully operational as of late 2025, providing a specialized judicial body for dispute resolution.

References:

1. **Ministry of Finance.** (2017). *White Paper on Goods and Services Tax in India*. Government of India.
2. **Bagchi, A.** (2018). *GST in India: A Milestone in Tax Reforms*. Oxford University Press.
3. **Economic Survey of India.** (2024-25). *Macroeconomic Impact of Tax Formalization*. Ministry of Finance, New Delhi.
4. **Rao, M. G.** (2019). *Goods and Services Tax in India: Progress, Performance and Prospects*. National Institute of Public Finance and Policy.
5. **Constitution (One Hundred and First Amendment) Act.** (2016). *The Gazette of India*.
6. **Jain, A. K.** (2025). *Dual GST Model: Balancing Federal Autonomy*. Commercial Law Publishers.
7. **Gupta, S. S.** (2026). *GST Laws & Practice (Edition 2026)*. Taxmann Publications.
8. **GST Council Secretariat.** (2025). *Minutes of the 56th GST Council Meeting*. New Delhi.
9. **IRDAI Annual Report.** (2025). *Impact of GST Exemption on Insurance Penetration*. Insurance Regulatory and Development Authority of India.
10. **Press Information Bureau (PIB).** (2025). *GST Revenue Collections for FY 2024-25*. Government of India.
11. **NITI Aayog.** (2026). *Logistics Efficiency Index: The Post-GST Era*. Government of India.
12. **GSTN Technical Cell.** (2025). *Artificial Intelligence and Machine Learning in Tax Compliance*. GST Network.
13. **Comptroller and Auditor General (CAG).** (2026). *Performance Audit of GSTN and Refund Mechanisms*.

Data Scraping

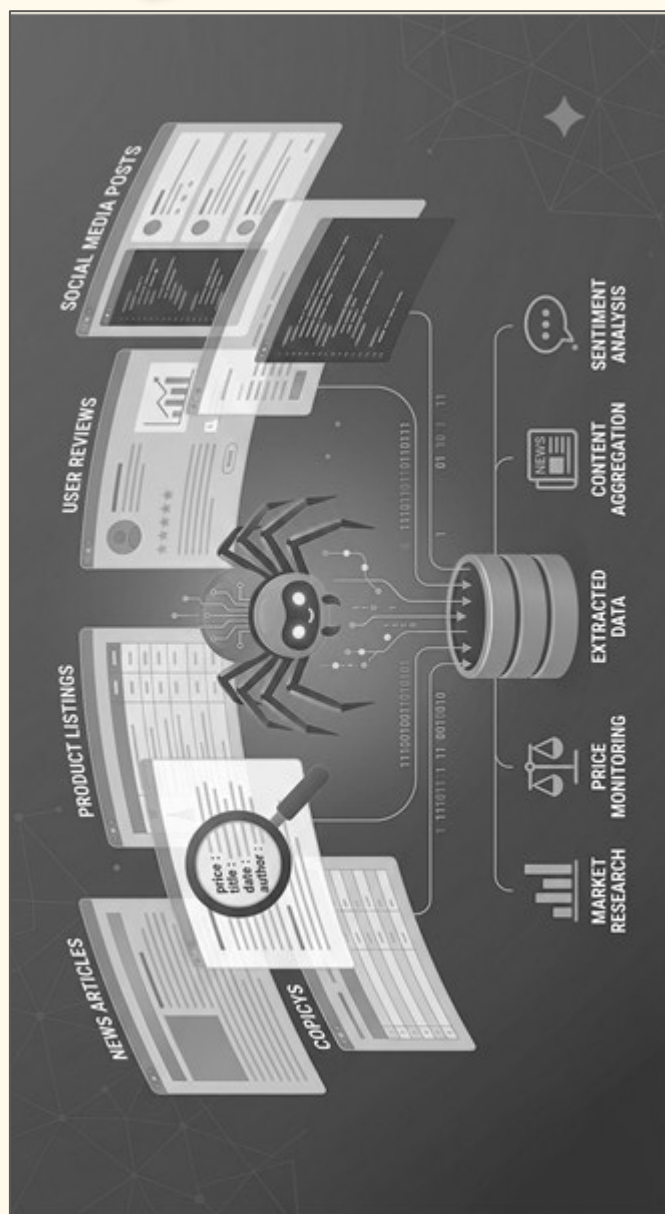
Mr. Vimal Bhaliya

Assistant Professor in BCA

Mr. Taha Travadi

Lecturer in BCA

Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

As an illustration, let us say that you are employed by a nearby shoe company and that your manager has asked you to locate potential Instagram promoters.

Thousands of searches could be conducted to find potential helpers. Alternatively, you may set up a scraping program to fill a study spreadsheet. Can you guess which approach is quicker?

What Is Data Scraping?

You can find all the information you need on a website. However, you frequently lack the time and energy to go over each page and take thorough notes. Data scraping comes next. You can obtain all the information you require with a single tool (without the annoying clicking and pressing).

Businesses designed their data scraping technologies with people in mind. They do not spit out formatting rules, code, or tags rather than you can easily understand and work with the results.

There are three main types of data scraping:

1. **Report mining:** Programs pull data from websites into user-generated reports. It's a bit like printing a page, but the printer is the user's report.
2. **Screen scraping:** The tool pulls information on legacy machines into modern versions.
3. **Web scraping:** Tools pull data from websites into reports users can customize.

You might use data scraping for:

- **Website upgrades:** A screen scraper can be a crucial tool if you're working with a very old computer that can't work with a new system. Rather than trying to recode or update the old piece, you can just pull from it and start a new with current technology.
- **Competitor analysis:** A company you'd like to beat publishes all colors, sizes,

- Data scraping includes collecting information out of a website and into a spreadsheet. The technique is an effective way for a dedicated data scraper to collect a lot of data for processing, analysis, or presentation.

and prices of a product online. Data scraping could tell you how much your product should cost and how many people want to buy it. Experts consider this form of analysis one of the best ways to use data scraping opens in a new tab.

- **Data aggregation:** Have you ever visited a website filled with headlines from newspapers all around the world? Or have you ever hit a page that has prices and products from several different companies, all in one place? Data scraping makes this possible opens in a new tab.

- **In-depth reporting:** In 2018, reporters at BuzzFeed created several charts comparing every State of the Union Address opens in a new tab ever given in the United States. That analysis relied on data from the Presidency Project at the University of California, Santa Barbara. Without data scraping, reporters would have to type in all the addresses by hand, which would add time to the project.

- Some people use the technique to harm others. For example, some people set up scraping tools to gather email addresses or social media profiles. Then they bundle up that data and sell it to email spammers.

- Bad actors can also use scraping tools to steal data. For example, Facebook sued two companies in 2020 for installing extensions that scraped names, birthdays, and other sensitive data. Users had no idea this was happening, but the companies sold their data to third parties.

- People sometimes confuse data scraping with web crawling, but the two techniques are very different. A web crawler looks very closely at the code within the page, and the device might even skip over pages altogether if the programmer includes the proper tag.

- These results help sites like Google understand what to put in search results pages. Data scraping tools ignore most code, and those tools pay no attention to programmer requests.

How Does Data Scraping Work?

You're set to pull data from a source you researched and vetted. How will you get started? Chances are, you'll use a tool someone has already programmed for the purpose.

Consider web scrapers. These tools typically follow a three-step process:

1. **Request:** The program uses a "GET" command to pull data from a page you chose.
2. **Parse:** The scraper looks for the specific data field you identified.
3. **Display:** The requested information flows into a report you specified or created.

4 Ways to Protect Your Data

The only way to ensure that no one steals your information is to keep it off your website. But that same step can make your customers hunt for your products and prices. To stay competitive, you must be online, but you can protect what is yours.

Try these four strategies:

1. **Limit requests:** Apply rate-limiting rules and ensure that one IP address can't ping your server too many times within a specified timeframe.
2. **Apply CAPTCHA :** If you see multiple requests coming from the same server, ask the user to validate identity by completing a simple puzzle or tapping a button. Bots can't tackle this step, so you'll eliminate any scraping tool.
3. **Use images:** Web scraping tools are built to analyze and parse words, not photographs. Embed sensitive data, including contact information and pricing, inside images rather than placing it in steal-worthy text.
4. **Shake up your text:** Simple changes (like using [at] instead of @ in an email address) can confuse data scraping tools and make stealing and using that information much more difficult.

❖ **References:**

- 1) <https://www.imperva.com/learn/application-security/data-scraping/>
- 2) <https://www.okta.com/en-in/identity-101/data-scraping/>
- 3) https://www.researchgate.net/publication/383113092_Demystified_Overview_of_Data_Scraping
- 4) <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877050925012128>
- 5) <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877050925012128>
- 6) <https://targetinternet.com/resources/what-is-data-scraping-and-how-can-you-use-it>

**Analysis of Digital Technology
Adoption in Higher Education: An
Integrated Approach of ML-DSS****Miss. Kirti Parmar**Assistant Professor in BCA
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara**Abstract**

Covid-19 Pandemic Era has given a new rise to Digital Technology; it has transformed the Perspective of Education. Learning with Digital tools has given new experiences, improved the learner's abilities and supported expansion in use of Technology among Higher Education Students. However, the Technology adoption varies among them due to lack of Digital Literacy, Technical Infrastructure, Language barrier and their Social & Economic background. The study analyses the Digital Technology adoption among higher education students using Machine Learning (ML) techniques and Decision Support System (DSS). The Analysis is based on various Machine Learning Algorithms such as Random Forest, Decision Tree, and Support Vector Machine, Artificial Neural Network (ANN) to predict the adoption level and give classification of student's engagement towards digital technology. The DSS will be helpful for administrators to design and develop strategies to boost technology adoption in education sector so the more student will be benefited with it.

Keywords: Digital Technology Adoption, Higher Education, Machine Learning, Decision Support System, Support Vector Machine, Artificial Neural Network (ANN)

1. Introduction

In higher education, digital technology has boosted the process of teaching learning in 10X speed. Many online learning platforms have been introduced after Covid-19 for students worldwide. Cloud Computing, Artificial Intelligence and Mobile Applications are introduced in modern education. Digital technology has accelerated the learning process of students in all grades; but analysis of adoption of digital technology among students is a thinkable question in many regions.

Even though the good internet connections and availabilities of Digital Technology; there are many differences found in the adoption rates of technology among students of different grades in school, higher education, colleges and universities. Understanding the differences are essential for educational institutions and administrators to improve and enhance the teaching learning process.

Integration of Machine Learning (ML) techniques and Decision Support Systems (DSS) offers the predication and analysis for understanding the technology adoption Patterns using different algorithms and can provide actionable insights for administrators.

This research studies the various factors affecting the digital technology adoption among higher education students and suggests the ML-DSS integrated framework for educational decision making.

2. Review of Literature**2.1 Theoretical foundation for Digital Technology Adoption**

The most widely cited theoretical framework for understanding technology adoption behavior is Technology Acceptance Model (TAM), introduced by Davis (1989). TAM depicts Perceived Usefulness (PU) and Perceived Ease of Use (PEoU) adoption intention and actual use

based on past history. The model has been extended into the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) by Venkatesh et al. (2003) for additional constructs based on TAM.

In the higher educational framework for analyzing the Pattern and behavior of students based on their past usage of technology the above models are used as a base study.

2.2 Machine Learning (ML) for Predicting Students Technology adoption

Machine Learning (ML) works with ensemble methods like Gradient Boosting, Random Forest and Supervised algorithms for predicting student's performance using digital technology, their dropout rates, engagement levels and changing patterns of learning.

ML is widely used to enhance academic and administrative functions for student performance prediction based on their historical records, attendance patterns and engagement metrics to forecast student success or failure. It is used to automate complex tasks to improve efficiency and decision-making.

2.3 Decision Support Systems in Higher Education

The DSS applications are deployed with academic planning, model-based reasoning by integrating data analysis in higher education context. It represents the analytical prediction for better decision making, improves resource allocation, and enhances policy formulation by integrating the ML models in DSS architectures.

2.4 Research Gaps

Despite the growing research on effectiveness of adoption of digital technology there are significant gaps found in analyzing and applying adoption using the Machine Learning (ML) and Decision Support System (DSS). Existing studies focuses on conventional statistical

methods to judge students by their socio-economic background, their learning abilities and so on. This research will focus on using TAM and UTAUT models for prediction of student's performance using ML techniques and algorithms. It will also indentify the critical satisfaction drivers using DSS and by integration of ML and DSS the analysis and prediction of technology adoption will be more satisfactory for the decision makers.

3. Research Objectives

- Based on the previous studies; design and develop a model for technology adoption.
- Compare and design the ML models for better prediction and strategic decision making.
- Design Decision Support System for administrators
- Understand TAM an UTAUT model analysis

4. Research Questions

RQ1: What factors significantly influence digital technology adoption among higher education students?

RQ2: Which machine learning algorithm provides the highest prediction accuracy?

RQ3: How can a DSS support educational institutions in promoting digital learning?

5. Research Methodology

5.1 Research Design

This study focuses on designing a prototype for Machine Learning (ML) and DSS integrated model. It adopts a quantitative, cross-sectional research design. An Applied and comparative research can also be used for understanding the usage of digital technology among various regions of higher education students.

5.2 Data Collection methods and Variables

Primary data collected based on the structured digital questionnaire using Google Forms. The questionnaire is distributed in 3 sections- Academic and Socio-Economic background, Technology usage and technical tools availability, gender and literacy check.

Secondary data collected from Research Papers. Government reports, UGC/AICTE reports, Digital India Statistics. Independent variables used are – Internet availability, Family Income, Educational Background, Gender, and Location (urban/rural).

5.3 Population and Sample Size

The study focused on Higher Education student's technology adoption analysis; therefore, targeted age group is 18-21 years, where stratified sampling techniques used for the sample size of 200-500 students from different region of urban and rural sector from higher education.

5.4 Conceptual Framework

The conceptual framework is designed to understand the student's characteristics -> Factors of accessing Digital technology -> students technical literacy level -> Technology Adoption -> prediction based on Machine Learning techniques -> designing Decision Support System.

6. Machine Learning Algorithms

- **Random Forest, Logical Regression, Support Vector Machine (SVM)**

Random Forest is an ensemble learning method used to construct various decision trees which enhances the predication accuracy. Logical regression is used for binary classification and identifying the influential factors. SVM evaluated the multiclass problem and employed

one – vs – rest strategy for comparative evaluation.

• Model Evaluation Metrics

Accuracy, precision, F1-Score and recall are the evaluative matrices for Machine Learning Algorithms and techniques.

7. Decision Support System Prototype

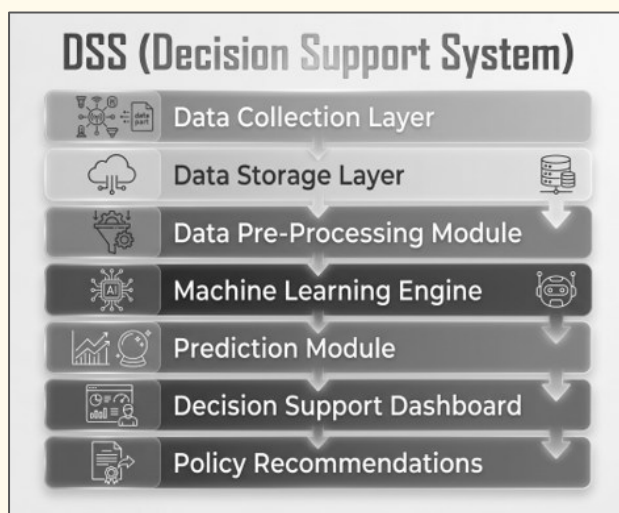

Figure 1.0: Decision Support System for Higher Education System

This Prototype is designed for understanding and suggesting the student readiness for adopting technology, allocation of resources, to monitor digital inclusion and institutional performance reporting.

8. Results and Analysis

Descriptive Analysis shows that among the surveyed students – 90% students owned smart phones, 75% had access to personal computers, 82% students are using online platforms for study regularly, 62% has high digital literacy levels, 32% are not having sufficient technology due to socio-economic barriers.

Machine Learning result shows that Random Forest model achieved the highest prediction accuracy and demonstrated superior performance in indentifying technology adoption.

DSS suggested the effective adoption of technology users and students at risk of low technology adoption. This can give the overall planned structure for decision makers and administrators.

9. Recommendation and Conclusions

The findings suggest that the digital literacy and internet accessibility are critical determinants of technology adoption among higher education students. Study suggests that ML-driven analysis of digital technology adoption among 500 higher education students in India yielding several key insights. Institutional support, digital literacy, perceived usefulness, and peer influence constitute the remaining top-five determinants. Significant adoption disparities exist across disciplines, geographic origins, and years of study, pointing to the need for targeted rather than uniform institutional interventions. ML-DSS significantly improves administrative decision-making, Predictive analytics helps identify at-risk students; Resource allocation becomes more efficient, Data-driven planning improves institutional performance.

For administrators and policymakers, this research offers three primary actionable recommendations.

- Infrastructure investment particularly for rural-origin students.
- Institutional support structures — including technical helpdesks, digital literacy programmer, and faculty development Programs has to be regulated to improve the technical knowledge.
- Peer-led technology promotion initiatives should be formalized.

Future Research may incorporate the Explainable Artificial Intelligence (XAI) along with ML-DSS integration and a deep learning methodology has to be incorporated.

References:

- Arora, R., and N. Sapre. "Rural–Urban Digital Divide: Evidence From Indian States." *International Journal of Finance and Economics*, 2025, <https://doi.org/10.1002/ijfe.70045>.
- Barra, C., et al. "Digital Divide, Gender Gap, and Entrepreneurial Orientation: How to Foster Technology Adoption Among Pakistani Higher Education Students?" *Socioecon. Plann. Sci.*, vol. 93, 2024, <https://doi.org/10.1016/j.seps.2024.101904>.
- Dubey, P., and K. K. Sahu. "Investigating Various Factors That Affect Students' Adoption Intention to Technology-Enhanced Learning." *Journal of Research in Innovative Teaching and Learning*, vol. 15, no. 1, 2022, pp. 110–131, <https://doi.org/10.1108/JRIT-07-2021-0049>.
- Gul, M. N., et al. "Revolutionizing Educational Decision-Making: A Robust Machine Learning Mechanism for Predicting Student Performance." *Journal of Electrical Systems and Information Technology*, vol. 12, no. 1, 2025, <https://doi.org/10.1186/s43067-025-00230-z>.
- Gupta, S., et al. "A Machine Learning-Based Decision Support System for Temporal Human Cognitive State Estimation During Online Education Using Wearable Physiological Monitoring Devices." *Decision Analytics Journal*, vol. 8, 2023, <https://doi.org/10.1016/j.dajour.2023.100280>.
- Mohammed, M. R. "Machine Learning-Based Decision Support System for Higher Education Administration." *International Journal of Emerging Research in Engineering and Technology*, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 10–18, <https://doi.org/10.63282/3050-922X/IJERET-V3I2P102>.
- Noriana, S., et al. "Challenges and Impacts of Technology Adoption in Education: A Systematic Literature Review." *IJRIS*, <https://doi.org/10.47772/IJRIS>.
- Okunlola, J. O. "Digital Technology Adoption and School Leadership in the Post-Pandemic Era: Insights From High School Leaders." *Interdisciplinary Journal of Education Research*, vol. 6, 2024, pp. 1–14, <https://doi.org/10.38140/ijer-2024.vol6.32>.
- Sampath Kumar, B. T., and S. U. Shiva Kumara. "The Digital Divide in India: Use and Non-Use of ICT by Rural and Urban Students." *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*, vol. 15, no. 2, 2018, pp. 156–168, <https://doi.org/10.1108/wjstd-07-2017-0021>.

Explainable Hybrid Machine Learning Framework for Cyber Threat Detection in Smart Home IoT Environments

Mr. Maulik K. Shah

Research Scholar, Faculty of Computer Science, BKNM University, Junagadh, Gujarat, India.

Abstract:

While smart homes are becoming more popular by the day, they are also becoming massive, highly vulnerable targets for cyberattacks. This is largely because the IoT ecosystem is incredibly messy – devices are wildly diverse, they often lack the processing power needed to run heavy security software, and they rely on inherently weak communication protocols. To make matters worse, traditional intrusion detection systems usually miss brand-new, sophisticated types of attacks. Even when they do catch something, they function like a “black box,” offering absolutely no explanation as to why they flagged a threat. We wanted to solve both of these problems at once, so we developed the Explainable Hybrid Machine Learning Framework (EHMLF). Our approach combines the predictive strengths of Random Forest (RF) and Extreme Gradient Boosting (XG Boost) models using a stacking ensemble architecture to maximize detection accuracy. To remove the mystery behind the algorithm’s decisions, we integrated SHAP and LIME to provide clear, understandable reasons for every alert. The system breaks down to five straightforward steps: gathering data, cleaning it, engineering features, building the hybrid model, and generating the final explanations. Ultimately, this framework bridges the gap between high-

tech AI and human trust, giving security analysts and everyday users the accurate, transparent, and trustworthy security tools they actually need to protect next-generation smart homes.

Keywords: Internet of Things, Cyber Threat Detection, Explainable Artificial Intelligence, Hybrid Machine Learning, Smart Home Security

1. Introduction

The Internet of Things (IoT) has transformed modern living by enabling communication among interconnected smart devices such as surveillance cameras, smart televisions, voice assistants, thermostats, sensors, and smart appliances. According to recent industry reports, billions of IoT devices are expected to be deployed worldwide over the next decade [1].

Despite numerous advantages, IoT ecosystems have become attractive targets for cyber attackers due to their heterogeneous architecture, resource constraints, weak authentication mechanisms, and outdated firmware [2]. Cyberattacks such as Distributed Denial of Service (DDoS), botnets, malware, ransomware, spoofing, and data exfiltration have increased considerably in recent years [3]. Traditional signature-based Intrusion Detection Systems (IDS) are incapable of detecting unknown threats and zero-day attacks [4]. Machine Learning (ML)-based IDS solutions have demonstrated superior performance in identifying malicious activities [5]. However, standalone ML algorithms often suffer from overfitting, reduced generalizability, and limited interpretability [6]. Explainable Artificial Intelligence (XAI) techniques such as SHAP and LIME have gained popularity because they allow users to understand the decision-making process of complex machine learning models [7]. This paper proposes an Explainable Hybrid Machine Learning Framework for cyber threat detection in smart home IoT environments by integrating RF, XGBoost, SHAP, and LIME.

The objectives of this research are:

- To develop a hybrid machine learning framework for IoT cyber threat detection.
- To integrate explainability mechanisms into the detection process.
- To improve trust and transparency in security decisions.
- To support practical deployment in smart home environments.

2. Literature Review

Recent studies have extensively explored ML-based cyber threat detection for IoT environments. Meidan et al. [8] introduced the N-BaIoT dataset and demonstrated the effectiveness of deep autoencoders for botnet detection. However, the model required device-specific training. Khraisat et al. [6] reported that ensemble methods outperform individual machine learning algorithms for intrusion detection applications. Fan et al. [9] highlighted the importance of Explainable AI in cybersecurity and emphasized the need for transparent security systems. Rjoub G et al. [10] presented a comprehensive survey on Explainable Artificial Intelligence for cybersecurity and highlighted the importance of transparent, trustworthy, and interpretable AI models for security applications. Rey et al. [12] introduced federated learning for IoT security but did not incorporate explainability mechanisms. Although substantial progress has been made, existing systems still face challenges regarding transparency, computational efficiency, and real-world deployment. Also, AI-based intrusion detection systems specifically designed for smart home environments have demonstrated promising results. Recent studies have also explored AI-based intrusion detection systems tailored for smart home environments. Shah [11] proposed an AI-based Intrusion Detection System (IDS) using Random Forest and Support Vector Machine (SVM) algorithms to enhance anomaly

detection accuracy and reduce false positive rates. The study emphasized the importance of dataset-driven learning and real-time threat detection mechanisms for improving smart home IoT security.

Table 1: Summary of Existing Studies

Author	Technique	Dataset	Limitation
Meidan et al. [8]	Autoencoder	N-BaIoT	Device-specific
Khraisat et al. [6]	Ensemble IDS	Multiple	Explainability absent
Yan et al. [9]	XAI Survey	Cybersecurity	No IoT implementation
Rjoub G et al. [10]	XAI Survey	Cybersecurity	User-centric explanations missing
Rey et al. [12]	Federated Learning	IoT Malware	No explainability

3. Research Gap

Existing IoT intrusion detection systems primarily focus on improving detection accuracy; however, several limitations remain. Most studies rely on standalone machine learning algorithms and fail to provide transparent explanations for detected threats. In addition, user-centric explainability, real-time deployment capability, and integration of hybrid models are insufficiently explored. Therefore, an explainable hybrid machine learning framework is required to improve detection performance, trustworthiness, and practical applicability in smart home IoT environments.

Table 2: Research Gaps and Proposed Solutions

Existing Limitation	Proposed Solution
Lack of explainability	Integrate SHAP and LIME
Standalone ML models	Hybrid RF + XG Boost framework
Low user trust	Generate explainable security alerts
Limited deployment capability	Smart home-oriented architecture
High false positive rates	Ensemble-based learning

4. Proposed Explainable Hybrid Machine Learning Framework

The proposed framework introduces a structured, five-tier pipeline designed to systematically ingest raw network traffic, optimize it for classification, detect anomalies, and interpret the model's underlying logic.

Phase 1: Ingestion of Network Benchmarks

The pipeline starts by pulling malicious and normal interaction signatures from three verified public IoT environments: N-BaIoT, ToN_IoT and UNSW-NB15.

Phase 2: Data Preprocessing

Data cleaning remove anomalies introduced during capture. The sequence executes missing value resolution, data deduplication, min-max scaling/normalization, structural label encoding, and minority class oversampling to stabilize dataset balances.

Phase 3: Network Parameter Selection

The system narrows its scope down to highly predictive features, prioritizing: packet count, total flow duration, network port origins and targets, transport protocol types, individual packet sizes, packet inter-arrival times, and overall connection frequencies.

Phase 4: Hybrid Model Development

The model achieves enhanced precision by mapping inputs to a stacked meta-classifier composed of Random Forest and XG Boost [13]. The RF ensemble evaluates predictions across a forest network via:

$$\left[RF(x) = \frac{1}{T} \sum_{i=1}^T h_i(x) \right] \quad (1)$$

Where:

- (T) = number of trees
- $(h_i(x))$ = prediction of individual tree

The XG Boost algorithm adds a gradient boosting approach to minimize residual losses:

$$[Fm(x) = Fm-1(x) + \eta hm(x)] \quad (2)$$

Where:

- (η) = learning rate
- $(hm(x))$ = weak learner

Phase 5: Interpretability Implementation

To explain model decisions, the final layer applies dual-focus local and global metrics. SHAP assesses individual feature contributions against standard baseline outputs using:

$$SHAP \left[f(x) = E[f(X)] + \sum_{i=1}^n \phi_i \right] \quad (3)$$

Where:

- $(E[f(X)])$ = expected model output
- (ϕ_i) = contribution of feature i

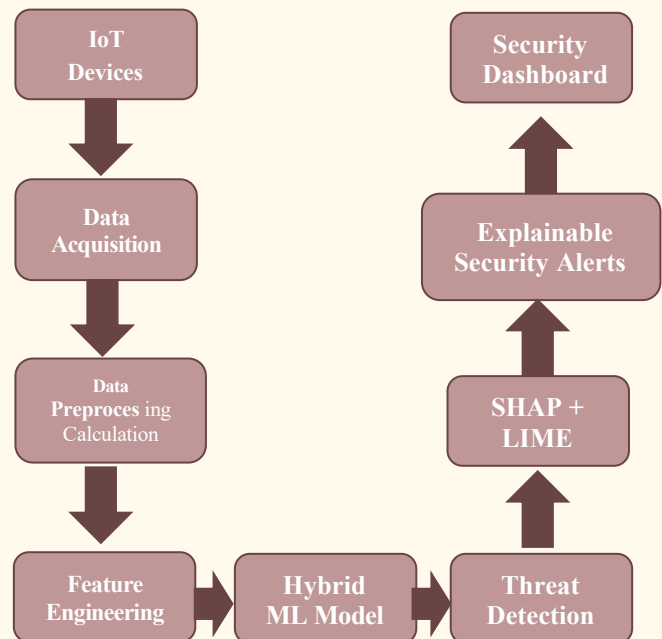
LIME solves localized decision boundaries by matching an explicit surrogate model g to the black-box predictor f while optimizing for local fidelity loss L and a structural complexity penalty Ω .

$$\left[\underset{g \in G}{argmin}; L(f, g, \pi_x) + \Omega(g) \right] \quad (4)$$

Where:

- (f) = original model
- (g) = surrogate model
- (L) = fidelity loss
- (Ω) = complexity penalty

5. Proposed Framework Architecture

6. Expected Outcomes

The proposed framework is expected to:

- Improve cyber threat detection accuracy.
- Reduce false positive rates.
- Enhance model transparency.
- Increase user trust.
- Provide actionable security recommendations. Support practical deployment in smart homes.

7. Research Challenges

Several challenges still exist:

- Heterogeneous IoT devices
- Resource-constrained environments
- Real-time detection requirements
- Zero-day attack detection
- Explainability overhead
- Privacy concerns

These challenges motivate the development of efficient and explainable hybrid security models.

8. Future Research Directions

Future work may focus on:

- Federated learning integration
- Edge computing deployment
- Real-time adaptive learning
- Large Language Model (LLM)-based explanations
- Adversarial attack resistance
- Continual learning techniques

9. Conclusion

This paper proposed an Explainable Hybrid Machine Learning Framework for cyber threat detection in smart home IoT environments. The framework integrates Random Forest and XGBoost with SHAP and LIME to provide accurate, transparent, and trustworthy cyber threat detection. The proposed approach addresses the limitations of conventional intrusion detection systems and supports intelligent security management for future smart homes. The integration of explainable AI is

expected to improve user trust and enable practical adoption of machine learning-based cybersecurity solutions.

References:

1. Chen, T., and C. Guestrin. "XGBoost: A Scalable Tree Boosting System." Proceedings of the ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining, Aug. 2016, pp. 785–794. <https://doi.org/10.1002/int.23088>.
2. García-Teodoro, P., et al. "Anomaly-Based Network Intrusion Detection: Techniques, Systems and Challenges." Computer Security, vol. 28, no. 1–2, Feb. 2009, pp. 18–28. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2008.08.003>.
3. Hassija, V., et al. "A Survey on IoT Security: Application Areas, Security Threats, and Solution Architectures." IEEE Access, vol. 7, 2019, pp. 82721–82743. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2924045>.
4. Khraisat, A., et al. "Survey of Intrusion Detection Systems: Techniques, Datasets and Challenges." Cybersecurity, vol. 2, no. 1, Jul. 2019, p. 20. <https://doi.org/10.1186/s42400-019-0038-7>.
5. Lundberg, S. M., and S. I. Lee. "A Unified Approach to Interpreting Model Predictions." Advances in Neural Information Processing Systems, May 2017, pp. 4766–4775. arXiv, <https://arxiv.org/pdf/1705.07874>.
6. Meidan, Y., et al. "N-BaIoT—Network-Based Detection of IoT Botnet Attacks Using Deep Autoencoders." IEEE Pervasive Computing, vol. 17, no. 3, Jul. 2018, pp. 12–22. <https://doi.org/10.1109/MPRV.2018.03367731>.
7. Ning, H. S., and H. Liu. "Cyber-Physical-Social-Thinking Space Based Science and Technology Framework for the Internet of Things." Science China Information Sciences, vol. 58, no. 3, Jan. 2015, pp. 1–19. <https://doi.org/10.1007/s11432-014-5209-2>.
8. Rey, V., et al. "Federated Learning for Malware Detection in IoT Devices." Computer Networks, vol. 204, Feb. 2022, p. 108693. <https://doi.org/10.1016/j.comnet.2021.108693>.
9. Rjoub, G., et al. "A Survey on Explainable Artificial Intelligence for Cybersecurity." IEEE Transactions on Network and Service Management, vol. 20, no. 4, Dec. 2023, pp. 5115–5140. <https://doi.org/10.1109/TNSM.2023.3282740>.
10. Shah, Maulik K. "AI-Based Intrusion Detection System for Smart Homes." Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, vol. 12, no. 7, Jul. 2025, pp. d513–d515.

11. Sicari, S., et al. "Security, Privacy and Trust in Internet of Things: The Road Ahead." *Computer Networks*, vol. 76, Jan. 2015, pp. 146–164. <https://doi.org/10.1016/j.comnet.2014.11.008>.
12. Vinayakumar, R., et al. "Deep Learning Approach for Intelligent Intrusion Detection System." *IEEE Access*, vol. 7, 2019, pp. 41525–41550. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2895334>.
13. Yan, F., et al. "Explainable Machine Learning in Cybersecurity: A Survey." *International Journal of Intelligent Systems*, vol. 37, no. 12, Dec. 2022, pp. 12305–12334. <https://doi.org/10.1002/int.23088>.

आँचलिक उपन्यास का स्वरूप एवं लक्षण

Dr. K. M. Trivedi

Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

किसी भूखण्ड, क्षेत्र या अंचल विशेष के उस जीवन का अध्ययन या चित्रण जो उसकी समग्र क्षेत्रीयता का द्योतक हो, आँचलिकता है और अंचल के भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सीमाबद्ध खास क्षेत्र के सामान्य जीवन सत्तों के अन्तर या एकरूपता का निदर्शन करना; आँचलिक उपन्यास का आदर्श है। यों तो प्रत्येक उपन्यास किसी स्थान, किसी काल, किसी संस्कृति या किसी संस्कार-विशेष के लोगों को लेकर लिखा जाता है, किन्तु आँचलिक उपन्यास में इन सबका चित्रण होते हुए भी; वह अन्य उपन्यासों से भिन्न है। आँचलिक उपन्यास एक ही प्रकार के परिवेश में, क्षेत्र विशेष का सत्य उद्घाटित है। वह पात्रों के स्थान पर क्षेत्र-विशेष की सम्पूर्ण जनसंख्या को लेता है; उसके पात्र ईकाई या 'कर्म विशेष' न होकर वर्ग विशेष होते हैं; उस क्षेत्र विशेष की जीवन-प्रथाओं के विभिन्न स्तरों, विभिन्न प्रकारों तथा पृथक-पृथक दलों का प्रतिनिधित्व करते हैं। देश, काल, जाति, धर्म, भौगोलिक स्थिति, आर्थिक प्रणाली, सामाजिक संघटन, रीतिनीति, भाषा आदि से निर्मित क्षेत्रीय-जीवन को आलेखना ही आँचलिक उपन्यास का विषय है। भौगोलिक सीमा, इतिहास संस्कृति, जाति, धर्म, भाषा, रीति-रिवाज, रहन-सहन, खान-पान आदि खण्डगत या क्षेत्रीय है।

आँचलिक उपन्यास अन्य उपन्यासों से अलग हो जाता है। जहाँ सामान्य उपन्यासों में क्षेत्रीय जीवन का आँचलिक वातावरण दिए बिना ही या गौण रूप से इसका प्रयोग कर हम चरित्र विकास में विश्व जीवन के सर्वमान्य

सत्य का संघटक खोजने का प्रयास करते हैं; वहाँ आँचलिक उपन्यासों में विशिष्ट आँचलिक वातावरण में दिन-प्रतिदिन की सामान्य घटनाओं तथा वर्ग-विशेष के प्रतिनिधि पात्रों की जीवन प्रक्रिया के माध्यम से एक खास भौगोलिक संस्कृति का उद्घाटन वांछनीय स्वीकारते हैं। इस प्रकार आँचलिक उपन्यास में प्रत्येक घटना उसका प्रत्येक क्रम और पात्र की हर प्रक्रिया भौगोलिक सीमान्त की परिचायक होती है।

परिवार, ग्राम, प्रदेश, राज्य, विश्व तथा सामाजिक प्रथाएँ, व्यक्ति और समूह की समस्याएँ, आर्थिक परिस्थितियाँ राजनीतिक विचारधाराएँ, दार्शनिक सिद्धांत आदि अनेक विषय हैं; जिनमें किसी या किन्हीं को उपन्यास में प्रधानता दी जा सकती है। कुछ उपन्यासों में किसी प्रदेश विशेष का यथा तथ्य और बिम्बात्मक चित्रण प्रधानता प्राप्त कर लेता है और उन्हें प्रादेशिक या आँचलिक उपन्यास कहा जाता है। आँचलिक उपन्यास का लक्ष्य, सम्पूर्ण भौगोलिक संस्कृति का प्रतिनिधित्व करना है और यह प्रतिनिधित्व किसी क्षेत्र की चित्रण वास्तविकता भर प्रस्तुत करने से नहीं हो सकता मनुष्य जिस भूखण्ड में रहता है, उसकी विशिष्ट भौगोलिकता के अनुरूप अपने को ढालकर उसके साथ सामंजस्य स्थापित करता है और संस्कृति तथा सामाजिकता की एक खास पद्धति तैयार करता है। अंचल के दैनिक जीवन की कहानी कहना आँचलिक उपन्यासकार का दायित्व है। अंचल की भौगोलिक संस्कृति के वातावरण में होनेवाले मानवीय कार्यकलापों को यथोचित घटनाओं के रूप में लेकर इनको सभ्यता के ऐतिहासिक तथा वैज्ञानिक विकास की कसौटी पर परखकर एक सांस्कृतिक दृष्टिकोण तैयार करना आँचलिक उपन्यासकार का लक्ष्य है।

डॉ. रामदरश मिश्र का विश्वास है कि आँचलिक उपन्यासकार अंचल के जीवन का भोक्ता या निकटदृष्ट होता है, उसका सारा देखना 'अनुभव की सीमा' में होता है। वह किसी भू-भाग में कसमसाती जीवनानुभूति को शब्द देता है। जैसे नयी कविता ने तीव्रता से, सच्चाई से भोगे हुए

अनुभव की भट्टी में तपे हुए पात्रों को व्यंजित करने में ही कविता की सुन्दरता देखी, वैसे ही उपन्यास के क्षेत्र में आँचलिक उपन्यासों ने अनुभव हीन सामान्य या विराट के पीछे ने दौड़कर अनुभव की सीमा में आनेवाले अँचल विशेष को उपन्यास का क्षेत्र बनाया। आँचलिक उपन्यासकार जनपद-विशेष के लिए जिया होता है या कम से कम समीप दृष्ट होना है। वह विश्वास के साथ वहाँ के पात्रों, वहाँ की समस्याओं, वहाँ के सम्बन्धों, वहाँ के प्राकृतिक और सामाजिक परिवेश के समग्र रूपों, परम्पराओं को अंकित करता है। आँचलिक उपन्यास लिखना मानो हृदय में किसी-भू-भाग की कसमसाती हुई जीवनानुभूति को वाणी देने का अनिवार्य प्रयास है। आँचलिक उपन्यास अपेक्षाकृत उन्मुक्त व विराट कैन्वास पर अँचल की जीवन समग्रता को उद्घाटित करता है। उसके निकट अँचल पृष्ठ फलक से अधिक मूर्तिमान व्यक्तित्व है।

डॉ.गोविन्द त्रिगुणायत का मत है कि-"जिन उपन्यासों में स्थान विशेष के सम्पूर्ण वातावरण का सारगर्भित और निष्कपट रूप से स्थानीय विशेषताओं के साथ चित्र प्रस्तुत किया जाय, उन्हें आँचलिक उपन्यास कहेंगे।"^१ इसका अर्थ यह है कि आँचलिक उपन्यास का एक लक्ष्य वातावरण तथा स्थानीय विशेषताओं का समन्वय करना है, किन्तु इस 'लक्ष्य' में पूर्णता तभी आयेगी जब ये देश-काल व वातावरण उपन्यास का तत्वभर न रहे। श्री धनंजय वर्मा के अनुसार उपन्यास में लोकरंग को उभारकर किसी अँचल विशेष का प्रतिनिधित्व करनेवाले उपन्यासों को आँचलिक उपन्यास कहा जाता है। डॉ.लक्ष्मीकान्त सिन्हा आँचलिक उपन्यास को 'परिचय की घनिष्ठता का गद्य-प्रबन्ध' कहते हैं। उनका विश्वास है कि "आँचलिक उपन्यास में सीमा देश की है। उसका सांस्कृतिक पक्ष एक विशिष्ट भूमिखण्ड का होता है, लेकिन संस्कारों में भाव और भावनाओं में यह कण में ब्रह्माण्ड को दिखाना चाहता है। वे उसे सभ्यता का देहातों की ओर प्रत्यावर्तन भी कहते हैं।"^२

इन सभी परिभाषाओं का तुलनात्मक अध्ययन इस तथ्य को स्पष्ट करता है कि आँचलिक उपन्यास एक स्वस्थ, नव्य तथा भव्य विधा है। इसका मुख्य उद्देश्य किसी अँचल की क्षेत्रीय या खण्डगत संस्कृति का निरूपण करना है; उसकी भौगोलिक या सांस्कृतिक सीमाबद्धता में हिन्दी के प्रायः अधिकांश आँचलिक उपन्यास पिछड़े प्रदेशों तथा उपेक्षित जातियों पर लिखे गये हैं। उनमें भी अपरिचित और उपेक्षित भूमि पर लिखे गये उपन्यासों की संख्या अपेक्षाकृत अधिक है। अर्थ यह होता है कि आँचलिक उपन्यास का सारा बल प्रादेशिकता या क्षेत्रीय-जीवन के चित्रण पर है।

अधिकांश आँचलिक उपन्यास अँचल की समग्र क्षेत्रियता को चित्रित करने के लिए देश-काल के यथार्थ वातावरण में यथार्थ चित्रण के साथ लिखे गये हैं, किन्तु उसमें कुछ कृतियाँ पूर्णतया आँचलिक है और कुछ में अंशगत आँचलिकता है। इसका कारण बताते हुए कहा है कि प्रायः सभी उपन्यासकारों ने अपने आदर्श की पुष्टि या विचारधारा की प्रतिस्थापना के लिए अँचल के खण्डगत जीवन को प्रश्रेय दिया है, जबकि आँचलिक चित्रण में अँचल को समग्रता के साथ निरूपित किया जाना चाहिए। इसी प्रकार आँचलिक पृष्ठभूमि दो प्रकार में विभाजित हुई है-

१. निष्क्रिय और

२. सक्रिय

आँचलिक पृष्ठभूमि के इन दोनों रूपों का सूक्ष्म भेद न समझे जाने के कारण प्रायः अँचल को परिवेश बनाकर लिखे गये उपन्यासों को आँचलिक उपन्यास समझे जाने का भ्रम हुआ है। जिन लेखकों के सम्बन्ध में भ्रम सशक्त हैं, उनमें हिन्दी में प्रेमचन्द के समान अंग्रेजी में हार्डी और बंगला में शरतचन्द्र का नाम उल्लेखनीय हैं।

हिन्दी साहित्यकोश में आँचलिक उपन्यास का लक्षण देते हुए लिखा है। "...कुछ उपन्यासों में किसी प्रदेश-विशेष का यथा तथ्य और बिम्बात्मक चित्रण प्रधानता प्राप्त कर लेता है और उन्हें प्रादेशिक या आँचलिक उपन्यास कहा

जाता है। परन्तु ये उपन्यास भी सामाजिक या ऐतिहासिक ही होते हैं और चारित्रिक के अन्तर्गत आते हैं; क्योंकि पात्रों के चरित्र चित्रण को जीवन्त रूप में चित्रित किया जाता है।"^३

डॉ. ब्रजभूषण सिंह 'आदर्श' ने अपने शोध ग्रंथ में हिन्दी के आँचलिक उपन्यासों में राजनीतिक तत्त्व मुख्य बताया है; जो आँचलिक जीवन, प्रकृति, इतिहास और भाषा की अनेक प्रवृत्तियों को लेकर चलता है। उन्होंने वहीं पर लिखा है कि- "उपन्यासकार की महत्त्वपूर्ण क्षेत्रीय संवेदना आँचलिक उपन्यासों के कलात्मक यथार्थवादी शिल्प में वहाँ के अनछुए मार्मिक सौंदर्य और उसकी परम्परा में जुड़ी हुई अनेक घटनाओं, वहाँ के जीवन-आदर्शों का सहज स्वाभाविक, अद्भुत चित्रण करती है, क्योंकि आँचलिक उपन्यासकार प्रायः अँचल-विशेष को ही अपनी कृति में स्थापित करते हैं। इस प्रकार उनकी संवेदना मातृभूमि के विशेष महत्त्व से आवेष्टित एवं अनुभूत होती है और वहाँ कल्पना जैसी वस्तु की अपेक्षा अकृत्रिम यथार्थ ही उपन्यास की कथावस्तु बनता है। अतएव ऐसे उपन्यासों की क्षेत्रीय मौलिकता उन्हें क्षेत्रीय एवं देशीय अथवा राष्ट्रीय लोकप्रियता का विशिष्ट उपहार देती हैं।"^४ इसका अभिप्राय यह हुआ कि आँचलिक उपन्यास में आँचलिकता की धारणा प्रमुख नहीं हैं, राष्ट्रीयता मुख्य मानी गई है।

श्री महेन्द्र चतुर्वेदी ने आँचलिक उपन्यास की सिद्धियाँ तीन दिशाओं में निरूपित करके बतायी हैं। (१) स्थानीयता, (२) यथार्थता और (३) लोकतन्त्रात्मकता। यहाँ प्रथम गुण के रूप में स्थानीयता बताते हुए कहा है कि-लेखक को अँचल की एक-एक बारीकी, उसके कण-कण से प्रत्यक्ष और आत्मीय सम्बन्ध; जो उसकी कृति में अँचल का सौंदर्य बनकर अभिव्यंजित होता है। "यथार्थता को आँचलिक उपन्यास का सबसे बड़ा गुण मानते हुए लिखा है कि - 'यथार्थता की हर बारीकी को उभारना, उसके प्रति निष्ठा, यथार्थ भूखण्ड के निश्चित स्थल में दैनन्दिन जीवन में जो नित्य व्यवहारघटित होते हैं उनका सजग चित्रण अस्पष्ट, धुमिल वायवीय को दृढ़तापूर्वक निरसन तथा यथार्थ के साथ

दृढ़ सम्पर्क....!"^५ तीसरा गुण हैं लोकतन्त्रात्मकता। इसे भी आँचलिक उपन्यास की आत्मा कहते हैं। "उसके मूल में यह विश्वास निहित होता है कि साधारण स्त्री-पुरुष भी साहित्य में निरूपण के योग्य हैं। वस्तुतः वर्तमान साहित्य की सम्पूर्ण गति इस दिशा में हैं असाधारण से साधारण की ओर।"^६ डॉ. इन्द्रनाथ मदान का मत यही है कि "उपेक्षित जीवन की ओर उपन्यासकार का उन्मुख होना देश की राजनीतिक स्वतन्त्रता और प्रजातन्त्रात्मक विधान की स्थापना का परिणाम है।"^७

डॉ.प्रेम भट्टनागर ने तो आँचलिक नाम से पुकारे जाने वाले उपन्यासों को वर्णनात्मक शिल्प के उपन्यासों के अन्तर्गत रखा है। "आँचलिक कथा स्वभावतः सामाजिक है, उसकी सृजन प्रक्रिया वर्णनात्मक हैं।"^८ आँचलिक उपन्यास के लिए विशिष्ट क्षेत्र होता है। आँचलिक उपन्यास का सम्बन्ध पिछड़े या अज्ञात क्षेत्र और जातियों से है। ये बाहरी सभ्यता या नागरिक जीवन के प्रभावों से अछूते या कम सम्पर्क में आये अँचल प्रायः शहरों से दूर देहातों के हैं। कारण यह कि नागरी सभ्यता का प्रभाव इस पर कम है और उनकी क्षेत्रियता अखंडित है। इस प्रकार के समाज में वे सभी जीवन तत्त्व विद्यमान रहते हैं, जो इन क्षेत्रों या जातियों के अस्तित्व को बनाय रखने के लिए अपने चारों ओर के संघर्षों को झेल रहे होते हैं तथा अपने सुख-दुःख, पाप-पुण्य, छवि-नछवि, समृद्धि-अभाव आदि में जीने की अदम्य लालसा को व्यक्त कर रहे होते हैं।

हिन्दी के आँचलिक उपन्यास में इसी प्रकार के कथाँचलों को चुना है। बस्तर के गोड़ों का जीवन भारत के सामान्य जन-जीवन की तुलना में असामान्य है और इनकी संस्कृति भी भिन्न प्रकार की है। राजेन्द्र अवस्थी का 'जंगल के फूल' बस्तर के अँचल की कथा है। 'मैला आँचल' में बिहार के पूर्णिया जिले के मेरीगंज गाँव की कथा है। यह 'क्षेत्र' पर लिखा गया प्रसिद्ध उपन्यास है। हिन्दी के आँचलिक उपन्यास इन्हीं दो प्रकारों में बँटे जाते हैं, कुछ में

अँचल की जनजातियों और कुछ में अँचल क्षेत्र विशेष को लेकर लिखा गया है।

दो प्रणालियों द्वारा कथाँचल की विशिष्ट संस्कृति का उद्घाटन किया जाना चाहिए। प्रथम प्रणाली के रूप में अँचल की संस्कृति का अध्ययन। उपन्यासकार अँचल के जीवन से निकट परिचय रखता है। वह अँचल के भौगोलिक तथा सांस्कृतिक परिवेश में होने वाले कार्य-कलापों को यथाचित घटनाओं के रूप में लेता है और आँचलिक आवरण के भीतर ही उस जीवन का चित्र उतारता है यही अँचल को उद्घाटित करने की दूसरी प्रणाली है।

नागार्जुन 'बलचनमा' में एक युवक के जीवनमृत के माध्यम से मिथिला के सम्पूर्ण सामाजिक, ऐतिहासिक, आर्थिक व अन्य जीवन सत्तों को अभिव्यक्ति देने में समर्थ हुए हैं। रेणु की 'परती-परिकथा' अँचल को अभिव्यक्ति देने के लिए काशी का इतिहास लिखकर सांस्कृतिक परिवेश तैयार करती है और रेणु उसमें नाना कथाओं और पात्रों द्वारा आँचलिक आवरण के भीतर ही उस जीवन को अभिव्यक्ति देती है। रेणु की भावात्मक शैली इस कार्य के लिए बहुत अनुकूल सिद्ध हुई है।

आँचलिक उन्यासों की संरचना के प्रमुख विधायक तत्त्व है- नवीन कथाविन्यास, जटिल यथार्थवादी विशिष्ट पात्रों की परिवर्तित मनः स्थितियाँ, आँचलिक संदर्भों एवं स्वरो से रचित भाषा तथा बिम्बों, प्रतीकों और रंगों की अद्भुत योजना। इनके पारस्परिक रचाव में ही वस्तुतः संरचना की सफल परिणति व्याप्त है। उपन्यास एक प्राणधारी रचना के समान जीवन इकाई है, जिसके अंग-उपांग पृथक-पृथक नहीं किए जा सकते। उसके प्रत्येक अंग में अन्य अंगों का यत्किंचित अंश अवश्य निहित रहता है। "कथा के अन्तर्गत जीवन के अनेक तन्तुओं का तानाबाना बुना जाता है जो एक विशेष 'पैटर्न' बनाता है जिसमें कुछ रंग और सूत्र अधिक उभर आते हैं, परन्तु उस पैटर्न से अलग होकर नहीं, अन्य सभी से सम्बन्ध होकर ही।"⁹

सन्दर्भ सूची :

1. जैन, डॉ. नगीना, आँचलिक ता और हिन्दी उपन्यास, अक्षर प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण-१९७६, पृ. २१ से उद्धृत
2. सिन्हा, डॉ. सुरेश, हिन्दी उपन्यास का उद्भव और विकास, अशोक प्रकाशन दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-१९६५, पृ. २६५ से उद्धृत
3. वर्मा, डॉ. धीरेन्द्र, हिन्दी साहित्य कोश (प्रथमखण्ड), ज्ञान वाराणसी, प्रकाशन वर्ष-१९७०, पृ. १४१
4. नास्ति कुमार, समाजवादी हिन्दी उपन्यासों में चरित्रांकन, जवाहर पुस्तकालय, प्रकाशन वर्ष-१९६७, पृ. ४५ से उद्धृत
5. चतुर्वेदी, डॉ. महेन्द्र, हिन्दी उपन्यास तक सर्वक्षण, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली प्रकाशन वर्ष-१९६२, पृ. १६५
6. वही, पृ. १६५
7. जैन, डॉ. नगीना, आँचलिक ता और हिन्दी उपन्यास, अक्षर प्रकाशन, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-१९७६, पृ. २६
8. वही, पृ. २६
9. प्रियदर्शनी, डॉ. सुषमा, हिन्दी उपन्यास, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-१९७२, पृ. ७८

**‘पृथ्वीराज रासो’ की प्रामाणिकता-
अप्रामाणिकता पर अनुसंधानपरक
दृष्टिकोण**

Dr. B. J. Patel

Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

हमारा हिन्दी साहित्य अनेक बेनमून ग्रन्थों के कारण विशेष चर्चा में रहा है। 'पृथ्वीराज रासो' एक ऐसा ही हिन्दी का आदि महाकाव्य है, जो रासो काव्य परम्परा में मुकुटमणि तक माना गया है। अपनी विशालता में तो वह अनुपम-अद्वितीय है ही, परन्तु भावपक्ष और कलापक्ष की दृष्टि से भी उच्च कोटि का महाकाव्य है। यह अपने युग की प्रतिनिधि रचना है। 'पृथ्वीराज रासो' इस युग का गौरवग्रन्थ है। इसमें पृथ्वीराज चौहान की कीर्तिगाथा 69 समयों (अध्यायों) में वर्णित है।¹ इस स्मरणीय ग्रन्थ के चार संस्करण मिलते हैं। सबसे बड़ा संस्करण वह है, जिसका प्रकाशन नागरी प्रचारिणी सभा काशी से हुआ है तथा जिसकी हस्तलिखित प्रतियाँ उदयपुर के संग्रहालय में सुरक्षित है। सभा ने सन् 1585 ई. में लिखित प्रति के आधार पर 'रासो' का संपादन कराया था। इस संस्करण में 69 समय (खण्ड) तथा 16306 छन्द मिलते हैं। द्वितीय रूप में उपलब्ध 'पृथ्वीराज रासो' 7000 छन्दों का काव्य माना जाता है। इसका प्रकाशन नहीं हुआ, किन्तु अबोहर एवं बीकानेर में इसकी प्रतियाँ सुरक्षित हैं, जो 17वीं शताब्दी में लिखी गयी हैं। तीसरा लघु संस्करण 3500 छन्दों का है, जिसमें केवल 19 समय है। इस संस्करण की हस्तलिखित प्रतियाँ भी बीकानेर में सुरक्षित हैं। इनमें सबसे छोटे लघुतम संस्करण में 1300 पद्य हैं।² लघुतम रूपान्तरण डॉ. माताप्रसाद गुप्त ने 'पृथ्वीराज रासु' नाम से सम्पादित किया है। बृहत् रूपान्तरण डॉ. श्यामसुन्दर दास, मोहनलाल विष्णुलाल पाण्ड्या आदि विद्वानों के द्वारा सम्पादित किया गया है। हम यहाँ जो भी चर्चा करेंगे वह बृहत् रूपान्तरण को

लेकर ही करेंगे। 'पृथ्वीराज रासो' ग्रन्थ जितना प्रसिद्ध है, उतना ही विवादास्पद भी रहा है।

**‘पृथ्वीराज रासो’ की प्रामाणिकता-
अप्रामाणिकता पर विद्वानों के तीन पक्ष :**

रासो के सम्पूर्ण रूप में प्रकाशित हो जाने का परिणाम यह हुआ कि वह लोगों के लिए अध्ययन का विषय बन गया और उसके पक्ष-विपक्ष में आलोचकों के दो दल हो गए, साथ ही साथ एक तीसरा दल भी उभरकर सामने आया। पहला पक्ष उसे ऐतिहासिक दृष्टि से भी प्रामाणिक मानता था और सिद्ध कर रहा था तथा दूसरा पक्ष उसे अप्रामाणिक और जाली सिद्ध करना चाहता था, किन्तु इन दोनों के साथ तीसरे पक्ष के कुछ विद्वान ऐसे भी थे जो नई शोधों के बाद यह मानने लगे कि रासो का रचयिता चन्द अवश्य था, पर वह मूल रासो के प्रक्षेपजाल के आवरण में विलुप्त हो गया है, अतः वे बृहत् रूपान्तरण की घटनाओं को सत्य मानने को प्रस्तुत नहीं थे।

'पृथ्वीराज रासो' के बारे में हकारात्मक सोच रखने वालों में प्रथम पक्ष के पक्षधर-गार्सा द तासी, जान बीम्स, एम.एस.ग्राउस, रुडोल्फ हार्नली, मो.वी. पंड्या, मिश्रबन्धु, अयोध्यासिंह उपाध्याय, पं.मथुराप्रसाद दीक्षित आदि शामिल थे। इनका मानना था कि 'पृथ्वीराज रासो' प्रामाणिक है। इनके अलावा जार्ज ग्रियर्सन भी रासो को प्रामाणिक मानने वालों में थे, पर बाद में उन्होंने अपना मत बदल दिया था और वे उसे जाली मानने लगे थे।

दूसरा पक्ष 'पृथ्वीराज रासो' को अप्रामाणिक और जाली सिद्ध करना चाहता था, उन विद्वानों में थे-श्री मुरारीदान, कविराज श्यामलदास, डॉ. गौरीशंकर हीराचन्द ओझा, पं. मोतीलाल मेनारिया, आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, अमृत शील आदि।

तीसरा पक्ष ऐसा था, जो इन दोनों से अलग मत रखता था। मुनि जिनविजय जी, आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी, मोहन सिंह, डॉ. विपिनविहारी त्रिवेदी, डॉ. दशरथ शर्मा, अगरचन्द नाहटा, डॉ. दशरथ ओझा, डॉ. माताप्रसाद गुप्त, डॉ. वेणीप्रसाद शर्मा आदि उसके साहित्यिक महत्त्व को स्वीकारते हुए मानते थे कि रासो का रचयिता चन्द ही था;

किन्तु प्रक्षिप्त अंशों के आधिक्य से मूल रासो की खोज दुर्लभ हुई, अतः उसकी ऐतिहासिकता को ये विद्वान असंदिग्ध नहीं मानते।

✚ 'पृथ्वीराज रासो' की प्रामाणिकता पर संदेह :

'पृथ्वीराज रासो' की ऐतिहासिक घटनाओं की प्रामाणिकता को लेकर विशेष परिमाण में आक्षेप लगाये गए हैं। जैसा कि हमें ज्ञात है, वीर पूजा हमारे भारतीय संस्कृति की देन है। जब वह वीर अपनी ही जाति का गौरव होता है, तो उसके प्रति श्रद्धा की भावना और बढ़ जाती है। यही बात महान हिन्दू सम्राट पृथ्वीराज पर भी लागू होती है। अपने शौर्य, पराक्रम और विदेशी आक्रान्ताओं के साथ लोहा लेने के कारण अपनी मृत्यु के कुछ वर्षों के उपरांत ही वे जन-मन में राष्ट्रीय वीर के रूप में प्रतिष्ठित हो गये। अपने ही राजकवि और मित्र चन्द द्वारा लिखित चरित्र चरण-भाटों के हाथ आकर एक बृहदाकार महाकाव्य का रूप ले बैठा। मुनि जिनविजय जी ने लिखा है-"चन्द कवि निश्चयतया एक ऐतिहासिक पुरुष था और वह दिल्लीश्वर हिन्दू सम्राट पृथ्वीराज का समकालीन और उसका सम्मानित एवं राजकवि था। उसी ने पृथ्वीराज के कीर्तिकलाप का वर्णन करने के लिए देश्य प्राकृत भाषा में एक काव्य की रचना की थी जो 'पृथ्वीराज रासो' नाम से प्रसिद्ध हुई।"³ परिणाम यह हुआ कि ऐतिहासिक तथ्यों से अपरिचित चारणों ने अपनी अतिरंजित कल्पनाओं से कुछ ऐसी घटनाओं को जोड़ दिया, जिनके समर्थन में इतिहास अपनी साक्षी देने में असमर्थ था।

सुविख्यात जर्मन विद्वान डॉ.बूलर जो कि भारत में संस्कृत ग्रन्थों की खोज रहे थे, उन्हें अचानक 'पृथ्वीराज विजय' की एक खण्डित प्रति मिली। उन्होंने अपने शिष्य डॉ.जेम्स मॉरिसन को वह प्रति 'पृथ्वीराज रासो' से तुलना करने के लिए दी। गहरे अध्ययन के पश्चात् डॉ.मॉरिसन इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि ऐतिहासिक दृष्टि से 'पृथ्वीराज विजय' प्रामाणिक है, 'पृथ्वीराज रासो' नहीं। रासो के तथ्य इतिहास की कसौटी पर खरे नहीं उतरते। डॉ.रामकुमार वर्मा का कहना है-"... बहुत से प्रबन्ध-काव्य और वर्णनात्मक काव्य लिखे गये जिनमें 'पृथ्वीराज रासो' का भी नाम लिया जाता

है, यद्यपि इसके प्रामाणिक होने में अभी हिन्दी के विद्वानों को सन्देह है।"⁴

संभवतः 'पृथ्वीराज विजय' की खोज ने रासो सम्बन्धी शोध में एक नयी दिशा खोली। डॉ.माताप्रसाद गुप्त का इस सम्बन्ध में कहना है-"सन् 1875 ई. में प्रसिद्ध विद्वान डॉ.बूलर को संस्कृत ग्रन्थों की खोज में काश्मीर में 'पृथ्वीराज विजय' की एक अति खण्डित प्रति प्राप्त हुई थी, जिसने 'पृथ्वीराज रासो' की ऐतिहासिक प्रतिष्ठा को एकदम समाप्त कर दिया। तब से उसकी प्रतिष्ठा को पुनः स्थापित करने के प्रयत्न होते आ रहे हैं, किन्तु यह मानना पड़ेगा कि वे असफल ही रहे और रासो के प्राप्त रूपों में से किसी के आधार पर भी उसकी ऐतिहासिक प्रतिष्ठा को पुनः स्थापित करना कभी भी संभव होगा, यह आशा नहीं करना चाहिए, क्योंकि रासों के प्राप्त सभी रूपों में चिन्त्य अनैतिहासिक तत्त्व मिलते हैं। कुछ विद्वानों ने उसकी इस त्रुटि का समाधान यह बताकर करना चाहा कि वह काव्य है इतिहास नहीं है। किन्तु 'विजय' भी तो काव्य है, फिर भी उसमें 'रासो' जैसे अनैतिहासिक तत्त्व नहीं मिलते।"⁵

✚ 'पृथ्वीराज रासो' की प्रामाणिकता पर संदेह करने के लिए जो मुख्य तर्क दिये जाते हैं, वह निम्नांकित हैं-

- 'रासो' में उल्लिखित घटनाएँ और नाम इतिहास से मेल नहीं खाते। इसमें परमार, चालुक्य और चौहान क्षत्रियों को अग्निवंशी माना गया है, जबकि वे सूर्यवंशी प्रमाणित हुए हैं।
- पृथ्वीराज का दिल्ली गोद जाना, संयोगिता स्वयंवर आदि घटनाएँ इतिहास से मेल नहीं खातीं।
- अनंगपाल, पृथ्वीराज तथा बीसलदेव के राज्यों के संदर्भ भी अशुद्ध हैं।
- पृथ्वीराज की माँ का नाम कर्पूरी था, जो 'रासो' में कमला बताया गया है।
- पृथ्वीराज की बहिन पृथा का विवाह मेवाड़ के राणा समरसिंह के साथ बताया गया है, जो अशुद्ध है।

- पृथ्वीराज द्वारा गुजरात के राजा भीमसिंह का वध भी इतिहास-सम्मत नहीं है।
- 'रासो' में पृथ्वीराज के चौदह विवाहों का वर्णन है, जो इतिहास से मेल नहीं खाता।
- पृथ्वीराज के हाथों गोरी की मृत्यु की सूचना भी इतिहास-सम्मत नहीं है।
- पृथ्वीराज द्वारा सोमेश्वर का वध भी इतिहास-सम्मत नहीं है।
- 'रासो' में दी गयीं तिथियाँ अशुद्ध हैं। सभी तिथियों में इतिहास की तिथियों से प्रायः 90-100 वर्षों का अन्तर है।⁶

✚ श्री मुरारिदान चारण और कविराज श्यामलदास का अप्रामाणिकता सम्बन्धी मत :

इन दोनों विद्वानों ने 'पृथ्वीराज रासो' की प्रामाणिकता पर शंका उठाई। कविराज ने 'द एण्टिक्विज आथेण्टिसिटी एण्ड जैन्युइननेस ऑफ द एपिक काल्ड पृथ्वीराज रासो एण्ड कासनली ऐस्क्राइब्ड टू चन्द बरदाई' शीर्षक से एक लेख लिखा और रासो की घटनाओं, संवत्, ऐतिहासिक व्यक्तियों तथा भाषा आदि की विशद परीक्षा की। उन्होंने 'पृथ्वीराज रासो' को प्रामाणिक रचना नहीं माना। उसका निर्माण चन्द के कई शताब्दियों के बाद हुआ। इस काव्य के रचना कोठारिया या बेदला के चौहानों के किसी भाट ने की होगी। उस भाट ने चन्द के नाम से लिखा और नाम इसलिए छिपाया कि लोग उस पर विश्वास नहीं करेंगे। 'पृथ्वीराज रासो' चन्द के द्वारा अथवा पृथ्वीराज के समय में नहीं लिखा गया। इतना निश्चित है कि 'पृथ्वीराज रासो' राजपूताना में लिखा गया।⁷

✚ डॉ.गौरीशंकर हीराचन्द ओझा का

अप्रामाणिकता सम्बन्धी मत :

राजस्थानी इतिहास के गहन अन्वेषक और पुरातत्त्वविद् डॉ.ओझा ने रासो का गहन अध्ययन किया और 'पृथ्वीराज रासो का निर्माण-काल' शीर्षक से एक लेख लिखा। उनके ग्रन्थ सम्बन्धी निष्कर्ष इतने पैसे थे कि यह

आम धारणा हो गई कि सचमुच ही रासो एक जाली ग्रन्थ है। डॉ.ओझा के निष्कर्ष-

- समरसिंह के पौत्र कुम्भा का वीर के शाह के यहाँ आश्रय तथ्य-विरुद्ध है।
- संयोगिता स्वयंवर की कथा अनैतिहासिक है।
- अनंगपाल द्वारा पृथ्वीराज को गोद लिया जाना असत्य है।
- मेवात के मुगलराजा मूलराय की पराजय कपोल कल्पना है।
- शब्दवेधी बाण द्वारा शाह का वध कल्पनामात्र है।
- 'पृथ्वीराज रासो' की भाषा भी 13वीं शती की नहीं, वह 16वीं के आसपास की प्रतीत होती है।^{8 109}

✚ आचार्य रामचन्द्र शुक्ल का अप्रामाणिकता सम्बन्धी मत :

आचार्य शुक्ल जी ने भी रासो पर चल रहे विवाद का सम्यक् परीक्षण करते हुए अपना निर्णय प्रामाणिकता के विरुद्ध दिया- "बात संवत् की ही नहीं है। इतिहास-विरुद्ध कल्पित घटनाएँ जो भरी पड़ी हैं उनके लिए क्या कहा जा सकता है? माना कि रासो इतिहास नहीं है, काव्य-ग्रन्थ है। पर काव्य-ग्रन्थों में सत्य घटनाओं में बिना किसी प्रयोजन के उलट-फेर नहीं किया जाता। जयानक का 'पृथ्वीराज विजय' भी तो काव्य ही है, फिर उसमें क्यों घटनाएँ और नाम ठीक-ठीक हैं? इस सम्बन्ध में इसके अतिरिक्त और कुछ कहने की जगह नहीं कि यह पूरा ग्रन्थ वास्तव में जाली है।"⁹

✚ डॉ.मोतीलाल मेनारिया का अप्रामाणिकता सम्बन्धी मत :

- चन्द वरदाई पृथ्वीराज का समकालीन नहीं था।
- 'पृथ्वीराज विजय', 'हम्मीर महाकाव्य', 'सुर्जन चरित्र' आदि ग्रन्थों में उल्लेख न होने के कारण 'पृथ्वीराज रासो' को 18वीं शताब्दी से पहले की रचना नहीं कहा जा सकता।

- 'पृथ्वीराज रासो' की प्राप्त हस्तलिखित प्रतियाँ सबकी सब संवत् 1700 के बाद की हैं।
- सबसे प्राचीन रासो की प्रति उदयपुर के राजकीय पुस्तकालय की संवत् 1760 की है।¹⁰

यदि इन्हीं तथ्यों को अन्तिम प्रमाण के रूप में मान लिया जाए, तब तो 'पृथ्वीराज रासो' को अप्रामाणिक रचना ही कहा जा सकता है, जैसा कि कई विद्वानों ने यही माना है; किन्तु दूसरे पक्ष के तर्क भी इस सम्बन्ध में विचारणीय है-

✚ 'पृथ्वीराज रासो' की प्रामाणिकता पर हकारात्मक तर्क :

- डॉ. दशरथ शर्मा का मत है कि इसका मूल रूप प्रक्षेपों में छिपा हुआ है। इधर जो लघुतम प्रतियाँ मिली हैं, उनमें इतिहास सम्बन्धी अशुद्धियाँ नहीं हैं।
- घटनाओं में 90-100 वर्षों का अन्तर है, वह संवत् की भिन्नता के कारण है। मोहनलाल विष्णुलाल पंड्या ने 'अनन्द संवत्' की कल्पना की है और उसके अनुसार तिथियाँ भी शुद्ध सिद्ध होती है।
- डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी का मत है कि 'पृथ्वीराज रासो' में 12वीं शताब्दी की भाषा की संयुक्ताक्षरमयी अनुस्वारान्त प्रवृत्ति मिलती है, जिससे यह 12वीं शताब्दी का ग्रन्थ सिद्ध होता है।
- 'रासो' इतिहास-ग्रन्थ न होकर काव्य-रचना है, अतः उसमें इतिहास का सत्य खोजना और उसके न मिलने पर उसे अप्रामाणिक घोषित करना अनुचित है।
- डॉ. हजारीप्रसाद जी का यह मत भी है कि 'पृथ्वीराज रासो' की रचना शुक-शुकी-संवाद के रूप में हुई थी। अतः जिन सर्गों में यह शैली नहीं मिलती, उसे प्रक्षिप्त मानना चाहिए। यदि यह तर्क मान लिया जाये, तो वे ही अंश प्रायः प्रक्षिप्त सिद्ध होते हैं, जिनमें इतिहास-विरुद्ध तथ्य हैं।

- जिन लोगों ने 'रासो' में अरबी-फारसी शब्दों का प्रयोग देखकर उसे जाली ग्रन्थ माना है, उसके विरुद्ध यह तर्क दिया जाता है कि चन्द लाहौर का निवासी था। वहाँ उस समय मुसलमानों का प्रभाव आ चुका था, अतः उसकी भाषा में अरबी-फारसी के शब्दों का मिश्रण होना सहज है।¹¹

यहाँ जो भी तर्क प्रस्तुत हुए हैं, वह इस काव्य की प्रामाणिकता के लिए उचित कसौटी नहीं बन सकते। एक बात यह भी ध्यातव्य है कि न सिर्फ 'पृथ्वीराज रासो' बल्कि 'रामचरितमानस', 'सूरसागर' एवं 'बीजक' आदि अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों की प्रामाणिकता पर भी यदि विभिन्न प्रकार के तर्क दिए जाये तो, उनकी अप्रामाणिकता भी किसी-न-किसी सीमा तक सन्देह का विषय बन सकती है। 'रामचरितमानस' में तो प्रक्षिप्त अंश स्वीकार किये भी जाते हैं। कई ऐसे पद भी दृष्टव्य हैं, जो सूर और मीरा दोनों के नाम से प्रसिद्ध हैं। अतः प्रक्षिप्तांशों या इतिहास विरुद्ध कथनों के आधार पर 'पृथ्वीराज रासो' को अप्रामाणिक मानना उचित नहीं है। कवि चन्द ने पृथ्वीराज के जीवन से सम्बन्धित घटनाओं जिस रूप में सजीव वर्णन किया है, उसे देखकर तो यही अंदाज लगाया जा सकता है कि वह पृथ्वीराज का समकालीन रहा होगा। इसलिए कई विद्वान रासो को अप्रामाणिक घोषित नहीं करते। यदि इस विवाद में सत्यांश है भी तो वह यही है कि 'पृथ्वीराज रासो' में पर्याप्त मात्रा में प्रक्षिप्त अंशों का समावेश भी हुआ है।

✚ 'पृथ्वीराज रासो' का महत्त्व :

'पृथ्वीराज रासो' एक चरितकाव्य है। इसका नायक पृथ्वीराज लोककथाओं का नायक हो गया। महाकवि चन्द उसका परम सखा और राजकवि था। उसने 'पृथ्वीराज रासो' महाकाव्य द्वारा उनकी कीर्ति का अमर गायन किया। 'पृथ्वीराज रासो' को हम तत्कालीन समय की प्रतिनिधि रचना कह सकते हैं। 'रासो'कार ने अपनी ओजस्विनी वाणी में युगीन वातावरण को तादृश कर दिया है।

✚ 'पृथ्वीराज रासो' की वस्तुयोजना :

'पृथ्वीराज रासो' का कवि चन्द पृथ्वीराज के सम्पूर्ण जीवन की कथा को नहीं कहना चाहता है, वह एक प्रकार से कथा-नायक के जीवन के अन्तिम वर्षों की कथा को ही अपनी रचना का विषय बनाना चाहता है। 'रासउ' की सम्पूर्ण कथा इस प्रकार सम्यक् रूप से सर्गों में विभाजित है कि वह भी उसके कवि का प्रबन्ध-कौशल सूचित करती है, लघुत्तम पाठ में सर्ग विभाजन नहीं है; किन्तु उसमें छन्दों की क्रम-संख्या तक नहीं है, इसलिए 'रासउ' के मूल रूप में भी स्थिति यही रही होगी यह कल्पना करना उचित नहीं होगा। प्रस्तुत संस्करण का सर्ग-विभाजन 'रासउ' के समस्त शेष पाठों के अनुसार किया गया है-केवल कथा की भूमिका का छन्द मंगलाचरण के साथ रखा गया है, जो शेष पाठों में किसी स्वतंत्र सर्ग में है, और पृथ्वीराज-जयचन्द युद्ध उसको प्रबन्ध-कल्पना के अनुसार पूर्वार्द्ध तथा उत्तरार्द्ध में विभक्त कर दो सर्गों में रखा गया है जो लघु में तीन सर्गों में तथा शेष पाठों में प्रायः एक ही सर्ग में आता है। इस सर्गों की कथाएँ परस्पर इतनी अलग-अलग हो जाती हैं कि यह मानना असंभव हो जाता है कि 'रासउ' के कवि के मन में कोई सर्ग-कल्पना नहीं थी। सर्गों के नामों के सम्बन्ध में अवश्य लघु, मध्यम तथा बृहत् पाठों में प्रायः कोई साम्य नहीं है, और सर्गों के बीच-बीच में प्रक्षिप्त कथाओं के आने के कारण नाम परिवर्तन होता रहा होगा, यह आसानी से समझा जा सकता है।

'पृथ्वीराज रासो' में वस्तुवर्णन का आधिक्य पाया जाता है। कवि ने बड़ी तन्मयता से नगरों, वनों, सरोवरों, किलों आदि का वर्णन किया है। युद्ध-क्षेत्र के दृश्य तो अद्भुत प्रतिभा का परिचय देते ही हैं, कवि ने समय और क्रिया को एक साथ बिम्बों में बाँधकर रंग और ध्वनियों को भी रूपायित कर दिया है। भाव, वस्तु और ध्वनि की सम्मिलित प्रभावान्विती के उदाहरण 'पृथ्वीराज रासो' में भरे पड़े हैं। नारी-सौंदर्य का एक चित्र देखिए-

मनहुँ कला ससिभान कला सोलह सो बन्निया
बाल बैस, ससि ता समीप अमृत रस पिन्निय ॥
विगसि कमलसिंग, भ्रमर, बेनु, खंजन मृग लुट्टिया
कीर, कीर, अरु बिम्ब मोति नखसिख अहिघुट्टिया ॥¹²

'पृथ्वीराज रासो' वस्तुतः वीर रस का काव्य है। इसमें वीर रस के आश्रय महाराज पृथ्वीराज हैं। वीर और श्रृंगार रसों के पोषण के लिए आवश्यकतानुसार अन्य रसों की भी योजना की गई है और उनके वर्णन में भी कवि ने उतनी ही तन्मयता दिखलायी है। वीर रस के प्रसंग इतने सजीव हैं कि पढ़ने या सुनने वाले स्वयं उत्साह और उमंग से भर उठते हैं। सेना की शस्त्र-सज्जा, सैन्य प्रमाण, व्यूह-रचना और युद्ध-वर्णन अत्यन्त प्रभावोत्पादक हैं।

'पृथ्वीराज रासो' की भाषा के सम्बन्ध में भी विवाद है। वस्तुतः यह काव्य पिंगल शैली में लिखा गया है जो ब्रज भाषा का वह रूप है, जिसमें राजस्थानी बोलियों का मिश्रण है। कवि ने तत्कालीन सभी प्रचलित शब्दों का स्वतंत्रता से प्रयोग किया है। शब्द-चयन रसानुकूल है, अतः वीर रस के चित्रणों में प्राकृत और अपभ्रंश के शब्द भी यत्र-तत्र मिल जाते हैं। जहाँ तक भाषा की शक्ति का प्रश्न है, कवि ने अभिधेय भाषा को भी पर्याप्त प्रभावशाली रूप दिया है।¹³ लाक्षणिक तथा ध्वन्यात्मक शब्दावली ने प्रायः भाषा सौंदर्य की वृद्धि की है। अलंकारों का चन्द ने सहज प्रयोग किया है। शायद ही कोई अलंकार ऐसा हो जिसे उन्होंने छोड़ा हो। लगभग अडसठ प्रकार के छन्दों में लिखा गया यह महाकाव्य सभी दृष्टियों से आदिकाल की एक श्रेष्ठ कृति सिद्ध होती है। भाषा की कसौटी पर यदि ग्रन्थ को कसते हैं, तो और भी निराश होना पड़ता है क्योंकि वह बिलकुल बेठिकाने है-उसमें व्याकरण आदि की कोई व्यवस्था नहीं है। दोहों की और कुछ-कुछ कवित्तों (छप्पयों) की भाषा तो ठिकाने की है, पर त्रोटक आदि छोटे छन्दों में तो कहीं-कहीं अनुस्वारांत शब्दों की ऐसी मनमानी भरमार है जैसे कि संस्कृत प्राकृत की नकल की हो। कहीं-कहीं तो भाषा आधुनिक साँचे में ढली सी दिखाई पड़ती है, क्रियाएँ नये रूपों में मिलती हैं। पर साथ ही कहीं-कहीं भाषा अपने असली प्राचीन साहित्यिक रूप में भी पाई जाती है जिसमें प्राकृत और अपभ्रंश शब्दों के साथ-साथ शब्दों के रूपों और विभक्तियों के चिह्न पुराने ढंग के हैं। इस दशा में भाटों के इस वाग्जाल के बीच कहाँ पर कितना अंश असली है, इसका निर्णय असंभव होने के कारण यह ग्रन्थ न तो भाषा

के इतिहास के और न साहित्य के इतिहास के जिज्ञासुओं के काम का है।¹⁴

'पृथ्वीराज रासो' की चरित्र-कल्पना ही उसकी सबसे बड़ी विशेषता है। एक प्रकार से उसके सभी पात्र असामान्य वीर हैं, किन्तु प्रायः उनके अपने-अपने व्यक्तित्व हैं। उनके वीर कृत्यों के वर्णन में अतिशयोक्ति भी औचित्यपूर्ण लगती है-हरसिंह, कनकबड़, गूजर, नीड़र राठौर, कन्ह, अल्हन, अचलेस, बिंझ, सलष, लषन और पाहार तोमर के प्राणोत्सर्ग, जो अपने राजा की रक्षा में उन्होंने जयचंद की विशाल सेना को रोकते हुए किये हैं-अद्भुत हैं।¹⁵ महाकाव्य के लक्षण भी 'पृथ्वीराज रासो' में पूर्ण रूप से मिलते हैं, बल्कि यदि देखा जाए तो इन लक्षणों के अनुसार वह और भी अधिक महाकाव्य है-सारी रचना एक महान आदर्श को लेकर नायक के जीवन के एक विस्तृत क्षेत्र में प्रस्तुत की गई है और अन्त में पराजय के बाद भी रचना में नायक के उस आदर्श की-अधर्मी से मातृभूमि को मुक्त कर उसको पुनः हँसने का एक अवसर देने की प्राप्ति दिखाई गई है, अतः इस दृष्टि से यह रचना अवश्य ही एक अमर महाकाव्य के रूप में जीवित रहेगी।

संदर्भ संकेत :

1. श्रीवास्तव, डॉ.रणधीर-हिन्दी साहित्य का सरल इतिहास, भारतीय ग्रन्थ निकेतन, नई दिल्ली, संस्करण-1995, पृ.75
2. डॉ.नगेन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, मयूर पैपर बैक्स, नोएडा (संस्करण-2000), पृ.72
3. मुनि, जिनविजय जी, पुरातन प्रबंध-संग्रह, सिंधी जैन शास्त्र विद्यापीठ, कलकत्ता, संस्करण-1921, पृ. 8, 9
4. वर्मा, डॉ.रणधीर-हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, (छठवाँ संस्करण-1971), पृ.34
5. गुप्त, डॉ.माताप्रसाद-हिन्दी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास, लोकभारती प्रकाशन, नई दिल्ली, (संस्करण-1960), पृ.112-115
6. डॉ.नगेन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, मयूर पैपर बैक्स, नोएडा (संस्करण-2000), पृ.73
7. गुप्त, डॉ.माताप्रसाद-रेवा तट : पृथ्वीराज रासो, साहित्य सदन चिरगाँव, झाँसी, (प्रथम संस्करण-1953), पृ.192

8. ओझा, गौरीशंकर हीराचंद, पृथ्वीराज रासो का निर्माण-काल, कोशोत्सव-स्मारक-संग्रह (आलेख), नागरी प्रचारिणी सभा, काशी-वाराणसी, (प्रकाशन वर्ष-1928), पृ. 48, 49, 50
9. शुक्ल, आचार्य रामचन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, नागरी प्रचारिणी सभा वाराणसी (तीसवाँ संस्करण-संवत् 2052), पृ.24
10. मेनारिया, डॉ.मोतीलाल, राजस्थानी भाषा और साहित्य, हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, (संशोधित संस्करण-1978), पृ. 65, 67, 85, 91, 97, 109
11. डॉ.नगेन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, मयूर पैपर बैक्स, नोएडा (संस्करण-2000), पृ.74
12. शुक्ल, आचार्य रामचन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास से उद्धृत, नागरी प्रचारिणी सभा वाराणसी (तीसवाँ संस्करण-संवत् 2052), पृ.28
13. डॉ.नगेन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, मयूर पैपर बैक्स, नोएडा (संस्करण-2000), पृ.75
14. शुक्ल, आचार्य रामचन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, नागरी प्रचारिणी सभा वाराणसी (तीसवाँ संस्करण-संवत् 2052), पृ.24
15. पृथ्वीराज रासो, 8.11-35

कबीरा खड़ा बाजार में : संदेश और उसकी प्रासंगिकता

Dr. D. M. Rathod

Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

कबीर एक व्यक्ति का ही नाम नहीं है, वह कभी समाप्त न होने वाली सतत् संघर्ष चेतना का नाम है, जो हर युग में हर देश में अत्याचार, अनाचार, आडंबर, निरंकुशता, धर्मान्धता, मिथ्याचरण जाति-पाँति, ऊँच-नीच, और ढोंग के विरुद्ध संघर्ष करती रही है और सदा संघर्ष की प्रेरणा देती तथा आह्वान करती रहेगी। वह संत थे, भक्त कवि थे, चिंतक थे, समाज- सुधार और धर्म के क्षेत्र में रूढ़ियों, आडंबरों का विरोध करना उनके जीवन का मिशन था और वह अनेक विरोधों, यातनाओं को झेलते हुए निर्भय होकर अपने मार्ग पर चलते रहे। वस्तुतः वह मानवतावादी थे, मनुष्य मात्र के प्रति समदृष्टि और प्रेम ही उनके जीवन का मूल मंत्र था और इसी दृष्टि का परिणाम है एक ओर उनका काव्य तथा दूसरी ओर उनका धर्म- सुधारक तथा समाज-सुधारक रूप।

आज विश्व वैज्ञानिक और तकनीकी साधनों उपकरणों की सहायता से पर्याप्त विकास कर चुका है, भौतिक समृद्धि एवं संपन्नता का सागर उनके चरण चूम रहा है और यहाँ पर शांति है ना संतोष। आये दिन शीत युद्ध की खबरें या सैनिक संघर्ष के समाचार अखबारों में छपते रहते हैं। आतंकवादी के कारण रक्तपात होता रहता है। ऐसा क्यों? उत्तर - स्पष्ट है एक ओर सामाजिक, आर्थिक- राजनीतिक, धार्मिक विसंगतियाँ और दूसरी ओर हमारे जीवन में उदात्तजीवन मूल्यों का हास।

आज हम “वसुधैव कुटुम्बकम्” का सिद्धांत भूल गये हैं। आदमी की पहचान आदमी के रूप में न कर उसके धर्म, उसके वर्ण, उसकी जाति, उसके देश से करते हैं। धर्म,

जाति, राष्ट्र, गोरे- काले, ऊँच-नीच की दीवारें हमारे बीच खड़ी हो गई है, अतः ईर्ष्या, वैमनस्य, अंधी विवेकहीन प्रतिस्पर्धा की सभ्यता की आँधी में हमारे पैर उखाड़ रहे हैं और हम आत्मविश्वास के पथ पर चल पड़े हैं। धर्म हमें जोड़ नहीं रहा जैसा कि हमें करना चाहिए, वह भेदभाव फैला रहा है क्योंकि हम धर्म के सच्चे अर्थ को, उसकी वास्तविकता को या तो पहचानते नहीं, या पहचान कर भी उसे झुठला रहे हैं। नाटक में कबीर इस बात से व्यथित हैं- कोई ऐसा धर्माचार नहीं जो इंसान को इंसान के साथ जोड़े, सभी बस इंसान को इंसान से अलग करते हैं, एक को दूसरे के दुश्मन बनाते हैं”¹

कबीर के युग में जो विसंगतियाँ, विकृतियों और मूल्यहीनता थी वह आज भी उन्हीं रूपों में या कुछ बदले रूप में पाई जाती है और उसके कारण हमारे जीवन में सुख-चैन का अभाव तथा अशांति है। मध्य युग में कबीर ने अनेक मोर्चे पर संघर्ष किया था और जनता को आह्वान दिया था कि वह उस संघर्ष में निर्भय होकर आत्म बलिदान के लिए तैयार होकर कूद पड़े—

कबीरा खड़ा बाजार में लिए लुकाती हाथ

जो घर फूँके आपनो चले हमारे साथ।

आज भी उनका संदेश उतना ही प्राणवान एवं सार्थक है कि जितना उनके युग में था क्योंकि संघर्ष के मोर्चे वही है-धर्म के क्षेत्र में अंधविश्वास, रूढ़ियों, बाह्याचार, स्वार्थ, दलबंदी; सामाजिक जीवन में ऊँच-नीच, छुआछूत, जाति-पाँत; राजनीतिक क्षेत्र में तानाशाही और आर्थिक क्षेत्र में शोषण। ‘कबीरा खड़ा बाजार में’ में जगह-जगह कबीर धर्म में व्याप्त बाह्याचार, मिथ्याचरण एवं रूढ़ियों का खंडन करते हैं।

भीष्म साहनी ‘कला के लिए कला’ के सिद्धांत के अनुयायी नहीं हैं। वह लेखन को सोदेश्य मानते हैं और रचना की सफलता भी इसी में मानते हैं कि उसे पढ़ने के बाद पाठक की मानसिकता में बदलाव लिए,² पढ़ने के बाद आप वही आदमी नहीं रह जाते जो उसे पढ़ने से पहले होते हैं। वह

आपको उत्पीड़ित मनुष्य की व्यथा और वेदना का अनुभव कर देता है तब क्या साहित्य मनुष्य को मनुष्य से जोड़ने वाली, उन्हें एक करने वाली शक्ति नहीं है?"³ हाँ, यह भी मानते हैं, "साहित्य कभी तटस्थ नहीं होता वह हमेशा पक्षधर होता है। लेकिन वह उसका पक्ष लेता है जो उत्पीड़ित है, अन्याय, धर्मान्धता या संकीर्णता के शिकार होते हैं।"⁴ उनकी दृष्टि में सद् साहित्य वह है जो लोगों को बाँटे नहीं, बल्कि उन्हें एक करने में योगदान दे। वह साहित्य को धार्मिक पक्षपात, सांप्रदायिक विद्वेष के जहर से दूर रखने की आशंका व्यक्त करते हुए कहते हैं, "ईश्वर में गहन आस्था रखने वाला कभी भी अत्यंत धर्मनिरपेक्ष हो सकता है दरअसल समस्त गंभीर साहित्य स्वभावतः ही धर्मनिरपेक्ष होता है और इसीलिए वह समाज को धर्मनिरपेक्ष बनाने वाला असर रखता है"⁵

प्रतिवादी विचारधारा यह मानती है कि समस्त मानव समाज दो वर्गों में बँटा है-शक्ति संपन्न, उत्पादन के साधनों पर जिनका अधिकार है तथा सर्वहारा वर्ग जिसके पास शारीरिक शक्ति ही उसकी पूंजी है, जो उत्पादन करता है, पर उत्पादन का प्रतिफल उसे उतना नहीं मिलता जितना मिलना चाहिए था अतः उसे जीवन भर संघर्ष करना पड़ता है। परंतु परंपरावादी धर्म, भाग्यवाद, कर्मफल आदि के नाम पर उसके संघर्ष की शक्ति को कम करते रहते हैं।

प्रगतिशील चिंतन का आधार भले ही मार्क्स का द्वंद्वात्मक भौतिकवाद का सिद्धांत हो पर उसमें मानव प्रेम या कहिए मानवतावाद पूरी तरह भरा है। भीष्म साहनी लिखते हैं, नैतिक मूल्यों का मानवतावाद से घनिष्ठ संबंध होता है। यही नहीं वे मानवतावाद से ही उत्पन्न होते हैं। प्रस्तुत नाटक में लेखक कबीर के माध्यम से मानव प्रेम और समानता की भावनाओं की प्रतिष्ठा पर बल देता है जो उसकी मानवतावादी दृष्टि का सूचक है।

प्रगतिशील चिंतन मानव मानव के बीच किसी प्रकार का भी भेद स्वीकार नहीं करता। धर्म, जाति, वर्ण, रंग, अर्थ विभाजन की दृष्टि से जो भी भेदभाव है—जांत-पांत, अमीर-गरीब, ब्राह्मण-शूद्र, काला-गोरा उन सबका

तिरस्कार ही नहीं विरोध भी करता है। प्रस्तुत नाटक का नायक कबीर भी इस भेदभाव का विरोध करता है और इस भेदभाव के कारण जो पारस्परिक वैमनस्य उत्पन्न होता है उसका बिभस्त चित्र प्रस्तुत करता है।

जनता का शोषण करने वाली प्रमुख शक्तियां तीन हैं-शासक, धर्मगुरु तथा उत्पादन के साधनों पर एकधिपत्य रखने वाले जमींदार और उद्योगपति। कबीर के युग में शोषण करने वाली पहली दो शक्तियां ही प्रधान थी—शासक वर्ग तथा धर्मगुरु। आर्थिक वैमनस्य था पर उसका कारण ये ही दो थे। कबीर कहता है, जुलाहों की यही खूबी है बादशाह सलामत, लोगों को चिथड़े भी नसीब नहीं हो जाए, गनी मत है...किसी के आँसू दूसरे के लिए मोती जुटा देते हैं और उसके अपने लिए चिथड़े भी नहीं जुटा पाते।"⁶ शासक वर्ग कभी नहीं चाहता कि शोषित वर्ग में एकता हो, वे परस्पर संगठित हों और शोषक के विरुद्ध संघर्ष करने की बात भी सोचें। इसलिए कोतवाल कबीर के पद गाने वाले अंधे भिखारी को कोड़े मारने की सजा देता है ताकि और लोग उस कठोर दंड की बात सुनकर उसे रास्ते पर न चलें।

कबीर का युग भी ढोंग, बाह्याचार अंधविश्वासों तथा रूढ़ियों के अंधकार से आच्छन्न था। इन प्रतिकूल परिस्थितियों में भी जिस अपार साहस के साथ उन्होंने अपने विरोधियों से संघर्ष करते हुए तत्त्व-चिंतन की गूढ़ गंभीर बातें कहीं, जनता का मार्गदर्शन किया उसे देखकर लगता है कि इस सब का कारण उनके पूर्व जन्म के संस्कार ही थे। बचपन में ही संसार से विरोक्ति का भाव होना 'मसी कागद छुओ नहीं, कलम गहीं नहीं हाथ' वाला जुलाहा यदि गूढ़ तत्त्व-चिंतन की बातें कहता है कविता लिखता है मधुर स्वर में पद गा-गाकर जनता को रिझा सकता है, तो उसे संस्कारी पुरुष ही समझना चाहिए। यह ठीक है कि साधु संगति तथा गुरु के प्रवचनों से उसे सहायता मिली होगी पर उनके वचन भी तो उसके हृदय के भावों और विचारों की प्रतिध्वनि मात्र थे, वह मेरे दिल की बात कहते हैं।

कबीर का मन जिज्ञासु है, जिज्ञासा भी साधारण सांसारिक विषयों के संबंध में नहीं, जीवन, जगत, सृष्टि के

रहस्य को जानने की-मेरा दिल छलनी हो रहा है...मेरी भटकन कब खत्म होगी...मुझे अंधेरे में रोशनी चाहिए। माँ की बातें सुनकर कहता है, मेरे मन में सवाल उठे तो पूछूँ भी नहीं...अपने प्रश्नों के उत्तर पाने के लिए ही साधु-फकीरों से मिलता है, उनके सामने अपने प्रश्न रखता है और संतोषजनक उत्तर न पाने पर झगड़ता है। फक्कड़पन, अभय भावना, दृढ़ता, स्पष्टवादिता कबीर के चरित्र के अन्य गुण हैं। उनके ये गुण भी संस्कारगत थे। इनका उन्होंने अर्जन या संपादन नहीं किया था। फक्कड़पन स्वभाव के कारण वह घर के, माता-पिता के स्नेह को छोड़कर जंगलों, तीर्थ स्थानों पर भागे, फकीरों तथा साधुओं के साथ अपना अधिकांश समय बिताते थे और घर से थान बेचने निकलते और बाजार में जाकर मित्रों या साधारण लोगों को जमा कर अपना फकीराना दरबार लगाते, घंटों अपने निगोड़े साथियों के साथ बैठकबाजी करता फिरता है। जहाँ देखो कबीर का दरबार लगा है। उसकी ऐसी आदत को देख पड़ोसी जुलाहा करीमुद्दीन कहता है, इसका ब्याह कर दो, अपने आप पैरों में बेड़ियाँ पड़ जाएगी। अपने फक्कड़पन और मस्तमौला स्वभाव के कारण ही मुँहफट है, सबको आड़े हाथों लेता है, न मुल्ला को बख्शता है न पंडितों को। और वह स्वयं को भी नहीं बख्शता।

कबीर निर्भय है अतः उसे न प्रलोभन और न भय अपने मार्ग से विचलित कर पाते हैं। कायस्थ उसे राज्य कवि बनवाने का प्रलोभन देता है उसकी काव्य प्रतिभा की भूरि-भूरि प्रशंसा भी करता है और जब इस चाटुकारिता एवं प्रलोभन का वांछित प्रभाव नहीं होता तो चेतावनी भी देता है, अभी भी वक्त है, संभल जाओ। तुम्हारी हैसियत भी क्या है? पर कबीर अडिग रहता है और अपना संकल्प दुहराता है “सत्संग तो लगेगा साहिबा।” सिकंदर बादशाह के सामने भी नहीं झुकता, अपने मन और अपने सिद्धांतों पर अडिग रहता है। कबीर किसी निरीह, निरपराध और दिन-दिन व्यक्ति पर अत्याचार होते नहीं देख सकता। अत्याचार होते देख एक और अत्याचारी का विरोध करता है और दूसरी ओर निरीह व्यक्ति के प्रति उसके हृदय से करुणा का स्रोत प्रवाहित होने लगता है।

कबीर के चरित्र की इन सब विशेषताओं का मूलधार था उनका मानवतावाद, प्राणी मात्र के प्रति प्रेम, दया, करुणा, परोपकार, सहानुभूति सदाशयता, सर्वधर्मसमभाव आदि उनके मानवतावादी दृष्टिकोण रूपी पौधे पर खिले हुए रंग-बिरंगे सुवासित पुष्प थे। वह हर नेक काम को इबादत, ईश्वर की पूजा मानते हैं, इंसान की खिदमत करना उसे सुखी बनाना इबादत है। “मैं अल्लाह का नूर हूँ हर इंसान में देखता हूँ। मैं इंसान को हिंदू और तुर्क की नज़र से नहीं देखता, मैं उसे केवल इंसान की नज़र से खुदा के बंदे की नज़र से देखता हूँ।”⁷

आरंभ में कबीर विरक्त थे, जंगलों या तीर्थ स्थानों में रहकर ईश्वर उपासना को महत्त्व देते थे और ऐसा करने के लिए घर से भागे भी थे, पर धीरे-धीरे आत्म-चिंतन, आत्म-विश्लेषण तथा अपने गुरु के प्रवचन सुनकर उनका विश्वास बढ़ता गया कि ईश्वर आराधना के लिए जंगलों में भटकना, मूर्ति पूजन, नमाज़-रोज़ा, व्रत -उपवास जटाएं रखना, माला फेरना बेकार है। घर-गृहस्थी बसाकर मानव जाति की सेवा करने से भी ईश्वर को प्राप्त किया जा सकता है। पहले अपनी पत्नी लोई से कहता है, “जब मैं जान गया हूँ कि घर में रहकर ही सच्ची भक्ति हो सकती है। जोग, जप-तप सब। घर ही में सच्ची साधना हो सकती है।” नाटक के अंत में वह बादशाह सिकंदर लोदी से भी यही बात कहता है, मेरी फकीरी के लिए घर-बाहर छोड़ने की जरूरत नहीं है। मेरी नज़र में हर काम इबादत है इंसान की खिदमत करना, उसे सुखी बनाना इबादत है।

कबीर में पुराने संस्कारों के बीज अवश्य है, पर वह कुल मिलाकर सामान्य मानव है-बचपन में अपनी माँ से अगाध प्रेम करता है। यदि कभी माँ उलाहना या रुठ हो जाती है तो कबीर अपनी माँ की दुर्बल काया को बाहों में भरकर रिरियाता है, बिगड़ गई माँ? मुझे घर से निकल रही हो माँ? गोद लिए बालक को भी कोई निकलता है। उसे अपनी माँ की ममता की गहराई का पूरा एहसास है अतः वह अपने मित्रों से प्रायः कहा करता है, करतार ने माई को कैसा बनाया है। ना मैं उसका बेटा, न वह मेरी माई; फिर भी सारा वक्त

वह मुझे अपनी छांव में लिए रहती है। माई के दिल में जैसे कोई बाती जलती रहती है, प्रेम की बाती। उसी की लौ में वह सारा वक्त जीती है।

पति के रूप में भी कवि एक उदार, प्रेमल तथा कर्तव्य निष्ठ पुरुष है। नवविवाहिता पत्नी के रूप-लावण्य की प्रशंसा करता है, तू घर में आ गई है तो लगता है झोपड़े में उजाला हो गया है। पत्नी जब बहुत देर तक मौन रहने के बाद कुछ बोलती है तो उसे परिहास भी करता है, 'ओ बोली तो! मैं समझ बैठा था लोई गूंगी है। कबीर सामान्य पुरुषों की तरह ईर्ष्यालु, असहिष्णुता एवं शीघ्रक्रोधी नहीं है। उसका हृदय उदार है। कबीर के चरित्र में कतिपय पर अन्य गुण भी थे, वह व्युत्पन्नमति तथा हाजिरजवाबी था। नव विवाहित पत्नी लोई से विनोदप्रिय बातचीत करते समय या फिर बादशाह सिकंदर से तर्क वितर्क, वह इन गुणों का परिचय देता है। पत्नी से विनोद करते समय कहता है, तेरे हाथ से दूध पिया, तभी तो मैं बच गया। बादशाह एक और उसकी हाजिरजवाबी की प्रशंसा करता है, बड़े हाजिरजवाबी हो, बड़ी पैनी बात कही है, समझदार आदमी मालूम होते हो, और दूसरी और उसे निर्भय होकर अपनी बात कहते देख उसके साहस की दाद देता है, तुम पहले इंसान हो जो हमारे सामने इस तरह बोलने की जरूरत कर रहे हो। लेकिन हम तुम्हारे साथ नमी से पेश आएंगे।

कबीर जन्मजात कवि था, कविता बोलने का वरदान उसे स्वयं था। उसका कंठ भी मधुर था। अतः एक और वह खड्डी पर कपड़ा बुनते थे और साथ ही खड्डी की लय के साथ स्वतः उनके मुख से कवित फूट पड़ते थे। जब वह अपना इकतारा लेकर अपने पद कहते थे तो भीड़ इक्कठी हो जाती थी, सत्संग का रंग खूब जमता था, और भक्तगण आत्मविभोर होकर उनके पद को गा-गाकर समा बांध देते थे। विरोधी भी उनके पदों तथा मधुर कंठ-स्वर की प्रशंसा करते। सामान्य जन को तो उनके पद कंठस्थ हो गए थे।

 कबीर साहित्य का उद्देश्य:

कबीर साहित्य संत कबीर के निजी अनुभव और अनुभव से प्राप्त आधारित है। तत्कालीन, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक एवं सांप्रदायिक परिस्थितियों से प्रभावित होकर जन कल्याण की भावना से उनके मुख से जो उद्गार, सिख, उपदेश या चेतावनी निकली वही कबीर साहित्य के नाम से प्रचलित है।

कबीर ने जो कुछ भी कहा वह समाज के कल्याण के लिए, देश की प्रगति के लिए और मानव जाति की भलाई के लिए। अनेक साहित्यकारों ने उन पर अक्खड़, फक्कड़, मस्तमौला होने का दोषारोपण किया है, लेकिन निष्पक्ष रूप से देखने पर आज यह बात स्पष्ट रूप से समझ में आ जाती है कि कबीर जैसा जनता का हितैषी, निस्वार्थ भाव से लोकमंगल के चिंतन में संलग्न मानव का मिलना दुर्लभ है। अध्ययन से पता चलता है कि बहुत से कवि, लेखक, आलोचक भी कबीर से प्रभावित थे।

संदर्भ सूची:

1. साहनी, भीष्म, कबीरा खड़ा बाजार में, अशोक प्रकाशन, दिल्ली, 1995- पृ.51
2. सुशीला सिन्हा, लौह पुरुष कबीर, संजय प्रकाशन दिल्ली, 2001- पृ. 25
3. शर्मा, राजकुमार, कबीर ग्रंथावली, कोलेज बुक डिपो, जयपुर, 2008, पृ. 56
4. साहनी, भीष्म, कबीरा खड़ा बाजार में, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1995- पृ. 93
5. वही, पृ. 37
6. वही, पृ. 47
7. वही, पृ. 26

अमरकांत वर्मा का भाषा कर्म

Dr. J. R. Jadav

Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

भाषा अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम है। “साहित्य की अभिव्यक्ति का संबंध उसकी वैचारिक कटिबद्धता और भाषा के माध्यम से होने वाले उसके बोध से है। भाषा की विशिष्टता के कारण उनमें नवीन रचनाओं का निर्माण होता है। भाषा किसी भी व्यक्ति को उसके सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश से जोड़ती है। भाषा मानवीय आत्मीय अभिव्यक्ति का साधन है। मानव अपने विचारों को विभिन्न ढंग से व्यक्त करता है जिसमें सबसे सशक्त माध्यम भाषा ही है। भाषा किसी क्षेत्र विशेष की संस्कृति, रहन-सहन, रीति-रिवाज को भी व्यक्त करती है। भाषा और संस्कृति का अभिन्न (या गहरा) संबंध है। जब तक हम किसी रचनाकार की भाषा का अध्ययन करते हैं तो वास्तव में हम उसकी सांस्कृतिक चेतना का अनुभव करते हैं। भाषा से ही हम रचनाकार के आंतरिक तथा बाहरी परिवेश का सहज अनुमान लगा सकते हैं।

अमरकांत जी कहते हैं कि-“मैंने कल्पना का बहुत कम सहारा लिया है। वस्तुतः घटनाओं को सजा दिया है-जो कुछ परिवर्तन हुआ है, वह भाषा और शैली में ही है।”^१ इस बात से स्पष्ट हो जाता है कि अमरकांत जी ने अपने साहित्य में यथार्थ की कसौटी का वास्तविक स्वरूप प्रस्तुत करने का प्रयास किया है।

अमरकांत जी के कथा साहित्य की भाषा:

अमरकांत जी के कथा साहित्य की भाषा सरल, सहज और मध्यम वर्ग की अभिव्यंजना को व्यक्त करती है।

अमरकांत जी ने अपने कथा साहित्य में भाषा को अधिक महत्व दिया है। सामान्यतः उनकी भाषा में मध्यम वर्ग के मनोविज्ञान का यथार्थ विश्लेषण देखने को मिलता है किंतु उन्होंने भावनात्मक, पत्र संवाद और मनोविश्लेषणात्मक तत्वों को अपने कथा साहित्य में महत्वपूर्ण स्थान दिया है। अमरकांत जी ने अपनी भाषा में समाज की विविध समस्याओं का वर्णन किया है। साहित्य और विविध भाषा शैली का प्रयोग करते हुए उन्होंने भाषा की समग्रता को पाया है। अमरकांत जी के उपन्यासों के पात्र साधारणतः ग्रामीण कस्बे के निकट हैं। इसलिए उनकी कथाओं में आंचलिक या जनपदीय भाषा शैली का बोध होता है। उन्होंने अपने उपन्यासों में परिवेश से आधारित पात्रों के अनुरूप भाषा को प्रस्तुत किया है। कथा साहित्य में लखनऊ, इलाहाबाद, गोरखपुर जैसे स्थानों का प्रयोग किया है। इन शहरों की बोली, संस्कृति, मान्यताएं आदि विशेष रूप से कथा साहित्य की भाषा में परिलक्षित किया है। अमरकांत जी ने बलिया और इलाहाबाद की भाषा का विशेष उल्लेख अपनी कथाओं में किया है क्योंकि वे लंबे समय तक इस क्षेत्र में रहे हैं। इसलिए यहां की संस्कृति, भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक स्थिति को भली भांति जानते हैं।

अमरकांत जी की कथा सामाजिक और सांस्कृतिक परिवेश के अनुरूप है। अमरकांत जी की कथा भाषा की नई भंगिमाओं की पहचान कराती है। उन्होंने अपनी कृति ‘सूखा पत्ता’ में भावात्मक भाषा का प्रयोग किया है। इसमें प्रथम खंड में कृष्ण कुमार आत्मकथात्मक शैली में अपने बचपन की घटनाओं के बारे में बताता है। द्वितीय खंड में ‘तीन दोस्त की कहानी’ है, जो ‘खूनी क्रांतिकारी पार्टी’ बनाकर देश को स्वतंत्र करने का स्वप्न देखते हैं।

‘ग्राम सेविका’ उपन्यास में अमरकांत जी ने विवरणत्मक शैली को प्रस्तुत किया है। उपन्यास की नायिका दमयंती ग्रामीण समाज में बच्चों और महिलाओं को शिक्षित कर उनमें व्याप्त अंधविश्वास और शोषण से

मुक्ति दिलाना चाहती है। वह महिलाओं और बच्चों में शिक्षा के प्रति जागृति लाना चाहती है। इस उपन्यास की विशेषता है कि दमयंती मध्यम वर्ग से संबंधित है और अपनी आजीविका के लिए ग्राम सेविका की नौकरी करती है किंतु नौकरी से ही उसे जीवन का उद्देश्य प्राप्त हो जाता है। ग्रामीण लोगों का मानना है कि पढ़ाई लिखाई किस्मत की बात है दमयंती की बातों को वह किस्मत की बात कह कर नजरअंदाज कर देते थे। एक औरत कहती है कि "मेरे लड़के की तो किस्मत में ही पढ़ना नहीं लिखा है बहिन जी,"^२ इस प्रकार अमरकांत जी ने इसमें वार्तालाप भाषा शैली का प्रयोग किया है।

‘इन्हीं हथियारों से’ उपन्यास में अमरकांत जी ने आजादी के पहले के समय का चरित्र चित्रण किया है। इस उपन्यास की भाषा शैली वर्णनात्मक है। इस क्षेत्र की भाषा पर भी वे विस्तार से अपनी राय रखते हैं। वे लिखते हैं कि "मैं इस क्षेत्र की भाषा की ओर आपका ध्यान दिलाता हूँ.... यहाँ की भोजपुरी भाषा में तत्सम शब्दों की भरमार है, देशज शब्द कम है। तत्सम शब्दों को ढाल या तोड़ लिया गया है। सामूहिक रूप से बोलता है कि यहाँ का हर पुरुष हर स्त्री हर बच्चा। यह प्राचीन गणतंत्र होने की निशानी है।"^३

कथा साहित्य के संवादों की भाषा का स्वरूप:

अमरकांत वर्मा के कथा साहित्य में कहानियों और उपन्यासों के मध्य प्रसंग के अनुकूल संवादों को जोड़ने की प्रवृत्ति लक्षित की गई है। जहाँ लेखक किसी घटना या उससे जुड़ी परिस्थिति अथवा पात्रों के बीच संवाद के आधार पर विस्तार से कुछ कहने से बचता है, वहाँ वह सांकेतिक का उपयोग करता है। जैसे-

“क्या सोच रहे हैं ? मेघाने पास आकर पूछा। कुछ नहीं। मैंने रुखाई से उत्तर दिया।”^४

‘एक निर्णायक पत्र’ मुख्य रूप से मास्टर कुमार विनय और नीति के बीच की कथा है। इस बीच की कथा को प्रेम कथा कहना ठीक नहीं होगा। विनय कुमार नीति को मन लगाकर ग्री-मेडिकल परीक्षा की तैयारी करवाते हैं, वह सफल भी

होती है। पढ़ाई करने वह लखनऊ पहुंचकर नाटकीय रूप में उसे अपने होटल के कमरे में लाता है और बात तो ही बातों में कहता है कि, अब यह पाखंड करने लगी? तुम जैसी औरत की इज्जत-आबरू मैं चौपट करके रख दूंगा।”^५ फिर वह नीति को पूरी तरह नग्न कर देता है। इस पर नीति रोते हुए कहती है कि, “सर आपको पूरा हक है। इज्जत आबरू, प्राण, सब कुछ मैं आपको सहर्ष देने तैयार हूँ गुरु दक्षिणा के रूप में।”^६ अब यहाँ हमें याद रखना होगा कि अमरकांत जी की प्रेम संबंध कहानियों में नायक हमेशा नायिका से आदर्शवादी, एकनिष्ठ और समर्पित होने की उम्मीद तो करता है, पर उसे इस तरह हासिल करने की हिम्मत नहीं जुटा पाया। साथ ही उसका अपना प्रेम भाव, पारिवारिक दबाव, कुंठा, असंतोष, और ऊंचा उठने की इच्छा और कामुकता के साथ जुड़ रहा है। जहाँ ऐसा नहीं है, वहाँ वह एक आदर्शवादी प्रेमी के रूप में सामने आता है और प्रेम के उदास स्वरूप को प्रस्तुत करता है।

समकालीन सामाजिक चेतना की परिचायक शब्दावली:

अमरकांत जी के कथा साहित्य में हिंदी के अतिरिक्त अलग-अलग भाषाओं का प्रयोग किया है। एक बात और ध्यान देने योग्य है कि अमरकांत जी ने भाषा और शब्द प्रयोग हमेशा अपने साहित्य के कथानक के अनुकूल ही रखा है।

शब्द चयन:

अमरकांत जी ने अपने कथा साहित्य के लिए अलग-अलग शब्दों का चयन किया है, जिससे स्पष्ट होता है कि उनका शब्द ज्ञान विस्तृत और समृद्ध है। उनके कथा साहित्य में कथानक के अनुरूप तत्सम, तद्भव, स्थानीय और हिंदी के अतिरिक्त अरबी, फारसी और अंग्रेजी के शब्दों का प्रयोग किया है।

- गोविंद स्वरूप गुप्त ने ‘जनसाधारण को भाषा का कोश’ नामक अपने लेख में कहा है “ अमरकांत

जी तत्सम प्रधान लेखक है।” ७ अमरकांत जी द्वारा प्रयुक्त शब्दों को यहां वर्गीकरण के आधार पर आसानी से हम समझ सकते हैं। तत्सम शब्द, तद्भव शब्द, देशज शब्द, अरबी फारसी शब्द, अंग्रेजी शब्द, लोकोक्ति तथा मुहावरे तथा भाषा में सृजनात्मक प्रवृत्तियां पाठक तक पहुंचाने के लिए तरह-तरह की शैलियों को अपनाया है। उनकी कहानियों में शैलियों की यह विविधता हम स्पष्ट रूप से देख सकते हैं।

आत्मकथात्मक शैली:

‘मकान’, ‘गले की जंजीर’, ‘लड़की की शादी’, आदि कहानियों को पढ़ने से ऐसा लगता है कि कई संदर्भ लेखक ने खुद लिया है। इन कहानियों में लेखक ही एक पात्र बनकर उपस्थित होते हैं। इसी प्रकार अमरकांत जी ने आत्मकथात्मक शैली में बहुत कहानियों की रचना की है, जिसमें कई कहानी प्रमुख है।

पत्रात्मक शैली:

अमरकांत जी ने पत्र को संदर्भ के अनुसार कहानी में स्थान दिया है। अमरकांत जी की कहानी ‘मित्र मिलाप’ में दो मित्र के बीच पत्र व्यवहार के संदर्भ में इस शैली का प्रयोग उन्होंने किया है। शिवनाथ उमाशंकर के नाम पर भेजे गए पत्र को इस रूप में उन्होंने प्रस्तुत किया है-

“प्रिय उमाशंकर,

राम- राम! मेरा यह खत देखकर तुम अचंभा करोगे। मुझे जानकर बहुत खुशी हुई कि दया से तुम मजे में हो,..... शंकर भगवान की दया से सब ठीक है। मेरे साहबजादे सुपरिटेण्डेंट है।.... चिट्ठी जरूर लिखना।

तुम्हारा पुराना दोस्त

शिवनाथ

यहां पर लेखक ने पत्रात्मक शैली का प्रयोग संदर्भानुसार करते हुए अमरकांतजी ने कहानी को प्रभावशाली बनाया है।

विवरणात्मक शैली:

अमरकांत जी ने अपनी कहानियों में अलग-अलग शैलियों का प्रयोग किया है कभी-कभी विवरण देने की आवश्यकता पड़ती है। अमरकांत जी की कहानियों में कभी-कभी वातावरण का वर्णन, कभी-कभी व्यक्ति चरित्र का वर्णन भी मिलता है। उनकी अधिकांश कहानियों में बीच-बीच में इस शैली का प्रयोग मिलता है। ‘कला प्रेमी’ कहानी में सुमेर के क्रियाकलापों का वर्णन अमरकांत जी ने अलग-अलग प्रकार से करने का प्रयास किया है। ‘यह एक महत्वपूर्ण यात्रा थी। सुमेर ने सवेरे आने की सूचना दी थी पर वह रात वाली ट्रेन से लगभग 10:30 बजे पहुंचा। उसने डिब्बे से ही पजावा के नेरुर की तरह बाहर झांक कर इधर-उधर देखा। फिर अटैची लेकर नीचे उतर गया। उसे एक बार लगा कि कोई उसका..... वह लगभग 35 वर्ष का एक दुबला पतला नौजवान था। उसकी आंखें बड़ी-बड़ी और खूबसूरत थी..“ । शिवानंद कहानी में भी इसका उदाहरण मिलते हैं।

रेखाचित्र या व्यक्ति चरित्र की पद्धति:

अमरकांत जी ने अपने साहित्य में कहानी के सृजन में रेखाचित्र की पद्धति को अपनाया है। कहानी के पात्रों के चरित्रगत एवं रूपगत वर्णन में सहायक सिद्ध हुआ है। ऐसे संदर्भों को पढ़ते वक्त लगेगा कि हम कोई रेखाचित्र पढ़ रहे हैं। देश के लोग, जन मार्गी, काली छाया, आदि कहानियों में इस प्रकार की पद्धति को उन्होंने अपनाया है।

पूर्वदीप्ति शैली:

पूर्व दीप्ति शैली का प्रयोग भी अमरकांत वर्मा ने अपनी रचना प्रक्रिया में किया है। इस पद्धति की एक विशेषता यह है की कहानी कम समय में ही दीर्घकाल की यात्रा संपन्न करती है।

“जन्मार्गी” कहानी में अमरकांत जीने की इस पद्धति का प्रयोग किया है। इस कहानी का आरंभ बलराम का कमरा बंद करके काफी हाउस जाने से होता है। रास्ते में वह अतीत की स्मृति में डूब जाता है।

इस प्रकार अमरकांत जी ने बलराम की स्मृति द्वारा उसके अतीत और प्रेम संबंधों को पाठकों के सम्मुख रखा है।

सांकेतिकता:

यहां पर अमरकांत जी ने कभी-कभी संकेतों के माध्यम से भी अपनी बात करने का प्रयास किया है “मौत का नगर” का यह कथन “वह पतली सड़क विधवा की मांग की तरह सुनी थी “यहां पर लेखक ने भीषण स्थिति की ओर संकेत दिया है। इस प्रकार सांकेतिकता का आवश्यक प्रयोग अमरकांत जी ने किया है। आत्मकथात्मक शैली, रेखा चित्र या व्यक्ति चरित्र की पद्धति, पूर्व दीप्ति, पत्रात्मक शैली आदि के प्रयोग द्वारा कहानी को अधिक प्रभावित करने का प्रयास किया है

निष्कर्ष:

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि अमरकांत जी की कहानियों और उपन्यासों में भाषा कर्म उसके संवेदना पक्ष की भांति संपन्न है। अमरकांत जी के भाषा कर्म में शब्द प्रयोग, मुहावरे, और लोकोक्तियां, शब्दावली एवं उसमें भिन्न-भिन्न शैलियों का स्वरूप धूल मिल गए हैं। जिससे कथा साहित्य प्राणवान बन गया है। अमरकांत जी ने अपनी भाषा को हल्के हल्के शब्दों से सजाया है। अंग्रेजी भाषा के शब्दों को अपनाते वक्त भी उन्होंने यह सरलता के रूप में बनाने का प्रयास किया है।

.....

संदर्भ सूची:

1. अमरकांत. *सूखा पत्ता*. राजकमल प्रकाशन, 1959, पृ. 21.
2. अमरकांत. *ग्राम सेविका*. राजकमल प्रकाशन, 1970, पृ. 21.
3. कालिया, रवींद्र. *अमरकांत*. 2005-06, पृ. 47.

4. अमरकांत. "पोखरा." *सुख और दुख के साथ*, पृ. 10.
5. अमरकांत. *एक निर्णायक पत्र*, पृ. 39. (यदि यह कोई कहानी है, तो इसे "एक निर्णायक पत्र" लिखें)
6. अमरकांत. *एक निर्णायक पत्र*, पृ. 40.
7. गुप्त, गोविंद स्वरूप. "जनसाधारण की भाषा का कोश." *नागरी प्रचारिणी पत्रिका*, 1950.

अमृतलाल नागर की औपन्यासिक सृष्टि में नारी-विमर्श

- Priyanshi B. Patel
Department of Hindi
Saurashtra University, Rajkot

श्री अमृतलाल नागर एक जागरूक एवं निष्ठावान साहित्यकार हैं, जिन्होंने भारतीयता को अपने तन-मन में रसा-बसा लिया है। प्रेमचन्दोत्तर युग के सशक्त रचनाकार के रूप में उन्हें सुज्ञ पाठक अवश्य याद करते हैं। उनके साहित्य का हिन्दी साहित्य जगत में असाधारण महत्त्व है। प्रेमचन्द के बाद हिन्दी उपन्यास साहित्य में विषय वैविध्य, संख्या, आकार-प्रकार तथा प्रस्तुति आदि सभी दृष्टियों से अपना विशिष्ट स्थान बनाने वाले नागर जी व्यक्ति के रूप में भी सर्वमान्य तथा अगणित पाठकों के प्रिय रहे। अपनी मौलिक विचारधारा और बेबाकी से बात कहने की उनकी विशेषता काबिलेतारीफ है। उन्होंने आधुनिक समय के भारतीय सामाजिक जन-जीवन का बहुमुखी चित्रण किया है। नागर जी का साहित्य परिमाण में प्रचुर तो है ही, साथ ही वैविध्य की दृष्टि से भी सराहनीय है। उनकी साहित्यिक मूल्यों के प्रति अटूट आस्था है; इसका प्रमाण स्वयं उनका साहित्य है। श्री नागर जी ने अनेक विधाओं में साहित्य रचा है, परंतु वे मुख्यतः उपन्यासकार हैं और साथ ही महान गद्य शिल्पी हैं। "अमृतलाल नागर ने कहानियाँ लिखी हैं, उपन्यास लिखे हैं, नाटक लिखे हैं, और बहुत तरह का गद्य लिखा है पर हिन्दी पाठक उन्हें मुख्यतः उपन्यासकार के रूप में जानते हैं और आगे वह इसी रूप में याद किये जायेंगे।"¹ उनके उपन्यासों का कथ्य किसी उपदेश-निदेश के माध्यम से नहीं, अपितु अनुभव और संवेदना के धरातल पर बड़ी मार्मिकता से अभिव्यक्ति पाता है। फल स्वरूप उनके पाठकों का विशाल वर्ग है, देश में और विदेश में भी। डॉ. आनंद नारायण के शब्दों में "... बल्कि यह कहना अनुचित न होगा कि प्रेमचन्द के बाद वे दूसरे बड़े कथाकार थे, जिन्होंने अपना

पाठक वर्ग स्वयं तैयार किया था।"² अपने गौरवान्वित कथा-साहित्य में इस महान साहित्यकार ने नारी के प्रति अपने दृष्टिकोण का परिचय देते हुए नारियों के प्रति स्वस्थ अभिप्राय दिया है। मैंने यहाँ इस आलेख में उनकी नारी विषयक दृष्टि का परिचयात्मक प्रस्तुतीकरण किया है।

✚ अमृतलाल नागर की नारीवादी स्वस्थ जीवनदृष्टि:

संसार-चक्र पुरुष (Male) और स्त्री (Female) के परस्पर मेल-जोल से ही परिचालित है। दोनों एक दूजे के पूरक हैं। एक कड़वी सच्चाई यह है कि पुरुष-प्रधान समाज ने हमेशा नारी को दूसरा दर्जा ही दिया है। आज चारों ओर 'नारी विमर्श' पर विशद चर्चाएँ हो रही हैं। नारी के पद, स्वातंत्र्य, आचरण, कर्तव्य पर पुरुष वर्ग कुछ पाबंदियाँ अभी भी बरकरार रखना चाहता है। हाँ, नारी की स्थिति में सुधार अवश्य हुआ है, परन्तु अभी भी यह 'हाथी के दाँत वाली' स्थिति है। पुरुष-पधान समाज कहता कुछ और है करता कुछ और है। खैर, हमें यहाँ यह देखना है कि नागर जी ने अपने उपन्यासों के जरिए नारी समाज का चित्रण कैसे किया है ?

सामाजिक संरचना में परिवार रूपी संस्था का अपना महत्त्व है। यह संस्था पुरुष-नारी के सहयोग से चलती है। संसार में नारी के योगदान को भुलाया नहीं जा सकता। किसी भी समाज की श्रेष्ठता-उन्नति तथा अश्रेष्ठता-अवनति उस समाज में नारी की स्थिति पर निर्भर करती है। नागर जी ने प्रागैतिहासिक काल से लेकर आधुनिक काल तक की नारी का चित्रण अपने उपन्यासों में किया है। उन्होंने नारी का सकारात्मक (Positive) व नकारात्मक (Negative) दोनों प्रकार का रूपांकन किया है। बाकी निर्णय पाठकों पर छोड़ा है कि इन दोनों में से कौन-सी नारी का रूप इस समाज के लिए वांछनीय-अवांछनीय है। नागर जी की उपन्यास-सृष्टि एक लंबी कालावधि को अंकित करती है। नारी पुरुष की तरह ही समाज की एक इकाई है। उसका योगदान व मूल्य स्वयं स्पष्ट है।

✚ अर्द्धांगिनी प्रतिभा के प्रति नागर जी की

नारीवादी जीवनदृष्टि :

अमृतलाल नागर जी के जीवन में उनकी पत्नी प्रतिभा जी का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। "अगर बा की जगह हमारी माँ कोई सामान्य प्रकार की मध्यमवर्गीय स्त्री होती तो बाबूजी या तो वह ऊँचाई न पाते जो उन्हें मिली या वह घर छोड़कर भाग लेते। बा ने उन्हें नोन-तेल लकड़ी की चिन्ता में कभी पड़ने नहीं दिया। घर खर्च कैसा चल रहा है, खर्च कितना हो रहा है, इससे बाबूजी बेखबर रहते थे।"³ नागर जी अपनी रचना 'टुकड़े टुकड़े दास्तान' प्रतिभा को समर्पित करते हैं, जिसमें उनका पत्नी-प्रेम झलकता है- "जिसने हर निराशा से बचाये रखकर मुझे लेखक बनाये रखा, जो बहुत दूर होकर भी मेरे बहुत पास है।"⁴ परिवार में प्रेमभावना सुखी दाम्पत्य की निशानी है। मधुरेश नागर दंपति को इस रूप में देखते हैं- "नागर जी गहरे परिवार-भाव वाले लेखक थे। उनकी यही पारिवारिकता उन्हें अड़्डेबाजी से लेकर निन्दा रस से बचाती थी। घर और बाहर वे परिवार की मर्यादा में बंधे व्यक्ति थे। घर से शुरू करके समूचे हिन्दी क्षेत्र और उसके बाहर भी, नागर जी इसी परिवार-भाव से जुड़े लेखक का उदाहरण थे। परिवार की धरती में धँसी गहरी जड़ों के कारण ही वे दाम्पत्य सम्बन्धों और मुहल्लेदारी की नैतिकता से बंधे थे।"⁵ पत्नी के त्याग ने ही वस्तुतः उन्हें लेखक बनाकर सामाजिक सुरक्षा और हैसियत दी।

कुमुद नागर लिखते हैं- "जब बाबूजी ने सार्वजनिक तौर पर कहना शुरू किया कि 75 प्रतिशत अमृतलाल नागर तो प्रतिभा नागर ही हैं तो उसमें कोई अतिशयोक्ति नहीं थी, और न पत्नी को इतना महत्व देकर वह अपनी इमेज को उठा रहे थे। वह एक बड़ी ही ईमानदार स्वीकारोक्ति थी। बा के बगैर उनका काम ही नहीं चल सकता था।"⁶ नागर जी प्रतिभा जी के प्रति पूरी तरह से समर्पित थे। "बस, एक ही जगह हम दोनों की पटरी नहीं बैठती थी। वह मुझ पर शक करती थीं और मैं चिढ़ता था। यह सच है कि मेरे मिजाज में रंगीनी थी, मगर यह भी सच है कि मेरी बेहोशी में वह रंगीनी बिट्टो (प्रतिभा) में से होकर होश के दिन आते-आते तक एक नई शक्ति बन गई थी। मेरे सौभाग्य से सगाई की तरह ही वह

शक्ति छापे के अक्षरों से दोस्ती में बदलकर एक नया रूप धारण करने लगी थी।"⁷ नागर जी का इतनी सहजता से स्वीकार करना मुझे लगता है, यह उनके मधुर दाम्पत्य जीवन का परिचायक है। प्रतिभा जी की मृत्यु के पश्चात अमृतलाल शून्यमनस्क से हो गये थे। "बा के देहांत के बाद बाबूजी के जीवन में जैसे एक वैकुण्ठ पैदा हो गया था। उस दौरान लगभग एक साल तक तो बाबूजी इतने अंतर्मुखी, इच्छारहित और असंपृक्त हो गये थे कि देख कर भय लगता था।"⁸ स्वाभाविक है कि जिस अर्द्धांगिनी ने उन्हें इतना सब कुछ दिया, उसके चले जाने पर खालीपन अवश्य आ जायेगा। अचला नागर जी ने भी इस सत्य को स्वीकार करते हुए लिखा है- "मेरे बाबूजी न होते अगर मेरी बा न होती..., तभी तो वे मुक्त कंठ से कहते थे कि तीन चौथाई अमृतलाल नागर प्रतिभा है। मई सन् 1985 में बा के जाने के बाद साथ छूटा तो बाबूजी चौथाई ही रह गये।"⁹ अपने प्रेय के प्रति जो इतने असरदार और सतर्क रह पाये हैं, उसका श्रेय नागर जी अपनी बिट्टो (प्रतिभा) को ही देते हैं। यह उनके वैवाहिक जीवन की चरम उपलब्धि मानी जायेगी। उपर्युक्त उद्धरणों से यही बात स्पष्ट होती है कि नागर जी नारी के प्रति स्वस्थ दृष्टिकोण रखनेवाले परिवारप्रिय लेखक थे। आगे हम यह देखने का प्रयास करेंगे कि उनकी औपन्यासिक सृष्टि में नारी के प्रति उनका कैसा रवैया रहा है !

✚ औपन्यासिक नारी पात्रों के प्रति नागर जी की नारीवादी जीवनदृष्टि :

'महाकाल' (भूख) में पाँचू चिंतन अत्यधिक मात्रा में आलेखित है, पर नारी विषयक नागर जी का दृष्टिकोण स्वयं स्पष्ट है। शिबू भूख से त्रस्त अपने आपको सँभाल नहीं पा रहा है, वह परिवार के सामने उसकी पत्नी पर बलात्कार करता है। इतना ही नहीं वह उसकी पत्नी को नूरुद्दीन को बेच देना चाहता है। उसका तर्क है- 'हरामजादी तू मेरी वस्तु है। उसके पास सीधा तर्क था कि पत्नी पति की मिल्कियत है और इसीलिए कुदरतन उसे सर्वाधिकार प्राप्त है। मैं इसे बेचूँगा। मुझे भूख लगी है... भूख !' यहाँ घृणित समाज का प्रतिनिधित्व करने वाला शिबू सामन्ती विचारों का ही उदाहरण है। यहाँ नारी की पराधीनता तो है ही, पर उसी शिबू

की पत्नी उसे शक्तिशाली तमाचा मारती है। यह तमाचा प्रतिकात्मक रीति से समाज के मुँह पर भी है, परन्तु यह कार्य 'अग्निगर्भा' की सीता नहीं कर सकती। पढ़ी-लिखी होने की मर्यादा जो उसके सामने है ! शायद सीता एक आदर्श भारतीय नारी का चोला पहनकर बैठी है। वह समझती है 'पति तो परमेश्वर है वह उचित अनुचित कुछ भी कर सकता' है। जिसका विरोध वह सिर्फ पति से अलग किराये के मकान में रहकर करती है। यहाँ सीता की आत्मनिर्भरता दृष्टिगत होती है, पर यहाँ बात उतनी ही सच है कि वह खुलकर समाज का या पति का विरोध नहीं कर सकती। यहाँ 'अग्निगर्भा' नारी जीवन की त्रासदी का सिलसिलेवार-ब्यौरा देता है। नागर जी ने इस उपन्यास में दहेज समस्या के साथ-साथ नारी की आकांक्षा को भी अभिव्यक्ति दी है। नारी के साथ होने वाले अत्याचारों को शीला और सर्वेश्वरी के माध्यम से प्रस्तुत किया गया है। शीला व सर्वेश्वरी अपने पति के हाथों हररोज मार खाती है।

'बूँद और समुद्र' में महिपाल के जरिए नारी विमर्श इस रूप में अंकित है- "मौजूदा समाज में नारी की एक अजीब सामाजिक स्थिति है खासतौर से हमारे देश में तो यह विचित्रता और भी स्पष्ट होकर झलकती है। हम देखते हैं कि औरत इस समय आम घरों में किसी-न-किसी रूप में बेइज्जती का जीवन बिताती है। छोटे आदमी कहलाने वालों को कौन कहे, बड़े-बड़े सभ्य, रईसों और पंडितों के घरों में भी स्त्री जाति का दमन होता है। तरह-तरह से उनका अपमान होता है। आम जहनियत में स्त्री घर का काम-काज, सबकी सेवा-टहल करने वाली और पुरुष के भोग की वस्तु होने के अलावा और कुछ भी नहीं। हाँ, उसका एक महत्त्व यह अवश्य है कि यह बच्चे पैदा करने वाली मशीन भी है। बच्चे चूँकि इन्सानी जिन्दगी को बढ़ाने के लिये अहम जरूरी है इसलिये उनका उत्पादन करने वाली फैक्टरी का भी महत्त्व है।...पर इतनी बेइज्जती अमानुषिक व्यवहार होने पर भी नारी से बढ़कर पुरुष के लिये और कोई भी अधिक आदरणीय नहीं है। दुनिया अब भी समझती है कि नारी समाज की इज्जत है पुरुष जगत् निश्चित रूप से यह जानता

है कि नारी के बगैर वह अधूरा है।"¹⁰ यह चिंतन नागर जी की स्पष्ट विचारधारा को प्रस्तुत करता है।

ताई, बड़ी, वनकन्या की भाभी, पाली, चित्रा, सज्जन की माँ तथा महिलाश्रम की नारियों की व्यथा-कथा ने पुरुषों के अत्याचारों से स्पष्ट हुआ है कि भारतीय समाज की नारी 'सर्वहारा' है। प्रो.गोपाल राय ने तो केन्द्रीय कथ्य के लिए बेबाक कहा है- "मेरी दृष्टि में इस उपन्यास का केन्द्रीय कथ्य भारतीय नारी के जीवन के त्रासदी और ममता का अंकन है जो केन्द्रीय पात्र ताई के चरित्र के रूप में प्रस्तुत हुआ है। उपन्यास के अन्य स्त्री पात्र भी वनकन्या, शीला स्विंग, चित्रा राजदान, बड़ी, नन्दो, कल्याणी, लाले की घरवाली, वनकन्या की भाभी, महिलाश्रम की नारियाँ आदि सामन्ती मूल्यों से जकड़ी नारी की विवशता, घुटन, कुंठा, उत्पीड़न और इनसे मुक्ति के लिए संघर्ष का प्रतिनिधित्व करते हैं।"¹¹ 'शतरंज के मोहरे' में फलित होता है कि सामान्य प्रजा में सर्वाधिक पीड़ित है नारी, और आज के नारी-प्रधान युग में नारी के पीड़न शोषण का अनावरण खंडन यथार्थवादी जनवादी दृष्टि का प्रमुख अंग है। कुलसुम, भुलनी, कुदसिया बेगम तथा अन्य अनेक दासियों की जीवन-यात्रा में यह दृष्टि प्रतिफलित हुई है। वस्तुतः इस उपन्यास की मार्मिकता में कुलसुम, भुलनी तथा कुदसिया बेगम जैसी नारियों के करुण अन्त ने विशेष योग दिया है। मार्मिकता उत्पन्न करने के लिए जैसी मानवता, आस्था, दृढ़ता आदि गुणों का शील वैशिष्ट्य अपेक्षित होता है वह इन तीनों नारियों में है। 'सुहाग के नूपुर' में नागर जी ने नारी के मुख्यतः दो रूपों का विशदता से आलेखन किया है। तत्कालीन समय में नारी दो वर्गों में बँटी हुई थी; कुलवधू और नगरवधू ! जहाँ तक कुलवधू का प्रश्न है उसके अधिकार असीम थे उसकी प्रतिष्ठा, उसका आदर विपुल था। घर की समस्त सम्पत्ति की अधिकारिणी केवल वह थी। यत्नपूर्वक कमाकर धन लाने के बाद पुरुष उसे कुलवधू को सौंप देता था और फिर उसे स्पर्श भी नहीं कर सकता था। घर के साम्राज्य की एकछत्र स्वामिनी थी नारी! अधिकार के साथ ही उसके कर्तव्य भी थे घर के सभी प्राणियों की देख-रेख, सुख सुविधाओं और आवश्यकताओं की पूर्ति।

उपन्यासकार ने यहाँ निश्चय ही नगरवधू की तुलना में कुलवधू की प्रतिष्ठा को प्रस्थापित किया है। किन्तु नगरवधू का असम्मान नहीं किया। यह ठीक है कि दोनों के सम्मान में भेद है। चेलम्मा यौवन काल में कला सेविका तथा यौवनेतर काल में जन-सेविका है। दोनों ही स्थितियों में उसने आदर पाया है।

'सेठ बाँकैमल' में सेठ जी भी अपने अनुभव जगत का पिटारा खोलकर बताते हैं-"पर अब तो जमानाई बदल गया सुसरा। आजकल की पढ़ी-लिखी लौंडियाँ हमारी धौस थोड़ी मानें हैं। तो बात जे है, भैया, कि वो साला बाईस्कोप चला है, सनीमा, विसमें साले में रोज येई बात बताई जावे है। किसी भी साले ऐरे-गैरे खुसकैट के साथ आँख लड़ा ली, और जो माँ-बाप भला चाने वाले मना करे हैं तो विनों की छाती पै सवार हो जावें हैं सुसरी।"¹² यहाँ नागर जी हँसी-मजाक वाली शैली में जीवन की बहुत बड़ी सच्चाई प्रस्तुत करते हैं, जो उनकी अनुभवी जीवनदृष्टि ने बहुत पहले देख लिया था। 'अमृत और विष' में नागर जी ने गैहाबानों के रूप में ऐसी आधुनिक नारी के विचारों का चित्र सामने लाते हैं, जो विवाह के बन्धन को आवश्यक नहीं मानती और मुक्ति में विश्वास रखकर अपने जीवन का नक्शा खुद बनाना चाहती है। स्वच्छन्द भोग उसके लिए नारी स्वातंत्र्य का मूल आधार है। इस उपन्यास में और एक बात देखने योग्य है स्त्रियों का संघर्ष। पूँजीवादी समाज में सब से ज्यादा शोषण की यन्त्रणा उन्हीं को सहनी पड़ती है। सिंधी लड़कियों के साथ सहदेई जिस घर में रहती है वह साक्षात् नरक है। लेकिन पुत्तीगुरु की पत्नी पति की विरुद्ध पुत्र का पक्ष लेती है। कुँवर रद्दूसिंह के विरुद्ध सुमित्रो चूल्हे की जलती लकड़ी हाथ में लेकर खड़ी हो जाती है। रमेश रानी बाला को मंत्र देता है- 'और तुम लड़कियों का मोर्चा संगठित क्यों नहीं करती हो, घर-घर में आग लगाओ जाय के।' इस तरह से स्त्रियों को एक पुरुष की ओर से साथ देने की बात अपने आप में नवीन है। 'सात घूँघटवाला मुखड़ा' में मुन्नी उर्फ दिलाराम भले ही हुकूमत करने के लिए पैदा हुई हो, उस पर हुकूमत नहीं की जा सकती हो', लेकिन वही मुन्नी दश हजार अशर्फियों में बेची जाती है। यह सामंती व्यवस्था का नमूना है। आखिर

वही मुन्नी सब को अपनी ऊँगलियों पर नचाती है अपने देह के सौदे के बदले में। यह उसके चरित्र का दूसरा पहलू है। बशीर खाँ दिलाराम से कहता है- "अरे यही कि मर्द के दो-चार निकाही बीवियां होती है और सौ-पचास दिल बहलाने वाली खूबसूरत गुडियां भी वह हरम में रखता है। मगर हुजूर ने तो अभी एक गुड्डा और एक शौहर ही अपने हरम में आबाद किया है। गुड्डा भाग गया, शौहर मर गया और हुजूर बेगम साहिबा फिर भी अपने वास्ते सिर्फ एक ही शौहर चुन रही हैं, और वह भी ऐसा जो कि खिलौना भी हो और शौहर भी।"¹³ यहाँ पुरुष-स्त्री के जातिगत रवैये को स्पष्ट किया गया है। तवारीखी क्रिस्से बयान करते हैं कि उस वक्त यह खुलेआम होता था, आज लुकाछिपी से होता है। 'एकदा नैमिषारण्ये' के प्रारंभिक पृष्ठ में तुलसी मैया की पुजारिन और सोलह वृन्दाएँ स्वच्छन्दतापूर्ण जीवन में विश्वास करती है।

'मानस का हंस' के नारी पात्रों में मोहिनी और रत्नावली दोनों के चरित्र अपने-अपने वातावरण की भाव-भंगिमा लिए हुए हैं। मोहिनी वेश्या जीवन छोड़कर सामाजिक जीवन अपनाना चाहती है। रत्नावली-तुलसी का गार्हस्थिक जीवन सफल है। रत्नावली ने अपने चरित्र से बताया है कि नारी सिद्धि मार्ग में बाधक नहीं प्रेरक व साधक बन सकती है। उसका वियोगी जीवन करुण और मार्मिक है। गंगेश्वर कहता है 'नारी बिना किसी की गति नहीं, न हमारे जैसे फक्कड़ों की, न तुम्हारे जैसे परमपवित्र शास्त्रियों की।' तो तुलसी विश्वामित्र का संदर्भ देते हैं 'जाया ही घर होती है।' ऐसे तो अनेकानेक वाक्यों से नारी की महिमा की गई है। 'नाच्यौ बहुत गोपाल' में पुरुष के द्वारा नारी का शोषण तो हुआ ही है, पर साथ ही साथ नारी के द्वारा भी नारी का शोषण हुआ है। मेहतर सर्वाधिक शोषित जाति और उस पर भी मेहतर जाति की नारी उपन्यास की नायिका ब्राह्मणी निर्गुण की यही वास्तविकता है। किशोरी के रूप में उसकी काया का सेठानी तथा उसकी कोठी से बबुआ, खड़गबहादुर, मास्टर वसंतलाल आदि शारीरिक शोषण करते रहे। पति मसुरियादीन ने कायिक कष्ट दिए। पति मोहना ने भी निर्गुनियाँ को विभिन्न प्रकार से दुःख दिया। ममिया सास लातों-घूसों से मारपीट कर उससे अपना गन्द उठवाने

से लेकर सूअर का मांस पकाने जैसा निषिद्ध, अकल्पनीय कार्य कराती रही। एक ब्राह्मणी ने अपने पुराने संस्कारों को भुलाकर यह कष्ट कैसे सहे होंगे ? कामवासना ने उसे क्या से क्या बना दिया! पर यही उसके जीवन की वास्तविकता है।

'खंजन नयन' में नारी के चरित्रांकन की ओर भी विशेष ध्यान दिया गया है। अपने आत्मसंघर्ष प्रक्रिया में सूर समूचे मध्यकालीन सोच का ही प्रतिनिधित्व करते हुए, कन्तो को नरक का द्वार कहकर उसका तिरस्कार करने की कोशिश भी करते हैं, लेकिन फिर गहरे संघर्ष और आत्ममंथन के दौरान वह अपनी इस धारणा पर पुनर्विचार करने में भी संकोच नहीं करते हैं। 'परंतु राधारानी भी तो नारी हैं, सीता पार्वती भी नारी हैं। राधेश्याम, सीताराम, गौरीशंकर नारी से मुक्त कौन है ? सच पूछो तो विरोध नारी से नहीं वरन् उसके कामवासना का माध्यम होने से है।' ऐसा भी नहीं कि एक बार निर्णय ले लेने के रास्ते में कोई बाधा ही न आई हो। कायिक संघर्ष और अन्तर्मन्थन की इस स्थिति से सूर को बार-बार गुजरना पड़ा है। यह भी उतना ही सच है कि जो कन्तो 'आँवे की आग' की तरह अपने 'मदनगंधा' रूप में उसके पास आती है वही यदि सूर को सहयोग नहीं देती तो सूर के लिए यह संघर्ष और भी दुष्कर हो गया होता। यहाँ नारी सिद्धि मार्ग की बाधा नहीं, परन्तु सहयोगी है, ऐसा चरितार्थ किया गया है। सूरकालीन मध्यवर्गीय मानसिकता नारी के माध्यम से प्रकट होती है। उस युग में नारी के अनेक रूप थे गृहिणी, विधवा, वेश्या, दासी, दुराचारिणी आदि। उस काल की विधवाएँ कामाचार में लिप्त थीं। उग्र कामवासना तथा अर्थलिप्सा की पूर्ति के लिए वे दुराचार में प्रवृत्त थीं। मथुरा में भोले गुरु एक ऐसी ही कामविकृति से ग्रस्त विधवा के चक्कर में फँस जाता है। गोवर्धन में साठ वर्षीय गंगाबाई मन्दिर के अधिकारी कृष्णदास को अपने शारीरिक सौंदर्य एवं मधुर वाणी से लुभा लेती है। उसके प्रति मोहित होकर कृष्णदास बदनाम हो जाते हैं।

'बिखरे तिनके' में सरसुतिया को सुहागी से भरपूर प्रेम मिलता है, वहाँ स्वतंत्रकुमार उस पर बलात्कार कर

उसकी हत्या कर देता है। सुनन्दा एक बदचलन स्त्री है, पर वैसी बनाने में पुरुष समाज का ही हाथ है। 'करवट' में स्त्री पात्रों के अंकन में नागर जी पूर्णतया सफल हुए हैं। इस उपन्यास में चम्पकलता, कौशलया और नैन्सी प्रमुख रूप से उभरे हैं। चम्पकलता और कौशलया दोनों को आरंभ में कष्ट भोगना पड़ा है। चम्पक पर उसके ससुर ने सौत लाकर बैठा देने का प्रबन्ध कर दिया था और कौशलया को पति ने ही गुण्डों के हाथों उठवा दिया था। पर वे दोनों ही अपने-अपने दुर्भाग्यों से बचकर बंसीधर तथा देशदीपक के घर में आ गई और फिर सुखी दाम्पत्य जीवन बिताने लगी। नागर जी ने इन दोनों स्त्री पात्रों को ऐसी आदर्श हिन्दू नारियों के रूप में रचा है, जो स्वाधीन चिंतन भी करते हैं तथा अपने पतियों की सच्ची सहधर्मिणी भी बन सकी हैं। नैन्सी का चरित्र स्वार्थी एवं कामासक्त है। 'पीढ़ियाँ' में शारदा देवी, मनोरमा खन्ना, मनोरमा टंडन, शकुन्तला तथा शबाना के नारी के विभिन्न रूपों को उजागर किया गया है। इन पात्रों में से मनोरमा खन्ना ही विवाहेतर सम्बन्ध में लिप्त है। बाकी उपर्युक्त पात्र पारिवारिक सूत्र में प्रेमपूर्ण रीति से बंधे हैं। शकुन्तला और शबाना हिन्दू-मुलसमान समाज की आधुनिक नारी के उदाहरण है।

अमृतलाल नागर और उनकी नारी दृष्टि पर बहुत कुछ लिखा जा सकता है। परंतु हमने बहुत ही संक्षेप में नागर जी के नारीवादी दृष्टिकोण को स्पष्ट किया गया है। उन्होंने नारी के प्रति हमेशा स्वस्थ दृष्टि रखी है। नारी चरित्र के अनेक रूपों का आकलन उनकी स्त्री समाज की गहरी अध्ययनशीलता का परिणाम है। नागर जी की औपन्यासिक सृष्टि में अनेकरूपा नारियों के दर्शन होंगे, जो नारी व्यक्ति-समाज को बना-सजा-सँवार सकती है; वही परिस्थितिवश मोहमाया का निषिद्ध रूप भी धारण कर सकती है। नारी के वांछनीय-अवांछनीय रूपों का आलेखन कर नागर जी ने यहाँ समाज की सच्ची तस्वीर प्रस्तुत की है, उसमें दोराय नहीं है। 'अमृत और विष' की नारी पात्र 'माया' में हमें नागर सहधर्मिणी 'प्रतिभा जी' के दर्शन हों, उसमें कोई आश्चर्य की बात नहीं है। नागर जी की नारी सृष्टि बेहिसाब व बेमिसाल है।

संदर्भ संकेत -

1. नागर, शरद : अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-1, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-1997, (भूमिका से), पृ.42
2. झाडे, डॉ.सुरेखा : अमृतलाल नागर के जीवनी परक उपन्यास से उद्धृत, अमन प्रकाशन, कानपुर, प्रकाशन वर्ष-1996, पृ.16
3. नागर, कुमुद : वटवृक्ष की छाया में, विश्व विद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, प्रकाशन वर्ष-2004, पृ.100-101
4. नागर, शरद : अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-10, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-1997, (प्रारंभिक पृष्ठ)
5. मधुरेश : अमृतलाल नागर व्यक्तित्व और रचना संसार से उद्धृत, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-2000, पृ.20
6. नागर, कुमुद : वटवृक्ष की छाया में, विश्व विद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, प्रकाशन वर्ष-2004, पृ.101
7. नागर, शरद : अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-10, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-1997, (टुकड़े टुकड़े दास्तान), पृ.46
8. नागर, कुमुद : वटवृक्ष की छाया में, विश्व विद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, प्रकाशन वर्ष-2004, पृ.106
9. पालीवाल, डॉ.शोभा : अमृतलाल नागर के उपन्यासों में सामाजिक चेतना से उद्धृत, साहित्यागार जयपुर, प्रकाशन वर्ष-1995, पु. 3
10. नागर, शरद : अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-2, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-1997, ('बूँद और समुद्र'), पृ.105
11. प्रो. गोपाल राय: हिन्दी उपन्यास का इतिहास, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-2005, पृ. 221-222
12. नागर, शरद : अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-8, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-1997, ('सेठ बाँकेमल'), पृ.52
13. नागर, शरद : अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-4, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली, प्रकाशन वर्ष-1997, ('सात घूँघटवाला मुखड़ा'), पृ.503

प्रवासी साहित्यकार उषा प्रियम्बदा के उपन्यासों में नारी का आधुनिक रूप

- **Rachana P. Vishnuswami**
Department of Hindi
Saurashtra University, Raikot

✚ प्रस्तावना :

‘यत्र नार्यस्तु पूजयन्ते रमन्ते तत्र देवताः’ अर्थात् जहाँ नारी की पूजा की जाती है वहाँ देवता निवास करते हैं। वैदिक काल से लेकर वर्तमान तक परिवार, समाज, राष्ट्र के आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक ढाँचे को सुदृढ़ता प्रदान करने में महिलाएँ पुरुषों की तुलना में बराबर की भूमिका निभाती रही है। “नारी एक ऐसा शब्द है जिसमें ‘नर’ छिपा होता है ‘नर’ अर्थात् नारायण का एक स्वरूप। पुराणों के अनुसार भगवान विष्णु के 24 अवतार में ‘नर-नारायण का अवतार चौथा माना गया है।’ कथा के अनुसार यह अवतार आज भी बद्रीकाश्रम में निवास करता है।”¹

आज के वैज्ञानिक, यांत्रिक और ठोस बौद्धिकता के कारण मानसिक स्तर से लेकर ठोस भौतिक स्तरों तक सभी प्रकार के मूल्यों में इतनी तीव्र गति से अंतर आ रहा है कि आज हम भविष्य को लेकर कोई भविष्यवाणी नहीं कर सकते कि यह परिवर्तन चक्र कहाँ जाकर रुकेगा। एक ओर हम अंधविश्वास, रूढ़िगत मान्यताएँ, अंधश्रद्धा की बेड़ियों से बहार निकलकर नए सिरे से जीवन जीने लगे हैं, तो दूसरी ओर इन्हीं सब कारणों से आज सहज हृदय की भावनाएँ बहुत पीछे छूटने लगी है। मानवीय सम्बन्धों और मूल्यों पर भी सीधी असर पड़ रही है। आधुनिकता के चलते इंसान ने स्थापित मूल्यों के प्रति विद्रोह कर दिया है। कमलेश्वर के अनुसार “मेरे हिसाब से आधुनिकता की सबसे बड़ी शुरुआत यहाँ से होती है। जहाँ सबसे पहले स्थापित मान्यताओं और धारणाओं से क्वेश्चन करना शुरू करते हैं।”²

✚ परिचय :

उषा प्रियम्बदा को शिक्षण जगत में उषा निल्सन के नाम से जाना जाता है। दक्षिण एशियाई अध्ययन के क्षेत्र में प्रतिष्ठित हस्ती है। भारत में जन्मी और विस्कॉन्सिन विश्वविद्यालय, मैडिसिन में एक एक एमेरीय प्रोफेसर हैं। उषा जी ने साहित्य और शिक्षा जगत में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है। उपन्यास और लघुकथाओं सहित हिन्दी साहित्य के विभिन्न रूपों में फैला हुआ है और उन्होंने हिन्दी और अँग्रेजी भाषाओं के बीच अंतर को मिटाते हुए एक अनुवादक के रूप में अपनी पहचान बनाई है।

उषा प्रियम्बदा ने उपन्यासों और लघुकथाओं की एक समृद्ध विरासत को पीछे छोड़ते हुए हिन्दी साहित्य में एक महत्वपूर्ण जगह बनाई है। उषा जी की साहित्य लेखन की यात्रा 1960 के दशक में शुरू हुई थी। उस समय भारत में सामाजिक और सांस्कृतिक उथल-पुथल का दौर था और उनका इस युग की जटिल भावनाओं और परिवर्तनों को दर्शाता है।

✚ उषा प्रियम्बदा के उपन्यासों में नारी का आधुनिक रूप :

स्वतन्त्रता के बाद भारतीय नारी नवजागरण तथा आधुनिक शिक्षा के फलस्वरूप अपने अधिकारों के प्रति सजग हो गई है। ‘रुकोगी नहीं राधिका’ उपन्यास की उच्च मध्यमवर्गीय नायिका अपने अस्तित्व एवं स्वतन्त्रता की खोज में भटकती रहती है, माता की मृत्यु के बाद पिताजी उसे बड़े प्यार से बड़ा करते हैं। जब राधिका विवाह योग्य हो जाती है, उस समय उसके पिताजी विद्या नामक युवती से पुनर्विवाह करते हैं। विमाता के आगमन से राधिका बहुत दुःखी होती है। पिता के पुनर्विवाह पर राधिका अपने अस्तित्व को घर में निरर्थक समझती है। अपने पिता का विमाता की ओर आकर्षित होना उसे अच्छा नहीं लगता था, अब तक पिता पर अकेली राधिका का एकाधिकार था, किन्तु अब विमाता के आगमन से यह अधिकार समाप्त हो जाएगा, इस भय से राधिका पलायन करके अपने वैयक्तिक अस्तित्व का बोध करती है। पिताजी राधिका को पास रहने के लिए आग्रह करते हैं, परंतु राधिका अब वहाँ रहना नहीं चाहती। राधिका अपने निर्णय लेने में सक्षम है तथा अपने

ऊपर थोपे गए किसी भी प्रकार के निर्णय को अस्वीकार करती है। एक आधुनिक व शिक्षित स्त्री के रूप में सदियों से चल रही तमाम मान्यताओं को तोड़ते हुए जीवन के प्रति नवीन दृष्टिकोण अपनाती है। विवाह का बंधन राधिका को स्वीकार नहीं था, भारत लौटने पर राधिका मनीष और अक्षय के संपर्क में आती है। मनीष ने राधिका के सामने विवाह का प्रस्ताव रखा तो राधिका ने उस प्रस्ताव को स्वीकार नहीं किया। वो मनीष को कहती है कि “तुम बार-बार विवाह की बात क्यों छेड़ देते हो, मैं अभी विवाह के मूड में नहीं हूँ।”³ राधिका के संबंध में उषा जी स्वयं कहती है, “राधिका की यात्रा एक नदी का प्रवाह है, उसे आगे ही जाना है।”⁴

‘अंतर्वशी’ उपन्यास की वाना सहज एवं स्वाभाविक इच्छाओं के साथ सम्पन्न जीवन जीने और सभी सुखों का आनंद उठाती है। शादी के बाद वह अपने पति शिवेश के बच्चों की माँ बनती है। एक वात्सल्यमयी माँ बनकर सुखी होती है। वो घर में सबका ध्यान रखती है। वाना को उसके जीवन के अभाव खलने लगते हैं। पति और बच्चों के बीच उसका अस्तित्व नगण्य है। उसके भीतर कई सवाल उमड़ने लगते हैं, “कौन हूँ मैं? क्या पत्नी, माँ के परे भी कोई पहचान होती है।”⁵ उसके बाद वाना के जीवन में सारिका नाम की एक लड़की आती है। सारिका की योग्यता और प्रगतिशील विचार वाना के जीवन में नई स्फूर्ति पैदा कर देते हैं। वह वाना को आगे पढ़ाने की और आत्मनिर्भर बनाने की प्रवृत्ति करती है। सारिका की बातों का असर वाना पर गर्म लोहे पर हथोड़े का काम करता है। जीवन में आगे बढ़ने और अमरीकी जीवन की सभी लालसाओं की पूर्ति के लिए वह आगे पढ़ती है और ड्राइविंग सीखती है, सेक्रेटरी का कोर्स करती है और मकान बेचनेवाली एजेंसी में काम करती है। शिवेश के कोकन की तस्करी में फँसने पर स्वयं घर की जिम्मेदारी भी उठाती है।

‘अंतर्वशी’ की अजी विदेश पहुँचकर संघर्षपूर्ण स्थितियों में समझौता कर आत्मविश्वास के साथ जीने वाली नारी है। अपनी अकेली जिंदगी के संघर्षों के बारे में सोचकर वह व्यक्ति हो जाती है। इसलिए वाना से कहती है “जिंदगी

में कुछ सुख पाने का मेरा भी हक बनना है वाना।”⁶ पति की बेवफाई ने उसके मन में इतनी गहरी चोट पहुँचाई थी कि उसे भूलना आसान नहीं था। इसलिए वह स्वतंत्र रहकर अपना स्वाभिमान बचाये रखना चाहती है।

‘पचपन खंभे लाल दीवारों’ उपन्यास में एक मध्यमवर्गीय परिवार और उनकी बढ़ती आर्थिक कठिनाइयों तथा पुरुष के साथ उन्हें झेलती हुई नारी का यथार्थ चित्र दर्शाया है। नारी जो अब तक घर की चारदीवारी तक ही सीमित थी। या जो केवल पुरुष (पिता, पति, पुत्र) के लिए मात्र बोझ मानी जाती थी, वह नारी आज अपने पैरों पर खड़ी होती जा रही है और अपने परिवार का सम्पूर्ण भार स्वयं उठाती है। सुषमा एक ऐसी ही शिक्षित व आत्मनिर्भर नारी है। सुषमा के ऊपर अपने छोटे भाई-बहन, रिटायर माता-पिता की खाने-पीने व अन्य सब जिम्मेदारियाँ हैं। सुषमा के शांत जीवन में एक नील नाम के व्यक्ति के प्रवेश से तूफान आ जाता है। सुषमा के अंदर नील को पा लेने की चाह उभरती है, किन्तु समाज उसके सहज नारी स्वभाव के आड़े आ जाता है। परिवार के बोझ से आक्रांत सुषमा के लिए सभी का एक ही उपदेश था कि तुम तो एक समझदार लड़की हो भावुकता तुम्हें शोभा नहीं देती। उत्तरदायित्व की विवशता, पद की गरिमा, भली और समझदार लड़की बनी रहने की विवशता उसे बंदिनी बना देती है। उसकी नियति अपने कॉलेज के इन पचपन खंभों और लाल दीवारों के बीच घुट-घुटकर मरना ही है। डॉ. उषा यादव कहती हैं- “सुषमा का या यों कहें कि उसके वर्ग की लड़कियों का सबसे बड़ा दुर्भाग्य यह है कि घर का आर्थिक बोझ उठाने के लिए तो समाज उन्हें स्वतन्त्रता देता है, पर जीवन के अन्य क्षेत्रों में स्वाधीनता की बात आती है, यही समाज उनके पथ में गतिअवरोधक बन जाता है। सौ-सौ रोड़े अटकाकर उनका जीवन दुर्भर कर देता है।”⁷

‘शेषयात्रा’ उपन्यास की अनु प्रणव द्वारा तोड़ दिए संबंध पर एक बेबुनियाद इमारत की तरह ढह जाती है। तलाक से पूर्व उसका कोई स्वतंत्र अस्तित्व नहीं था। तलाक के बाद तनु के जीवन में प्रेरणा बनकर दिव्या आयी। वो तनु को अन्याय का सामना करने की शक्ति और उसमें निर्माण

कर देती है। वह तनु को नए तरह से जिंदगी जीने के लिए प्रोत्साहित करती है। अनु के विचारों का प्रबोधन कर उसके अस्तित्व की रक्षा का बोध कराती है। दिव्या की इन बातों से प्रभावित होकर तनु अपने पति से तलाक लेने के बाद डॉक्टरी की पढ़ाई करके डॉक्टर बन जाती है। तनु पति से विमुख होकर कमजोर नहीं बनती बल्कि अपने अस्तित्व और स्वतन्त्रता की रक्षा करते हुए डॉक्टर बनकर पूरे मान सम्मान से अपना जीवन जीती है। अनु के संदर्भ में डॉ. शीला लिखती हैं- “अनु अपने समस्त सामाजिक, मानसिक ग्रंथियों से छुटकारा पाकर स्वतंत्र व्यक्तित्व प्राप्त करने कि ‘शेषयात्रा’ पूरी कर लेती है।”⁸ अपमान और तिरस्कार की भट्टी में जलकर उसका सोया हुआ आत्मसम्मान प्रज्वलित हो जाता है। अनु के इस कायापलट को डॉ. अब्दुल जलील कहते हैं- “पुरानी परंपरा में जकड़ी अपने जीवन को व्यावहारिक बनाने के लिए अपने मन को नए ढाँचे पर स्थापित करने लगी। भावुकता को छोड़कर विवेक ग्रहण करती है। नारी की परंपरागत सामर्थ्य हीनता को अनुकरणीय रूप में तोड़ती है।”⁹

‘भया कबीर उदास’ उपन्यास की यमन (लिली) पाण्डेय एक नामी विश्वविद्यालय के कुलपति की इकलौती संतान थी। उसके पिता नहीं चाहते थे कि लिली अपना कैरियर बनाने से पहले विवाह के बंधन में उलझ जाये। इसलिए वो विवाह का विरोध करते हैं और एम.ए. के पश्चात् पीएच.डी. करने के लिए लिली को अमरीका भेज देते हैं। अमेरिका में पीएच.डी. के साथ-साथ लिली एक प्रख्यात कॉलेज में प्राचीन इतिहास और भारतीय सभ्यता पढ़ाने का कार्य भी करती थी। विदेशी भूमि पर अकेली रहकर लिली अपने शोधकार्य के साथ-साथ नौकरी भी करती है। एक सुखी संपन्न परिवार में जन्म लेने के बाद भी लिली अपने माता-पिता पर निर्भर न होकर पूर्ण रूप से आत्मनिर्भर होकर आधुनिक नारी होने का प्रमाण देती है।

निष्कर्ष :

उषा प्रियम्बदा की नायिकाएँ परंपरागत स्त्री-जीवन को छोड़कर आधुनिक जीवन शैली अपनाती है। उषा जी के उच्चशिक्षित नारी पात्र कैरियर के निर्माण हेतु संघर्ष

करता है और सफलता भी अर्जित करते हैं। उषा जी ने अपने उपन्यासों में नारी की व्यक्तिगत तथा परिवेशगत, मानसिक एवं शारीरिक समस्याओं को व्यापक अभिव्यक्ति देकर युगों से उपेक्षित नारी के अस्तित्व उभरने का प्रामाणिक प्रयत्न किया है। हिन्दी उपन्यास साहित्य में यह सर्वथा नई चेतना का प्रमाण है।

महिला कथाकारों की एक विशेषता यह है कि इन्होंने नारी स्वरूपों का जो अंकन किया उसमें नारी के सौंदर्य को चित्रित न करते हुए नारी के शक्ति, दुःख, वात्सल्य, वीरता, हठयोगिनी, वीरांगना, करुणा एवं ‘माता’ जो सदेव दूसरों को समर्पित करनेवाले रूप को चित्रित किया है।

“हम भारत की नारी है, फूल कहीं चिंगारी है,
हर पुरुष को शक्ति देने वाली नारी है।”¹⁰

संदर्भ संकेत :

1. श्रीमद् भागवत महापुराण : कोड - 26, गीता प्रेस, गोरखपुर, पृ. 42
2. सिंह, डॉ. साधना, नई कहानी में आधुनिकता बोध, पुस्तक संस्थान, कानपुर, प्रथम संस्करण-1978, पृ. 127
3. प्रियम्बदा, डॉ. उषा, रूकोगी नहीं राधिका, पुस्तक संस्थान, कानपुर, तीसरा संस्करण-2019, पृ. 87
4. प्रियम्बदा, डॉ. उषा, सम्पूर्ण कहानियाँ, भूमिका, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2006, पृ. 17
5. प्रियम्बदा, डॉ. उषा, अंतर्वशी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, तीसरा संस्करण-2023, पृ. 143
6. वही, पृ. 125
7. यादव, डॉ. उषा, हिन्दी की महिला उपन्यासकारों की मानवीय संवेदना, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-1999, पृ. 77
8. रजवार, डॉ. शीला, स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कथा-साहित्य में नारी के बदलते संदर्भ, इस्टर्न बुक्स, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2009, पृ. 127
9. प्रियम्बदा, डॉ. उषा, शेषयात्रा, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2006, पृ. 84
10. पाण्डेय, मृदुला, नारी अतीत से वर्तमान तक, प्रतिभा प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2017, पृ. 241

आदिवासी समाज एवं वसावा जाति की संस्कृति

- Nitisha N. Vasava
Department of Hindi
Saurashtra University, Rajkot

✚ पूर्वभूमिका :

दक्षिण गुजरात के आदिवासियों में चौधरी, कुकणा, गामीत जाति की तरह भील की वसावा जनजाति भी मुख्य जाति है। प्रत्येक समाज की अपनी एक अलग संस्कृति होती है। जब हम भारतीय समाज और संस्कृति की ओर देखते हैं, तो हमें सर्वत्र विविधता और अनेकता के दर्शन होते हैं। भारतीय समाज व्यवस्था की कथित मुख्य धारा अलग-अलग जंगलों, बीहड़वनों, पहाड़ों एवं प्रकृति की अहलादक खुशनुमा प्रकृति की गोद में हजारों वर्षों से मस्तमौला जीवन जीनेवाले आदिवासियों की अपनी अलग ही पहचान और दुनिया है।

भारतीय परंपरा में समाज और संस्कृति को संभाल के सहेजने वाले आदिवासी हैं। किसी भी जनजाति या किसी भी देश या समाज विशेष की संस्कृति से हम उसके उत्कर्ष और अपकर्ष का इतिहास जान सकते हैं। उसमें मानव की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक और जीवनसंबंधी सभी पहलुओं का प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूप में वर्णन होता है। “समाज की व्याख्या करते हुए हम कह सकते हैं कि समाज व्यक्तियों का एक समूह जो किसी भू-भाग में निवास करता है।”¹ जिसकी एक अपनी संस्कृति होती है, एकता की भावना होती है तथा खुद का एक अस्तित्व होता है। समाज की परिभाषा की व्याख्या करते हुए मैकाईवर तथा पेज कहते हैं कि “परिभाषा से हमें समाज की विशेषताओं एवं आधारों का पता चलता है। इनके द्वारा ही व्यक्तियों में पाये जाने वाले संबंध एक सुव्यवस्थित सामाजिक संरचना का निर्माण करते हैं। उनके शब्दों में

समाज रीतियों, कार्य-प्रणालियां, अधिकार व पारस्परिक सहयोग अनेक समूहों तथा उनके विभागों, मानवव्यवहार पर नियंत्रणों एवं स्वतंत्रताओं की व्यवस्था है। इस सदैव परिवर्तन होनेवाली जटिल व्यवस्था को ही हम समाज कहते हैं।”² संस्कृति शब्द को हम इस रूप में समझ सकते हैं-“‘संस्कृति’ शब्द संस्कृत के ‘सम्’ (साम्यक /अच्छी तरह) और ‘क्री’ (करना या निर्माण करना) से बना है। इसका अर्थ होता है-‘परिष्कृत’ या ‘संस्कारित करना’। दूसरे शब्दों में यह जीवन को शुद्ध, सुंदर और व्यवस्थित बनाने की प्रक्रिया है।”³

हिन्दी साहित्य के सुप्रसिद्ध कवि सुमित्रानंदन पंत संस्कृति की व्याख्या करते हुए कहते हैं कि -“संस्कृति को मैं मानवीय पदार्थ मानता हूँ, जिसमें हमारे जीवन के सूक्ष्म स्थल दोनों धरातलों के सत्यों का समावेश तथा हमारे उर्ध्व चेतनाशिखर का प्रकाश और सामाजिक जीवन की मानसिक उपत्यकाओं की छायाएँ गुंफित हैं। उसके भीतर अध्यात्म, धर्म, नीति से लेकर सामाजिक रूढ़ि, रीति तथा व्यवहारों का सौंदर्य भी एक अंतर-सामयिक ग्रहण कर लेता है। संस्कृति को हमें अपने हृदय की शिराओं में बहनेवाला मनुष्यत्व का रुधिर कहना चाहिए।”⁴

✚ वसावा जनजाति का समाज एवं संस्कृति :

दक्षिण गुजरात की भील जाति की वसावा उपजाति अपनी संस्कृति की पहचान बनाए रखने में सफल रही है। वसावा जाति के समाज और संस्कृति को निम्नरूप से हम प्रस्तुत करना चाहते हैं-

वसावा समाज के लोग दिन में दो से तीन बार भोजन करते हैं। जिसमें सुबह चाय के साथ रोटी, दोपहर को रोटी, दाल, सब्जी, मांस-मछली पकाई जाती है। विस्तार के अनुरूप भोजन भी अलग-अलग तरह से बनता है। कहीं पर दिन में हलका भोजन लेते हैं, तो कहीं पर शाम को हलका भोजन लेते हैं। उपरांत खेती में दादर, ज्वार, मक्का, बाजरा, गेहूँ तथा दलहन में उड़द, चना, मूंग, मठ, मसूर, मटर, कंदमूल आदि की फसल ज्यादातर रूप में उगाई जाती है। साथ ही मूंगफली की चटनी, खट्टी भाजी ज्यादा मात्रा में उपयोग में लेते हैं। ग्रीष्मऋतु में राब (कांठो-

आटे का निमक डालकर बनाया जानेवाला पेय) पीते हैं, स्वास्थ्य के लिए फायदेमंद माना जाता है। इसके अलावा वसावा जाति के लोग मांसाहार करने का भी बड़ा शौक रखते हैं, मांसाहार में मुर्गा-मुर्गी, बकरा, केकड़ा, मछलियाँ आदि का उपयोग किया जाता है। धार्मिक त्यौहारों में तथा फसलों को बोते या तो काटते समय भी धार्मिकता के अनुसार माने हुए देवी-देवताओं को मुर्गे की बली देना आदि उनके धार्मिक रिवाजों में होता है। “पुराने जमाने में अतिथि-सत्कार का भाव था, तब चाय या दारू पिलाकर एवं मांस, मछलियाँ खिलाकर किया जाता था, आज यह रिवाज कहीं-कहीं दिखाई देता है। आधुनिक जमाने में शुद्ध शाकाहारी भोजन से ही अतिथि सत्कार किया जाता है। इस प्रकार समय-संजोग के साथ-साथ वसावा समाज में भी बहोत बदलाव आया है।”⁵

सामान्यतः वसावा समाज के लोग गाँव या खेतों में अपना घर बनाकर रहते हैं। जंगल के पास रहने के कारण घर बांधने के लिए लकड़ियों की किल्लत नहीं होती, वसावा समाज के घर गोबर-मिट्टी से बने हुए होते हैं, खास करके घर कुदरती चीज-वस्तुओं में से बनाया जाता है। दीवार, कारावा (क्षुप) की लकड़ियों से या बांस से बनायी जाती है। नीचे का भाग भी गोबर-मिट्टी से लिपा जाता है। आज के आधुनिक युग में वसावा समाज के लोग भी बालू, सीमेंट, ईंट से कोक्रीट वाला पक्का मकान बनाते हैं।

वसावा समाज के आभूषण और पहनावा शहरवालों से एकदम भिन्न प्रकार के होते हैं। “पुरुषों में धोती, डगली या बुस्कोट (शर्ट), शिर पर रुमाल या धोती की पघडी या तो गांधी टोपी, आधी बाजूवाला खमीस (एक तरह की टी-शर्ट) पहनते हैं। स्त्रियाँ साड़ी (लुगडू, फाला), घाघरा, फुग्गी-वाला (गुब्बारे जैसे फूली) ब्लाउज पहनती है। स्त्रियों के आभूषण हाथ में ‘कड़ा’ (भोरिया), चांदी-पितल का ‘कल्ला’ पाँव में, नथ, जड़, चांदी का लोल्यु, एरिंग (एक तरह की बुट्टी (बाली)), हांसडी, वेल्या, वाकल्या, पायल (हाकले) आदि पहनती है।”⁶ समय के साथ सोने के आभूषणों का क्रेज रहा है। परिवार व्यवस्था और स्वभाव से इस समाज में कई परिवर्तन आये हैं।

जैसेकि “घर में बड़े बुजुर्ग घर का सुकान संभालते थे और उनका आदर भी किया जाता था। परिवार कितना भी बड़ा हो लेकिन एक साथ एक परिवार में एकजुट होकर रहते थे। आज ऐसा नहीं है, आज अधिकतर परिवार विभाजित हो गए हैं, फिर भी सामाजिक प्रसंगों में संयुक्त कुटुंब की भावना उभरती दिखाई देती है।”⁷ स्वभाव से भोलापन, स्वतंत्र और प्रामाणिक होते हैं। अपने समाज के कुल देवताओं तथा देवी-देवताओं पर उनकी अत्यधिक श्रद्धा होती है। आर्थिक स्थिति में उनका एकमात्र आय का जरिया खेती है। मुख्य व्यवसाय खेती और पशुपालन है, अब वर्तमान युगीन परिस्थिति के साथ ज्यादातर परिवारों ने खुद की जमीन और पशुपालन के जरिये आर्थिक परिस्थिति पर काबू पाया है। समय के साथ लोग आगे आये हैं। छोटी-बड़ी नौकरी, प्राइवेट कंपनियों में काम करके अपना जीवनयापन करते हैं।

वसावा आदिवासी समाज प्रकृति के तत्वों को देवी-देवता मानते हैं। इसके अलावा स्थानिक देवी-देवता तथा भूत, पिशाच, योनि में भटकते आत्मा आदि में भी श्रद्धा रखते हैं, धार्मिक मान्यताओं के अनुरूप उनकी पूजा आदि भी की जाती है। आदिवासी समाज की कुलदेवी के रूप में देवमोगरा माता को पूजा जाता है। इसके अलावा वसावा समाज के लोग अनेक देवी-देवताओं को मानते हैं। जिसमें- “नांदरवा देव, लीलियारी देव, वाघदेव, गाँव देवता, टोपलिया देव, हिमार्था देव, हातर देवी, उलार्यो-हिवार्यो देव, चोवरियों अमास, पांडरदेवी, गमाणिया देव, पाटलिया देव आदि की पूजा भी समय-समय पर वे करते हैं।”⁸

सांस्कृतिक परंपराओं के चलते आदिवासी समाज सेकड़ों वर्षों से अपनी कला वैभव को स्वयं की जीवन धड़कन की तरह संभालकर सतत उसमें नाचते-गाते और प्रकृति के साथ तादात्म्य होकर जीती हुई निर्दोष, भोली-भाली प्रजा अपने प्रदेशों में पहाड़ों, गह्वरों और जंगलों के बीच आदिवासी समाज बसा हुआ है। इसमें लोकवाद्य का भी महत्त्व ज्यादा रहा है जैसे -“ढोल, शहनाई वसावा समाज के मनोरंजन का मुख्य वाद्य है। इसके अलावा तूर-थाली, पावी, डोवलु, डफ़णु, टोवली, वाली (देव वाद्य),

मादक, मेराली सीबली, कांगोल आदि।⁹ लोकगीत, लोकवाद्य, लोकनृत्यों में वसावा आदिवासी समाज की विशिष्टता देखने को मिलती है। वसावा समाज में समूहनृत्य का प्रभाव ज्यादा पाया जाता है।

हमारे देश के सभी त्यौहार भारतीय संस्कृति के प्रतीक हैं, जिसमें धार्मिक और सामाजिक त्यौहारों का समावेश होता है। दिवाली, अखात्रीज, नागपंचमी, वाघ बारस, दिवासा (अमावस्या का त्यौहार), दशहरा, होली, रक्षाबंधन, नवरात्री, विजयादशमी आदि त्यौहार धूम-धाम से मनाये जाते हैं। वसावा समाज के रीत-रिवाज भी कुछ इस तरह हैं जो -“ गर्धाधान से लेकर अंत्येष्टि संस्कार तक लोक-मानस इनका आश्रय लेता है। हिन्दू जनजीवन हेतु धर्मशास्त्रों में षोडश (सोलह) संस्कारों का विधान दिया गया है, इनमें जन्म, विवाह, मृत्यु विषयक संस्कार ही विशेष महत्त्व रखते हैं।¹⁰ जन्म के समय जब बच्चे का जन्म होता था, तब शराब (दारू) की बुंद से सत्कार करने का रिवाज था, किन्तु अब गुड़ के पानी से किया जाता है। वसावा समाज में बच्चे के जन्म के बाद पांचेरा पूजन (पंचमी का पूजन) या छठ पूजन किया जाता है।¹¹

हिन्दू समाज में विवाह प्रथा की शुरुआत कब से हुई होगी यह बताना मुश्किल है, लेकिन एक बात की स्पष्टता होती है कि हमारे पूर्वजों ने विवाह के कार्य को नियंत्रित करके उसको आध्यात्मिक रूप दिया है। वसावा समाज की विवाह व्यवस्था तीन विभागों में विभाजित की जा सकती है। मँगनी, सगाई और विवाह परंपरागत रूप से विवाह में कई विधियाँ की जाती हैं। जिसमें -“ वचेर्या (रिश्ता जोड़नेवाला व्यक्ति) लड़के/लड़की के घर देखने जाना, मँगनी (सगाई), कुमकुम पत्रिका, हल्दी, मंडप मुहूर्त, वर-कन्या को नहलाना, वर-कन्या को मंदिर ले जाना, शांतक करना (ग्रहशांति करना), वरराजा को उतारा देना (दूल्हे को रुकने-तैयार होने के लिए स्थान देना), कन्या को कन्यादान (भेट-बक्षिश) देना, कन्या विदाई, कन्या को लेने जाना आदि।¹²

जब किसी व्यक्ति की मृत्यु होती है, तब उसे परंपरा के अनुसार विधि-विधान से उसकी क्रियाएँ की जाती हैं,

जिसमें वसावा समाज में मृत्यु के बाद पटाका जलाकर गाँव में मृत्यु की खबर करते हैं और फिर दूसरे गाँव में रहते स्वजनों को कुटुम्ब-कबीले के चार-पाँच व्यक्ति खबर देने जाते हैं। लोगों का मानना है कि प्रत्येक व्यक्ति को दो बार हल्दी लगाई जाती है। एक बार विवाह के समय और दूसरी बार मृत्यु के प्रसंग पर, मृत व्यक्ति के लिए ननामी (अर्थी) भी तैयार करते हैं, जिसमें चार सूखे नारियेल, फुलहार, एक काली और एक लाल रंग की छोटी मटकी, एक दीया (कुल्ली), अबील-गुलाल, कफ़न (पुरुष के लिए सफ़ेद और स्त्री के लिए लाल) आदि चीजें लाते हैं। छाता ओढ़ाकर राम का नाम लेते-लेते भजन-मंडली से तो कहीं पर तूर-थाली बजाते-बजाते स्मशान में ले जाते हैं। गाँव के लोग अंतिम-संस्कार होने तक चूल्हा नहीं जलाने की प्रथा आदिवासी समाज में है। विसामा देना जिसमें गाँव के चौराहे पर मृतात्मा को पहला विसामा देते हैं, जहाँ पर मृत स्वजन का मुँह देखते हैं और चावल के द्वारा वधामणि करते हैं; बाद में वहाँ से स्मशान के लिए ले जाते हैं। मृतात्मा को अंतिम भोजन करवाकर फिर उसे अग्नि-संस्कार करते हैं। मृत्यु के पांचवे दिन बेसणा (काण) रखते हैं और उस दिन भी स्वजन घर पर आते हैं और जो व्यवहार करना होता है वो करते हैं। मृत्यु के ठिक बारहवें दिन ‘बारवीं’ की विधि की जाती है। तेरहवीं के दिन ‘तेरवीं’ की विधि करते हैं, उसके बाद मृत्यु की संपूर्ण विधि समाप्त होती है।

निष्कर्ष :

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि आदिवासी समाज के अपने रीति-रिवाज तथा अपनी एक अलग समाज की संस्कृति रही है। अपनी संस्कृति और सभ्यता को किस तरह विकसित करके अपना एक अलग अस्तित्व और व्यक्तित्व का दस्तावेज संभाल के रखा हुआ है। जीवन वैविध्यपूर्ण बनाने के लिए त्यौहार और रीति-रिवाज को संभालना जरूरी है। परंपरागत परंपरा को भी संजोना जरूरी है, जिससे लोक-जीवन में विविधता के साथ रसपूर्ण विधियाँ जीवित रहे। इस प्रकार दक्षिण गुजरात के वसावा समाज की संस्कृति की एक सामान्य झलक और परंपरागत संस्कृति को उभारने का सामान्य प्रयास है। अपने समाज के रीति-

रिवाज और परंपरा को लेकर वसावा समाज गर्व का अनुभव करता है।

➔ **संदर्भ संकेत :**

1. गढ़वी, डॉ.वी. एस., गुजरात की आदिवासी संस्कृति, पार्श्व प्रकाशन, अमदाबाद, संस्करण प्रथम, सन् -2000, पृ.10
2. शुक्ल, डॉ.रामशंकर, भाषा शब्दकोश : 'रसाल', भारतीय विद्या भवन पुस्तकालय, मुंबई, संस्करण प्रथम, सन् 1936, पृ.1522
3. गढ़वी, डॉ.वी. एस., गुजरात की आदिवासी संस्कृति, पार्श्व प्रकाशन, अमदाबाद, संस्करण प्रथम, सन् -2000, पृ.18
4. डॉ. बाबू गुलाबराय, भारतीय संस्कृति की रूपरेखा, शिवांक प्रकाशन, संस्करण प्रथम, सन् 2024 पृ. 3
5. वसावा, डॉ. रविकुमार आर., वसावा आदिजाति ना लोकगीत साहित्य एक अध्ययन, गुजरात विद्यापीठ, अमदाबाद, पीएच. डी. थीसीस, सन् -2013, पृ. 77
6. जोशी, जयानंद, राजपीपलाना आदिवासी छेलिया, गुजरात साहित्य अकादमी, अमदाबाद, पहला संस्करण सन् -1986, पृ. 15
7. वही, पृ. 17
8. वाघदेव अने देव परंपराओ, गेमजीभाई वसावा, आदिलोक, अमदाबाद, जुलाई/अगस्त -2008
9. गुजरातनां लोकनृत्यो, माहिती नियामक, गुजरात राज्य गांधीनगर, सन् 2004, पृ. 36/37
10. वसावा, डॉ. रविकुमार आर., वसावा आदिजातिनां लोकगीत साहित्य एक अध्ययन, गुजरात विद्यापीठ, अमदाबाद, पीएच. डी. थीसीस, सन् -2013, पृ. 7
11. वही, पृ. 78
12. वही, पृ. 78

‘बृहदारण्यकोपनिषद्’ में वर्णित ब्रह्मतत्त्व चिंतन

Dr. Nayana C. Patel

Associate Professor in Sanskrit
Smt.B. V. Dhanak College, Bagasara

दार्शनिक ग्रन्थों के रूप में उपनिषदें विश्व की श्रेष्ठतम रचनाएँ मानी जाती हैं। इन्होंने भारतीय संस्कृति के विकास में काफी महत्वपूर्ण योगदान दिया है। भारत के सभी दार्शनिक सम्प्रदायों के मूल विचारों पर उपनिषदों का प्रभाव स्पष्टतः दृष्टिगत होता है। भारतीय दर्शन के विभिन्न सम्प्रदायों का स्रोत उपनिषद् है। न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, अद्वैत एवं विशिष्टाद्वैत वेदान्त आदि आस्तिक मत तथा जैन और बौद्ध आदि नास्तिक मत के प्रायः सभी मुख्य सिद्धांत उपनिषदों में निहित हैं। उपनिषदों ने आत्मा, ब्रह्म और जगत के सम्बन्ध को पहली बार गहराई से खोला। उपनिषदें कर्मकाण्ड से ऊपर उठाकर आत्मज्ञान और मोक्ष का मार्ग दिखाती हैं। वेद कर्म सिखाते हैं, उपनिषदें ज्ञान सिखाती हैं। कर्म से संसार चलता है, ज्ञान से बंधन टूटता है। इसलिए उपनिषदों को “ज्ञानकाण्ड” कहा जाता है।

भारतीय दर्शन में उपनिषद् का महत्वपूर्ण स्थान है। प्रायः आस्तिक दर्शन या नास्तिक दर्शन ने किसी-न-किसी रूप में मानवमात्र को प्रभावित किया है। उपनिषदों से न केवल भारतीय दर्शन वरन् हिन्दू धर्म भी अत्यन्त प्रभावित है। श्रीमद् भगवद्गीता जैसा हिन्दुओं का ग्रन्थ तो उपनिषदों से इतनी मात्रा में प्रभावित है कि इसे उपनिषदों का निचोड़ कह दिया जाता है। इन उपनिषद-ग्रन्थों में आवश्यकता से अधिक संख्या में गूढ़ विचार भरे हुए हैं; अत्यधिक संख्या में सम्भावित अर्थ भरे पड़े हैं; ये कल्पनाओं और वितर्कों की समृद्ध खान हैं; इसलिए यह आसानी से समझा जा सकता है कि किस प्रकार भिन्न उपनिषदें एक ही उद्गम स्थान से प्रेरणा प्राप्त कर सकी होंगी। उपनिषदों के गंभीर अध्ययन से इतना तो पता चल ही जाता है कि यह हम भारतीयों की

अमूल्य धरोहर है, इसका समुचित अध्ययन व प्रयोग हमें जीने की कला सिखाती है।

उपनिषदों के महत्त्व को प्रतिपादित करते हुए डॉ०राधाकृष्ण ने कहा है- "उपनिषदें अपनी स्थापनाओं को आध्यात्मिक अनुभूति पर आधारित करती हैं, इसलिए वे हमारे लिए अमूल्य हैं, क्योंकि आस्था के परम्परागत अवलम्ब अचूक शास्त्र, दैवी चमत्कार और भविष्यवाणी आदि-आज उपलब्ध नहीं हैं। आज जो धर्मविमुखता है, वह बहुत हद तक आध्यात्मिक जीवन पर धार्मिक रीति-पद्धति के हावी हो जाने का परिणाम है। उपनिषदों के अध्ययन से धर्म के उन मूल तत्त्वों को, जिनके बिना धर्म का कोई अर्थ ही नहीं रहता, सत्य के रूप में पुनः प्रतिष्ठित करने में सहायता मिल सकती है। इसके अतिरिक्त, एक ऐसे समय में जब नैतिक आक्रमण लोगों को विचित्र जीवन प्रणालियों के आगे आत्म समर्पण करने को बाध्य कर रहा है, जब प्राणों और यातना की भारी कीमत चुकाकर सामाजिक ढाँचे और राजनीतिक संगठन में विराट प्रयोग किए जा रहे हैं, जब हम हतबुद्धि और भ्रान्त होकर भविष्य के सम्मुख खड़े हैं और हमें राह दिखाने वाला कोई स्पष्ट प्रकाश नहीं है, तब मानव-आत्मा की शक्ति ही एकमात्र शरण रह जाती है। यदि हम उसी के द्वारा शासित होने का संकल्प कर लें, तो हमारी सभ्यता अपने सबसे शानदार युग में प्रवेश कर सकती है।"

बृहदारण्यक उपनिषद अपने नाम के मुताबिक आकार-प्रकार में सबसे बड़ा और गहरा है। बृहत् + आरण्यक = जनागल में पड़ा जानेवाला विशाल ग्रन्थ। इसमें ‘ब्रह्म’ को तर्क, संवाद और अनुभव के द्वारा समझाया गया है। उपनिषदों में ‘ब्रह्मन्’ शब्द अनेक अर्थों में प्रयुक्त हुआ है और गौण मुख्य भेद से भी बहुधा प्रयोग हुए हैं। यह ‘ब्रह्मन्’ नकारान्त शब्द है। पुल्लिङ्ग में इसीको ‘ब्रह्मा’ और नपुंसक में ब्रह्म कहते हैं। आजकल की भाषा में ‘ब्रह्म’ ईश्वर (परमात्मा) और ‘ब्रह्मा’ त्रिदेव में से एक देव का नाम प्रसिद्ध है और ऋत्विकों में से एक ऋत्विक् का नाम ‘ब्रह्मा’ होता है। यह स्मरण रखना चाहिए कि ब्रह्मा व ब्रह्म दोनों एक तत्त्व है, केवल लिंग का भेद है। उपनिषदों के परिप्रेक्ष्य में ब्रह्म का तात्पर्य परमतत्त्व, परमज्योति, चरम सत्य, मूलतत्त्व आदि

एक ही तत्त्व के द्योतक शब्द हैं। जगत् के मूल में ब्रह्म ही है। वह न केवल जड़ जगत् का वरन्, चेतन आत्मा का भी आधार है। ब्रह्म 'सत्यस्य सत्यम्' और 'ज्योतिषाम् ज्योति' है। उपनिषदों में इस ब्रह्म की परमतत्त्व की जिज्ञासा जगह-जगह पर देखी जा सकती है। उपनिषद् के ऋषि बार-बार यही प्रश्न उठाते हैं कि वह कौन-सा तत्त्व है जिसको जान लेने से सब कुछ जान लिया जाता है। जिससे सम्पूर्ण संसार उत्पन्न होता है, जिसमें स्थित रहता है तथा अंततः जिसमें लय को प्राप्त होता है, वह कौन-सा तत्त्व है ? वह कौन-सी शक्ति है ? जिसके कारण हमारी सभी कर्मेन्द्रियाँ काम करती हैं? इस तरह के सर्वशक्तिमान परमतत्त्व की खोज वैदिक संहिता एवं ब्राह्मणों के ऋषियों ने कर ही दी थी, परन्तु उपनिषद् के ऋषि इस अधीश्वर-परमतत्त्व की विवेचना में पूर्ण ध्यान लगाते दृष्टिगत होते हैं।

उपनिषदों में वर्णित ब्रह्म के मुख्यतः दो रूप दृष्टिगत होते हैं, यथा-

(१) पर ब्रह्म,

(२) अपर ब्रह्म ।

पर ब्रह्म असीम, निर्गुण, निर्विशेष, निष्प्रपञ्च, अमूर्त, स्थिर है; जबकि अपर ब्रह्म ससीम, सगुण, सप्रपञ्च, मूर्त, अस्थिर है। पर ब्रह्म को 'नेति नेति' कहकर पुकारा गया है, जबकि अपर ब्रह्म को 'इति इति' कहकर पुकारा गया है। पर ब्रह्म निर्गुण होने के कारण उपासना का विषय नहीं है, लेकिन अपर ब्रह्म सगुण होने के कारण उपासना का विषय है। पर ब्रह्म को 'ब्रह्म' (Absolute) और अपर ब्रह्म को 'ईश्वर' (God) कहा गया है। मूलतः पर ब्रह्म व अपर ब्रह्म दोनों एक ही ब्रह्म के दो पक्ष हैं।

उपनिषदों के अनुसार ब्रह्म सत् स्वरूप है। वह सर्वव्यापी, नित्य, अनन्त और शुद्ध चैतन्य है। उसी से इस जगत् की उत्पत्ति हुई है, उसी से इसमें स्थिरता है और यह उसमें ही विलय हो जाता है। संपूर्ण प्रकृति और प्राकृतिक शक्तियाँ उसी का अंश मात्र है। वह सत्य और अनन्त है। वह शब्द, स्पर्श, रूप आदि से रहित, अक्षय, अरस, नित्य और गन्धरहित है। वह आदि-अंतहीन और ध्रुव है। इस नाना रूपात्मक जगत् के पहले सत् शब्द वाच्य, अव्याकृत,

ब्रह्मरूप ही था। वह एकमात्र अद्वितीय था; अर्थात् सजातीय, सर्वगत तथा विजातीय भेदों से रहित था। यह विश्व ब्रह्म ही है। यह सब कुछ आत्मा ही है। सब प्राणियों के भीतर वही छिपा है, वह ब्रह्म तू ही है।

बृहदारण्यकोपनिषद् में ब्रह्म के दो सिद्धांतों का वर्णन किया गया है। ये दो रूप हैं-मूर्त और अमूर्त, मर्त्य और अमृत, स्थित और यत् (चर) तथा सत् और त्यत्। पंचभूतजनित देह और इन्द्रियों से सम्बद्ध ब्रह्म दो रूपों वाला है। ब्रह्म समस्त उपाधि विशेषों से रहित, सम्यग्ज्ञान का विषय, अजन्मा, अजर, अमर, अभय, वाणी और मन का भी अविषय है तथा अद्वैत होने के कारण उसे 'नेति-नेति' कहा जाता है, यथा-'सा वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ।'²

माण्डूक्योपनिषद् में बताया गया है कि यह (ब्रह्म) सर्वेश्वर हैं। वे सर्वज्ञ हैं। वे सबके अन्तर्यामी हैं। ये ही सम्पूर्ण जगत् के कारण हैं। प्राणियों की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय के स्थान भी ये ही हैं।³ प्रश्नोपनिषद् में ओंकार के माध्यम से इस परब्रह्म की व्याख्या की गई है। 'ओम्' और 'परब्रह्म' की एकता प्रस्थापित करते हुए स्पष्ट किया गया है कि ॐ और लक्ष्यभूत परब्रह्म परमेश्वर से भिन्न नहीं है। इसलिए यही परब्रह्म है और यही उन परब्रह्म से प्रकट हुआ उनका विराट-स्वरूप-अपर ब्रह्म भी है। इस प्रकार का ज्ञान रखने वाला मनुष्य इस एक ही अवलम्ब (प्रणवमात्र के चिन्तन से) अपर और परब्रह्म में से किसी एक का अनुसरण करता है।⁴

बृहदारण्यकोपनिषद् में ब्रह्म के विभिन्न प्रकार मिलते हैं। ब्रह्म को सच्चिदानंद एवं परमज्योतिः स्वरूप है। उपनिषदों के अनुसार ब्रह्म देश एवं काल की सीमा से अतीत एक असीम एवं परब्रह्म तत्त्व है। ब्रह्म के जिस मूर्त एवं निर्गुण स्वरूप की प्रस्तुति मिलती है, वह भी ब्रह्म के सगुण एवं निर्गुण स्वरूप की ही प्रतिष्ठा है। इस उपनिषद् में नकारात्मक शैली 'नेति नेति' के रूप में ब्रह्म के स्वरूप का प्रतिपादन भी महत्त्वपूर्ण है। नकारात्मक शैली के द्वारा याज्ञवल्क्य ब्रह्म के स्वरूप का आत्म रूप से प्रतिपादन करते हुए कहते हैं कि आत्मा 'नेति नेति' करके अग्राह्य है। आत्मा अशीर्य, असंग

एवं अबद्ध है। न वह जीर्ण हो सकता है न किसी में असक्त, न वह व्यथित होता है और न नष्ट हो सकता है।⁵ यहाँ यह उल्लेखनीय है कि आत्मा ब्रह्म से भिन्न न होकर ब्रह्म ही है।

नकारात्मक शैली के अंतर्गत ही बृहदारण्यकोपनिषद् में ब्रह्म को अक्षर, अस्थूल, अनणु, अह्रस्व, अदीर्घ, अस्नेह, अच्छाय, अतम अवायु, अनाकाश असंग, अरस, अगंध, अचक्षु, अश्रोत्र, अवाक्, अमन, अतेजस्क, अप्राण, अमुख, अमात्र, अनंत और अब्राह्म कहा गया है।⁶ बृहदारण्यकोपनिषद् में ब्रह्म का वर्णन सत् एवं असत् दोनों रूपों में किया गया है।⁷ ब्रह्म का चित् विशेषण उसकी ज्ञान एवं प्रकाशमयता का द्योतक है। ब्रह्म ज्ञान एवं प्रकाश रूप है। इसलिए बृहदारण्यक में ब्रह्म को 'ज्योतिषं ज्योतिः'⁸ कहा गया है। एक स्थल पर परम तत्त्व को सत्, चित् एवं आनंद से पूर्ण कहा गया है।⁹ याज्ञवल्क्यजी गार्गी को ब्रह्म का स्वरूप बतलाते हुए कहते हैं कि हे गार्गी, जिसमें सब ओत-प्रोत है, वह अविनाशी है, वह न स्थूल है, न सूक्ष्म है, न छोटा है, न बड़ा है, न वह लोहित है, न वह संसार जीव की तरह स्नेह वाला है। वह आवरण रहित, तम रहित, वायु रहित, स्वाद रहित, गन्ध रहित, नेत्र रहित, श्रोत्र रहित, वाणी रहित, मन रहित, प्राण रहित, मुख रहित, परिणाम रहित, अन्तर रहित तथा बाह्य रहित है।¹⁰ न वह खाता है और न कोई उसको खाता है।¹¹ इस प्रकार उक्त विवेचन में ब्रह्म का देशातीत रूप स्पष्ट रूप में वर्णित हुआ है।

कठोपनिषद् में अक्षर को ही अपर ब्रह्म और पर ब्रह्म कहा गया है। इस अक्षर को ही जानकर जो जिसकी इच्छा करता है, वही उसका हो जाता है।¹² यदि उसका उपास्य 'पर ब्रह्म' हो तो वह केवल जाना जा सकता है और यदि 'अपर ब्रह्म' हो तो प्राप्त किया जा सकता है। बृहदारण्यकोपनिषद् में भी ब्रह्म को अक्षर¹³ कहना उसकी कार्य कारणावस्था का निषेध है। जो अक्षर है उसमें परिवर्तन संभव नहीं होता। उक्त विचार को ही स्पष्ट करते हुए याज्ञवल्क्य जनक से कहते हैं कि यह ब्रह्म अप्रमेय एवं ध्रुव है। यहाँ कार्य-कारणावस्था से अतीत ब्रह्म का वर्णन भी उपलब्ध होता है। यह उपनिषद् स्पष्ट रूप से कहती है कि

ब्रह्म के अतिरिक्त कोई दूसरी सत्ता नहीं है।¹⁴ इस उपनिषद् के अंतर्गत याज्ञवल्क्य ने आत्मा को ईश्वर का रूप दिया है और उन्होंने कहा है कि वह आत्मा ही सबका ईश्वर है। वही सब भूतों का अधिपति एवं पालक है। इसके अतिरिक्त उन्होंने आत्मा की तुलना सेतु से की है क्योंकि जगत् का रक्षक आत्मा ही सेतु की तरह सबको पार लगाने वाला है। वही लोकों की रक्षा के लिए उनको धारण करता है।¹⁵ इस प्रकार यहाँ ब्रह्म एवं आत्मा के रक्षक का वर्णन भी स्पष्ट रूप से मिलता है। बृहदारण्यकोपनिषद् में एक स्थल पर गौतम के प्रश्न का उत्तर देते हुए याज्ञवल्क्य कहते हैं कि वे पृथ्वी के अभ्यन्तर और बाहर, ऊपर और नीचे स्थित है, जिसको पृथ्वी नहीं जानती और जो पृथ्वी को जानता है, जिसका पृथ्वी शरीर है, जो पृथ्वी के बाहर व भीतर रहकर पृथ्वी का शासन करता है जो अविनाशी एवं निर्विकार है और जो तुम्हारा और सबका आत्मा है, वही हे गौतम, अन्तर्यामी है।¹⁶

ब्रह्म ही इस सम्पूर्ण विश्व का कर्ता है। यह सर्व सिद्धांत है। इस जगत् में जो कुछ कर्म है वह सब कर्म उसीके आश्रित है, अतः वह सर्वकर्मा कहलाता है। जैसा कि 'वही सबका कर्ता है' श्रुति में कहा गया है।¹⁷ बृहदारण्यकोपनिषद् में याज्ञवल्क्य गार्गी को बतलाते हैं कि हे गार्गी ! उसी ब्रह्म में यह आकाश ओत-प्रोत है। इस हेतु उपमा के अभाव के कारण आकाश से उपमा दी जाती है।¹⁸ ब्रह्म या आत्मा सेतु के समान सेतु है, क्योंकि वह सम्पूर्ण जगत् को धारण किए हुए हैं। दिन तथा रात्रि सम्पूर्ण उत्पत्ति से पदार्थों के परिच्छेदक होने पर भी इसका अतिक्रमण नहीं करते।¹⁹ बृहदारण्यकोपनिषद् में इसी तथ्य का समर्थन किया गया है : 'जिस परमात्मा के नीचे संवत्सर दिनों के रूप में परिवर्तित होता है।'²⁰

परब्रह्म पूर्ण है और यह (जगत् भी) पूर्ण है। उस पूर्ण ब्रह्म से ही यह पूर्ण उत्पन्न होता है। इस पूर्ण के पूर्ण को निकाल लेने पर भी पूर्ण ही बचा रहता है। आकाश ब्रह्म ओमकार है। आकाश सनातन (परमात्मा) है। जिसमें वायु रहता है वह आकाश ही 'ख' है। इस तरह आकाश की ब्रह्म रूप में उपासना की गई है।²¹ हृदय की ब्रह्म रूप से उपासना

की गई है। जो हृदय है, वह प्रजापति है। यह ब्रह्म है, यह सर्व है, यह हृदय तीन अक्षर वाला नाम है।²² सत्य की ब्रह्म रूप से उपासना बृहदारण्यकोपनिषद् में मिलती है। वही वह हृदय-ब्रह्म ही वह था जो कि सत्य ही है। जो भी इस महत्, यक्ष (पूज्य), सर्वप्रथम उत्पन्न होने वाले को यह 'सत्य ब्रह्म है' ऐसा जानता है, वह ही लोकों को जीत लेता है। क्योंकि ब्रह्म सत्य ही है। इसी तरह से विद्युत की भी ब्रह्म रूप से उपासना की गई है।²³

निष्कर्ष रूप में यही कहा जा सकता है कि बृहदारण्यकोपनिषद् में ब्रह्म सम्बन्धी दार्शनिक सिद्धांत प्रतिपादित हुए हैं। जीव तथा ब्रह्म की एकता को 'इदम् सर्वं यदयमात्मा' (यह सब आत्मा ही है), 'अयमात्मा ब्रह्म' (यह आत्मा ही ब्रह्म है), 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ) इत्यादि श्रुतियों के द्वारा विवेचित करते हुए दृष्टांत कथाओं में ब्रह्म का सगुण और निर्गुण स्वरूप का वर्णन किया गया है। जिसके अनुसार ब्रह्म ही एकमात्र सत्य है, सम्पूर्ण विविधता जो दृष्टिगोचर हो रही है, वह नाममात्र है। अज्ञानवश ही जीव, जगत् व ब्रह्म पृथक् प्रतीत होता है। ब्रह्म न तो पूजा की वस्तु है, न डरने की। वो तुम्हारा अपना स्वरूप है। "नेति नेति" से हर झूठी पहचान हटाओ, तो जो बचता है, वही "अहं ब्रह्मास्मि" है।

संदर्भ संकेत :

1. सर्वपल्ली, डॉ. राधाकृष्णन : उपनिषदों का संदेश, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, संस्करण सन् 2011ई., पृ.9
2. बृहदारण्यकोपनिषद्, 4.4.25
3. माण्डूक्योपनिषद्, 1.6
4. प्रश्नोपनिषद्, 5.2
5. बृहदारण्यकोपनिषद्, 2.3
6. वही, 4.5.15
7. वही, 2.3.1
8. वही, 4.4.16
9. वही, 2.4.12
10. वही, 3.8.8
11. वही, 4.4.15
12. कठोपनिषद्, 1.2.16

13. बृहदारण्यकोपनिषद्, 4.3.23
14. वही, 1.1.3
15. वही, 4.4.22
16. वही, 3.7.1
17. वही, 4.4.13
18. वही, 3.8.12
19. छान्दोग्योपनिषद्, 8.4.1
20. बृहदारण्यकोपनिषद्, 4.4.16
21. वही, 5.1.1
22. वही, 5.3.1
23. वही, 5.4.1 और 5.7.1

भारतीय संस्कृति में गौ माता : सामाजिक चेतना और मूल्यबोध

Shivam K. Dave

Department of Sanskrit
Saurashtra University, Rajkot

(1) भारतीय संस्कृति में गौ माता की अवधारणा :

भारतीय संस्कृति में गौ माता को केवल एक उपयोगी पशु के रूप में नहीं, बल्कि सांस्कृतिक प्रतीक के रूप में स्वीकार किया गया है। आज का मानव संसार में भौतिक विज्ञान और रसायन विज्ञान की ओर प्रगतिशील है। इस विज्ञान द्रव्य के चक्कर में फँसे हुए मानव के सन्मुख यदि धर्म की चर्चा की जाए तो यह कहकर टाल दिया जाता है कि मनुष्य की सब आवश्यकताओं को विज्ञान पूरी कर रहा है: फिर यह धर्म की दुहाई क्यों ? यदि विज्ञान भक्ति का चश्मा उतारकर शुद्ध दृष्टि से देखा जाए तो मालूम होगा विज्ञान और धर्म का चोली-दामन का सम्बन्ध है, ये दोनों परस्पर सापेक्ष हैं। हिन्दू संस्कृति में जहाँ धर्म को प्रधानता दी गई है, वहाँ विज्ञान की भी उपेक्षा नहीं की गई। हिन्दू-संस्कृति में गौ-सेवा को प्रधान धर्म माना गया है। वैदिक काल से लेकर आज तक गौ गरिमा के गीत गाए गए हैं। परम पूजनीया गौ जिससे जीवमात्र उपकृत हैं।

गाय भारतीय संस्कृति में पवित्रता, शुभता और सम्मान का प्रतीक मानी जाती है। इसे “गौ माता” के रूप में आदर दिया जाता है, जो हिंदू धर्म, परंपराओं और सांस्कृतिक मान्यताओं का अभिन्न हिस्सा है। पौराणिक कथाओं में गाय को देवी और माता का दर्जा प्राप्त है और इसे कामधेनु व भगवान कृष्ण से जोड़ा गया है, जो गोपाल के रूप में गायों की रक्षा का आदर्श प्रस्तुत करते हैं। गौशालाओं में गायों की सेवा को पुण्य कार्य माना जाता है और गौ दान धार्मिक व आध्यात्मिक लाभ का साधन है। गोपूजा की प्रथा के माध्यम से गाय को पुष्प, धूप, दीप और आरती द्वारा सम्मानित किया जाता है, जो समृद्धि और सौभाग्य का प्रतीक मानी जाती है। भारतीय संस्कृति में गाय केवल एक पशु नहीं, बल्कि सांस्कृतिक और आध्यात्मिक

जुड़ाव का आधार है, जो समाज को आध्यात्मिकता और परंपराओं से जोड़ती है। वैदिक साहित्य में गौ को अघन्या कहा गया है, अर्थात् जिसकी हिंसा वर्जित है। यह अवधारणा समाज में करुणा और संवेदनशीलता के विकास का आधार बनी।¹ गौ का मातृत्व भाव भारतीय जीवनदृष्टि को प्रतिबिम्बित करता है, जहाँ पोषण देने वाली प्रत्येक शक्ति को ‘माता’ की संज्ञा दी जाती है। कृषि, दुग्ध उत्पादन और पारिवारिक जीवन में गौ की भूमिका ने उसे समाज का अभिन्न अंग बना दिया। यही कारण है कि गौ माता भारतीय सांस्कृतिक चेतना में श्रद्धा, संरक्षण और कृतज्ञता का विषय बनी।²

(2) गौ माता और भारतीय सामाजिक चेतना :

सामाजिक चेतना किसी भी समाज की सामूहिक नैतिक सोच को दर्शाती है। भारतीय समाज में गौ माता के प्रति सम्मान ने सामाजिक चेतना को अहिंसा, दया और सहअस्तित्व की ओर उन्मुख किया। ग्रामीण भारत में गौ परिवार की सदस्य के रूप में पूजी जाती रही है। इससे मनुष्य और पशु के बीच भावनात्मक सम्बन्ध स्थापित हुआ। गौ सेवा को धर्म और कर्तव्य माना गया, जिससे समाज में सेवा-भाव और परोपकार की भावना विकसित हुई। मनुस्मृति में गौ की रक्षा को सामाजिक कर्तव्य के रूप में वर्णित किया गया है, जो भारतीय नैतिक व्यवस्था का आधार बनता है।³ गौ माता की रक्षा का विचार सामाजिक अनुशासन और नैतिक नियंत्रण का भी माध्यम बना, जिसने समाज को हिंसा से दूर रखा।

✚ पूजा में गाय, गोमूत्र और गोबर का महत्त्व पवित्रता का कारण :

- गाय के गोबर और गोमूत्र से पूजा स्थल पवित्र होता है।
- गोबर से बने कंडे पूजा में उपयोग करने से देवी-देवताओं का वास माना जाता है।
- वास्तुशास्त्र के अनुसार, गोबर का धुँआ नकारात्मक ऊर्जा को समाप्त करता है।

✚ धार्मिक मान्यताएँ :

- ऋग्वेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद में गाय को पूजनीय बताया गया है।
- गोबर और गोमूत्र को पंचगव्य का भाग माना गया है, जिसके बिना पूजा अधूरी मानी जाती है।
- भगवान शिव के प्रिय 'बिल्व पत्र' की उत्पत्ति भी गाय के गोबर से मानी गयी है।

✚ विशेष धार्मिक अनुष्ठान और उपयोग :

- लक्ष्मी पूजा पर गोबर के गणेश बनाकर पान के पत्ते पर रखकर पूजा करना शुभ माना जाता है।
- पूजा में गोबर के कंडे जलाने से पूर्ण फल की प्राप्ति की जाती है और घर पर शांति रहती है।

✚ गाय और उसका धार्मिक महत्त्व :

- गाय परम पवित्र मानी गई है।
- हिन्दू धर्म के अनुसार, गाय में 33 कोटि (प्रकार) के देवी-देवता निवास करते हैं।
- भगवान श्रीकृष्ण ने गौशालाओं और गाय पूजा की परंपरा को बढ़ावा दिया।
- भगवान राम के पूर्वज महाराजा दिलीप भी नंदिनी गाय की पूजा करते थे।

✚ गाय का आध्यात्मिक पक्ष :

- गाय को आत्मा की विकास यात्रा के अंतिम पड़ाव पर माना गया है।
- गोदान को पितरों की तृप्ति और वैतरणी नदी को पार करना के साधन बताया गया है।

✚ पौराणिक उल्लेख :

- गुरु वशिष्ठ ने गाय की नई प्रजातियों को जन्म दिया।
- श्रीमद्भगवद्गीता में भगवान कृष्ण ने कहा, "धेनुनामस्मि कामधेनु।"

✚ गोबर का धार्मिक और वैज्ञानिक महत्त्व धार्मिक लाभ :

- गोबर के कंडे में कपूर या घी डालकर जलाने से घर पवित्र होता है।

- गोबर का धुँआ सकारात्मक ऊर्जा बढ़ाता है और नकारात्मक शक्तियाँ को समाप्त करता है।

✚ वैज्ञानिक पक्ष :

- गोबर में हानिकारक धुँएँ की संभावना कम होती है और यह पर्यावरण के लिए लाभकारी है।

✚ गाय के धार्मिक, पौराणिक और आध्यात्मिक महत्त्व के 30 प्रमुख बिंदु :

- गोपद्वम व्रत: – सुख, सौभाग्य, संपत्ति, पुत्र और पौत्र प्राप्ति के लिए व्रत।
- गोवत्स द्वादशी व्रत: – समस्त मनोकामनाओं की पूर्ति के लिए व्रत।
- गोवर्धन पूजा – सुख, समृद्धि और मोक्ष की प्राप्ति के लिए।
- गोत्रि-रात्र व्रत: – पुत्र प्राप्ति, सुख भोग और गोलोक की प्राप्ति के लिए।
- गोपाष्टमी व्रत – यह व्रत सुख और सौभाग्य में वृद्धि करता है।
- पयोव्रत: – संतान प्राप्ति की इच्छा रखने वाले दंपतियों के लिए।
- गुरु वशिष्ठ का योगदान – गाय की नई प्रजातियों का विकास, जैसे कामधेनु, कपिला, नंदनी आदि।
- भगवान श्रीकृष्ण का योगदान – गाय पूजा और गौशालाओं की स्थापना की।
- गाय में 33 कोटि देवी-देवता – 12 आदित्य, 8 वसु, 11 रुद्र और 2 अश्विन कुमार का वास।
- आत्मा की अंतिम यात्रा – गाय आत्मा के अंतिम विकास की प्रतीक है।
- गौ-यज्ञ का फल – कल्लखाने से बचाई गई गाय का पालन करने से गौ-यज्ञ का फल मिलता है।
- ऋग्वेद में गाय – गाय को "अघन्या" (वध न करने योग्य) बताया गया है।
- यजुर्वेद और अथर्ववेद – गाय को अनुपमेय और संपत्तियों का घर बताया गया है।

- पौराणिक मान्यता – गाय को साक्षात विष्णु रूप और वेद को गौमय माना गया है।
- महाराजा दिलीप – भगवान राम के पूर्वज नंदिनी गाय की पूजा करते थे।
- गणेश जी का प्रसंग – गणेश जी का सिर कटने के बाद शिवजी को गाय दान करनी पड़ी।
- शिवजी का वाहन नंदी – दक्षिण भारत की आंगोल नस्ल का वृषभ शिवजी का वाहन था।
- जैन तीर्थंकर ऋषभदेव का चिह्न – उनका प्रतीक बैल था।
- गरुड़ पुराण – वैतरणी पार करने के लिए गौदान का महत्त्व बताया गया है।
- श्राद्ध कर्म में गाय का योगदान – पितरों की तृप्ति के लिए गाय के दूध की खीर का प्रयोग।
- गाय का दूध और गोबर – हवन और पूजा के लिए उपयोगी और पवित्र।
- श्रीकृष्ण का ज्ञान – भगवान कृष्ण ने गोचरण से ही अपने ज्ञान की प्राप्ति की।
- गाय और प्रकृति – गाय पर्यावरण को शुद्ध करती है और इसकी उपयोगिता अद्वितीय है।
- अश्विन कुमार और गाय – गाय में अश्विन कुमारों का वास माना गया है।
- गौशालाओं का निर्माण – श्रीकृष्ण और धर्माचार्यों ने गाय की रक्षा के लिए गौशालाएँ बनवाईं।
- गाय को पूजनीय क्यों माना गया – इसे माता स्वरूप मानकर जीवन का आधार माना गया।
- स्कंद पुराण में गाय – ‘गौ सर्वदेवमयी और वेद सर्वगौमय’ कहा गया है।
- कृष्ण का कथन – श्रीमद्भगवद्गीता में भगवान कृष्ण ने कहा, “धेनुनामस्मि कामधेनु”
- गाय का आशीर्वाद – गाय की सेवा से मनुष्य को सुख, शांति और समृद्धि प्राप्त होती है।

- गौमूत्र और गोबर से पर्यावरण संरक्षण और स्वच्छता में योगदान।

(3) गौ माता और मूल्यबोध की संरचना :

भारतीय संस्कृति का मूल्यबोध त्याग, सेवा, संतुलन और प्रकृति के साथ सामंजस्य पर आधारित है। गौ माता इन मूल्यों की मूर्त अभिव्यक्ति है। गौ आधारित जीवन शैली-जैसे सादगी, सीमित उपभोग और आत्मनिर्भरता-ने समाज को भौतिकवाद से दूर रखा। गौ दान, गौ सेवा और गोशाला परम्परा ने समाज में कर्तव्यबोध और नैतिक उत्तरदायित्व को सुदृढ़ किया। डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्ण के अनुसार भारतीय दर्शन जीवन को करुणा और संस्कृति के सिद्धांत पर आधारित मानता है, जिसमें गौ माता की अवधारणा पूर्णतः अनुकूल बैठती है।⁴ इस प्रकार गौ माता केवल धार्मिक आस्था नहीं, बल्कि भारतीय मूल्य प्रणाली की आधारशिला है। 22 मई 2026 प्रतापगढ़ में भगवान शिव के अंश पूज्यपाद शंकराचार्य भगवान स्वामि श्रीअविमुक्तेश्वरानंद सरस्वती जी महाराज के संबोधन में गौ माता को राष्ट्र माता घोषित किए जाने की माँग को एक बार फिर मजबूती से दोहराया। उन्होंने कहा कि “सनातन धर्म सदैव ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ की भावना को लेकर चलता है। गौ माता भारतीय संस्कृति, आस्था और जीवन का केंद्र हैं। जो भी गौ हत्या करेगा, वह हमारा विरोधी है, चाहे वह हमारा अपना ही क्यों न हो।” महाराज जी ने प्रतापगढ़ में मिले जनसमर्थन की सराहना करते हुए कहा कि “मुझे अपने घर प्रतापगढ़ आकर अत्यंत प्रसन्नता हुई। यहाँ अल्पसंख्यक समाज के भी लोग गौ माता को राष्ट्रमाता घोषित किए जाने की माँग का समर्थन कर रहे हैं। यह भारत की एकता, सामाजिक सौहार्द और सांस्कृतिक चेतना का प्रतीक है।”⁵ हमारे प्राचीन पौराणिक ग्रन्थों में गाय यानी गौ माता को भारतीय संस्कृति का प्रतीक माना गया है। गाय को कपिला, पदमा, गौरी, धेनु, भद्रा, सुरभी, हिन्दुमाता आदि अनेक नामों से जाना जाता है। गाय सदियों से भारतवर्ष में पूजनीय रही है। गौ पालन से ही इस देश के निवासियों का जीवन व्यतीत होता था। इसी कारण गौ वंश संरक्षण ही जीवन का लक्ष्य था। गौ वंश का संवर्धन करना प्रत्येक

भारतीय अपने जीवन का कर्तव्य समझता था। भारतीय संस्कृति के मूल रूप में गौ माता रही है। इसके बिना भारतीय तथा भारतीयता का कोई अर्थ नहीं रह जाता है।

(4) लोकजीवन और सांस्कृतिक परम्पराओं में गौ माता :

भारतीय लोकजीवन में गौ माता का स्थान अत्यन्त महत्वपूर्ण रहा है। गोपाष्टमी, गोवर्धन पूजा, मकरसंक्रांति जैसे पर्व गौ के प्रति समाज की कृतज्ञता को प्रकट करते हैं। लोककथाओं, लोकगीतों और ग्रामीण परम्पराओं में गौ माता को समृद्धि, शान्ति और करुणा की प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किया गया है। ये परम्पराएँ सामाजिक एकता को सुदृढ़ करती हैं तथा सांस्कृतिक निरन्तरता बनाए रखती हैं। ऋग्वेद (1/54/6) में इस तरह का वर्णन देखने को मिलता है। गौ भक्त गण, अश्विनी कुमार से प्रार्थना करते हैं कि हे अश्विनी कुमार हम आपके उस गौलोक रूप निवास-स्थान में जाना चाहते हैं। जहाँ सींग वाली, सर्वत्र विचरण करने वाली गौयें निवास करती हैं। वहीं पर सर्वव्यापक विष्णु भगवान का परम पद वैकुण्ठ प्रकाशित हो रहा है। हिन्दू धर्म में गाय को गौमाता कहा गया है। पुराणों में धर्म को भी गाय कहा गया है। भगवान श्रीकृष्ण स्वयं गायों की सेवा किया करते थे। कहा जाता है कि ब्रह्मा जी ने जब सृष्टि की रचना की, तो सर्वप्रथम पृथ्वी पर गौमाता को ही भेजा। सभी पशुओं में गाय ही इस तरह का पशु है कि जिसके मुँह से माँ शब्द का उच्चारण होता है। इसी कारण कहा जाता है कि माँ शब्द की उत्पत्ति गौ माता के ही द्वारा ही हुई है। वाल्मीकि रामायण से लेकर महाभारत, श्रीमद्भागवत महापुराण आदि ग्रन्थों से ज्ञात होता है कि बड़े से बड़े राजा महाराजा लाखों की संख्या में गौ वंश का पालन करते थे। लाखों गायों का एक साथ दान किया करते थे। समाज में बेहतर तथा उत्कृष्ट कार्य करने वाले को गाय दी जाती थी।

भगवान राम ने दस सहस्र करोड़ गायें विद्वानों को विधिपूर्वक दान की थी। अयोध्याकांड के 32 सर्ग में प्रसंग आता है कि एक बार भगवान राम के पास त्रिजट नामक ब्राह्मण देवता आए। रामचन्द्र जी ने कहा आप अपनी छड़ी को जितनी दूर तक फेंक सकेंगे, वहाँ तक की सारी गाय

आपको मिल जायेगी। ब्राह्मण ने पूरी ताकत के साथ छड़ी को फेंका। छड़ी हजारों गायों के गौष्ट में जाकर गिरी। भगवान श्रीराम ने त्रिजट का सम्मान करते हुये वहाँ तक की सारी गायें उनके आश्रम में पहुँचा दी। गायों की प्राप्ति पर त्रिजट ब्राह्मण ने अपनी गौशाला में जाकर बड़े ही श्रद्धा पूर्वक प्रार्थना करने लगे- हे प्रभो/गायों ने हमारे यहाँ आकर हमारा कल्याण किया है। वे हमारी गौशाला में सुख से बैठे और उसे सुंदर शब्दों से गुंजा दें। ये अनेकों रंग की गायें अनेक प्रकार के बछड़े-बछड़ियों को जने और परमात्मा के यजन के लिए ऊषा काल से पहले दूध देने वाली हों।

(5) गौ माता और ग्रामीण सामाजिक संरचना :

भारतीय ग्रामीण समाज की अर्थव्यवस्था गौ पर आधारित रही है। कृषिकार्य, दुग्ध उत्पादन और जैविक खाद के रूप में गोबर का उपयोग ग्रामीण जीवन को आत्मनिर्भर बनाता रहा है। लोक संस्कृति और सामाजिक परम्पराओं में गौ माता को सांस्कृतिक निरन्तरता का प्रतिक माना गया है। गोस्वामी तुलसीदास कृत 'श्रीरामचरितमानस' में रामराज्य के चित्रण में जिस आदर्श सामाजिक व्यवस्था का वर्णन किया गया है, वह भारतीय ग्रामीण जीवन की मूलभूत विशेषताओं को अभिव्यक्त करती है। भारतीय ग्राम्य संस्कृति का आधार कृषि, पशुपालन और विशेष रूप से गौ-संपदा रही है। गौ माता कृषक जीवन के लिए केवल दुग्ध का स्रोत नहीं थी, बल्कि खेती, पोषण, जैविक खाद तथा सामाजिक समृद्धि का भी प्रमुख आधार थी। तुलसीदास जी उत्तरकाण्ड में रामराज्य का वर्णन करते हुए कहते हैं-

"बरनाश्रम निज निज धरम निरत बेद पथ लोग।

चलहिं सदा पावहिं सुखहिं नहिं भय शोक न रोग॥"(

उत्तरकांड दोहा 20)

इस वर्णन से स्पष्ट होता है कि समाज का प्रत्येक वर्ग अपने कर्तव्यों का पालन करता था तथा जीवन में सुख, शान्ति और समृद्धि विद्यमान थी। ऐसी व्यवस्था के मूल में कृषि एवं पशुधन आधारित ग्रामीण अर्थव्यवस्था निहित थी। गौ माता इस ग्रामीण संरचना की प्रमुख धुरी थी, क्योंकि उसके बिना कृषि और ग्राम-जीवन की कल्पना कठिन थी। रामराज्य में प्राकृतिक संतुलन, आर्थिक समृद्धि और

सामाजिक सौहार्द का जो स्वरूप प्रस्तुत किया गया है, वह भारतीय संस्कृति में गौ माता के महत्व को अप्रत्यक्ष रूप से स्थापित करता है। इस प्रकार रामचरितमानस में वर्णित आदर्श समाज गौ-आधारित ग्रामीण जीवन-मूल्यों—सहयोग, आत्मनिर्भरता, करुणा और लोककल्याण-का प्रतिनिधित्व करता है।⁶ गौ माता ने ग्रामीण समाज को सामूहिकता, सहयोग और परस्पर निर्भरता की भावना सिखाई। इस दृष्टि से गौ माता सामाजिक संगठन की भी महत्वपूर्ण इकाई रही है।

(6) समकालीन समाज में गौ माता की सामाजिक-सांस्कृतिक प्रासंगिकता :

आधुनिक युग में औद्योगीकरण और उपभोक्तावाद के कारण गौ माता की पारम्परिक भूमिका में परिवर्तन आया है। फिर भी पर्यावरण संकट, नैतिक पतन और सामाजिक तनाव के सन्दर्भ में गौ आधारित मूल्यबोध की उपयोगिता और बढ़ गई है। भारतीय ग्रामीण समाज की संरचना कृषि और पशुपालन पर आधारित रही है गौ माता ने ग्रामीण अर्थव्यवस्था को आत्मनिर्भर बनाया और सामाजिक सहयोग की भावना को सुदृढ़ किया।⁷ गौ संरक्षण आज केवल धार्मिक विषय नहीं, बल्कि सामाजिक, सांस्कृतिक और नैतिक पुनर्निर्माण का प्रश्न बन गया है। समाजशास्त्रीय अध्ययन यह स्पष्ट करते हैं कि गौ आधारित जीवन पद्धति ने सामूहिकता और नैतिक अनुशासन को बनाए रखा।

श्रीमद्भागवत में भगवान श्रीकृष्ण की गौ भक्ति, गाय सेवा, गाय दान का बड़ा ही रोचक प्रसंग आता है। योगेश्वर श्रीकृष्ण भगवान प्रतिदिन संध्या तर्पण और गुरु पूजन करने के पश्चात पहले-पहले व्याही हुई दुधारू बछड़ों वाली सीधी शान्त वस्त्रालंकारों से सुसज्जित तेरह हजार चौरासी गायों का दान किया करते थे। इससे सहज ही आकलन किया जा सकता है कि गाय के प्रति कितनी श्रद्धा थी। गाय को कितने संरक्षण के साथ सम्मान प्राप्त था? यह स्वस्थ परम्परा अनादिकाल से ही इस पुण्य भूमि में चली आई है।

महाभारत के विराट पर्व में प्रसंग आता है कि महाराज युधिष्ठिर कितने समर्पित एवं प्रसिद्ध गौ सेवी थे।

दुर्योधन ने पाण्डवों के अज्ञात वास के विषय में गंगापुत्र भीष्म से प्रश्न करते हुए कहा कि पितामह पाण्डव कहाँ निवास कर रहे होंगे? पितामह ने कहा कि इसका बड़ा सरल सा उत्तर है। जहाँ भी पाण्डव रह रहें होंगे। वहाँ निश्चित ही गौ वंश की संख्या में वृद्धि हुई होगी। वहाँ धी दूध की किसी तरह से कमी नहीं होगी। महाराज विराट भी गौ पालन तथा गौ संरक्षण के लिए बड़े प्रसिद्ध थे। उनके यहाँ लाखों गायें थी। कौरव इस बात को जानते थे। उन्हें पता चला कि गायें पहले से अधिक हैं। उन्होंने राजा विराट की गायों का हरण कर लिया। गायों की रक्षा के लिए महाराज विराट ने स्वयं युद्ध किया। परन्तु असफल रहे। अन्त में बृहन्नला बनकर विराट की सेवा कर रहे अर्जुन सामने आये और विराट को विजयश्री दिलाई।

शिव मन्दिर में दर्शन करते समय रास्ते में काले रंग की गाय दिखाई देने पर कालसर्प दोष से मुक्ति मिल जाती है। गलत सपना होने पर उसे गाय के कान पर कहने से सपने का कुप्रभाव समाप्त हो जाता है। गाय के खुरों की धूल को माथे पर लगाने से अकाल मृत्यु से रक्षा होती है। गाय की परिक्रमा करने से सम्पूर्ण तीर्थ के माहात्म्य का फल मिल जाता है। गाय का पूजन करने से सम्पूर्ण मनोकामनाएँ पूर्ण हो जाती है। घर में ऐश्वर्य सुख समृद्धि के लिए गाय का होना बहुत ही शुभकारी माना जाता है। यदि किसी की संतान नहीं हो रही है तो गाय को चारा खिलाने से संतान की प्राप्ति हो जाती है। भविष्यपुराण में कहा गया है कि गाय के सींगों में तीनों लोकों के सभी देवता निवास करते हैं। सृष्टि के रचनाकार ब्रह्मा और पालनकर्ता विष्णु गाय के सींगों के निचले हिस्से में विराजमान हैं तो गाय के मध्य भाग में शिव शंकर विराजते हैं। गाय के ललाट में गौरा माँ तथा नासिका के भाग में भगवान कार्तिकेय निवास करते हैं। गाय जहाँ भी बैठती हैं, उसके आसपास के सारे पाप समाप्त हो जाते हैं। कहा जाता है कि गाय अपनी गहरी सांस के द्वारा पापों का क्षय कर देती है। गाय के गौबर (उपलो) से यज्ञ करने पर आस पास का वातावरण शुद्ध हो जाता है। गाय के गौ मुत्र में रोगाणुओं से लड़ने की क्षमता निहित रहती है। इससे अनेक प्रकार की दवाईयाँ बनाई जाती हैं।

(7) निष्कर्ष :

गौ माता भारतीय संस्कृति में सामाजिक चेतना और मूल्यबोध की सशक्त प्रतीक है। उसने समाज को करुणा, अहिंसा, सहअस्तित्व और नैतिक अनुशासन की दिशा प्रदान की है। समकालीन समाज में भी गौ माता से जुड़े मूल्य मानव-जीवन को संतुलित और मानवीय बनाने में सहायक सिद्ध हो सकते हैं। गाय भारतीय संस्कृति में केवल पशु नहीं, बल्कि पूजनीय माता का स्थान रखती है। इसकी सेवा करने से सुख, शान्ति और समृद्धि का आशीर्वाद मिलता है। पौराणिक कथाओं, धार्मिक अनुष्ठानों और आध्यात्मिक महत्त्व ने इसे भारतीय जीवन का अभिन्न हिस्सा बनाया है। इस तरह से शास्त्र सिद्ध करते हैं कि प्राचीन भारत गायों से भरा हुआ था। तब गायों की गिनती कर पाना संभव नहीं था। जन सामान्य तो दूर स्वयं राजा, राजकुमार, दरबारी, गुरु, आचार्य सभी गायों का संरक्षण करने में अपना सौभाग्य समझते थे। इन तथ्यों से स्पष्ट होता है कि भारत में गाय से बढ़कर किसी अन्य की प्रतिष्ठा नहीं थी।

संदर्भ संकेत :

1. ऋग्वेद, सायण भाष्य सहित, चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी, मण्डल 6, सूक्त 28, पुनर्मुद्रित संस्करण, 2018, पृ. 412
2. अथर्ववेद, हिन्दी अनुवाद, गीताप्रेस, गोरखपुर, काण्ड 10, सूक्त 10, संस्करण 2021, पृ. 623
3. मनुस्मृति, गीताप्रेस, गोरखपुर, अध्याय 5, श्लोक 45-47, पृ. 214
4. राधाकृष्णन, एस. Indian Philosophy, Oxford University Press, Vol. I, First Edition, 1923, Page 87
5. राष्ट्रीय हिन्दी दैनिक 'तरुणमित्र' वर्तमान पत्र 26/05/2026, <https://www.tarunmitra.in/state/uttar-pradesh/mother-cow-is-the-center-of-indian-culture-faith-and/article-143640>
6. तुलसीदास, गोस्वामी, श्रीरामचरितमानस, उत्तरकाण्ड, गीता प्रेस, गोरखपुर, 326वाँ पुनःमुद्रण, पृ. 930
7. गुप्ता, के.एल., भारतीय समाज और संस्कृति, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2008, पृ.201

विद्यारम्भ एवं संस्कार : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

Dr. B. B. Gohil

Associate Professor in Sociology
Smt.B. V. Dhanak College, Bagasara

बालकों के लिए विद्याध्ययन के लिए प्रारंभ किए जाने वाले इस संस्कार को 'अक्षरारंभ संस्कार' भी कहते हैं। अच्छे मुहूर्त के साथ इस संस्कार का शुभारंभ विधि-विधान के साथ कराया जाता है, जिससे बच्चा पढ़-लिखकर यशस्वी बने। इस संस्कार के शुभारंभ का माता-पिता विशेष ध्यान रखते हैं; क्योंकि बच्चे के भविष्य के लिए यह अत्यधिक महत्वपूर्ण संस्कार है। प्राचीन काल में सन्तान की अवस्था जब पाँच वर्ष की होती थी तब उसे शिक्षा प्रदान करने की व्यवस्था की जाती थी। पहले बच्चे द्वारा वर्णाक्षर सीखा और पढ़ा जाना विद्यारम्भ संस्कार कहा जाता था। यह संस्कार प्रायः चौल संस्कार के बाद ही किया जाता था। सन्तान के जन्म के पाँचवें वर्ष अथवा उपनयन के पहले यह संस्कार सम्पादित होता था। शुभ मुहूर्त में शिक्षक द्वारा पट्टी पर 'ओम्' और 'स्वास्तिक' के साथ वर्णवाला लिखकर बालक को अक्षरारम्भ कराया जाता था। इसमें गणपति-पूजन, गृह-देवता एवं सरस्वती पूजन का भी आयोजन किया जाता था। इसके साथ होम भी किया जाता था। बालक को पूर्वाभिमुख करके अक्षर का आरम्भ कराया जाता था। तत्पश्चात् गुरु को वस्त्र, धन, आभूषण आदि भेंट में प्रदान किये जाते थे। वस्तुतः यह संस्कार बुद्धि और ज्ञान से अधिक सम्बद्ध था। सामाजिक और सांस्कृतिक उत्थान के साथ-साथ ज्ञान और बुद्धि का भी उत्थान होता था। बालक का मानसिक और बौद्धिक गुण इस संस्कार से सबल और सशक्त होकर सामने आता था।

सृष्टि के समस्त प्राणियों में मानव जाति का स्थान सर्वोपरि है, जिसका केवल एक ही कारण विद्या है। यदि विद्या मनुष्य के पास न होती तो अन्य जीव ही उनसे अधिक सम्मान के भागीदार होते। चूँकि इस संस्कार के द्वारा क्षणभंगुर संसार में व्यक्ति के पदार्पण के बाद विद्या रूपी परम लक्ष्य की प्राप्ति के हेतु श्रीगणेश किया जाता है, जो कि एक महत्त्वपूर्ण एवं दूरदृष्टि तथा दूरगामी परिणाम का कारण होता है। अतः भारतीय संस्कृति में विद्यारम्भ संस्कार का महत्त्व सभी संस्कारों में प्रमुख है, जिसके पीछे मनुष्य में मनुष्यत्व का उत्पादन करना चरम के पाँच वर्षों तक शिशु का जीवन लाड़-प्यार से भरा होता है। इस अवधि में उसकी चपलता, अज्ञानता एवं चित्त की अस्थिरता पराकाष्ठा पर होती है, अतः इस समय को अध्ययन हेतु उपयुक्त नहीं माना जाता। सामान्यतः ५ वर्ष के बाद बच्चे की बुद्धि परिपक्व होने लगती है। उसमें ग्राह्य शक्ति का अधिक आविर्भाव होने लगता है। जैसे इसीलिए भारतीय परम्परा के अनुसार विद्यारम्भ के लिए समुपयुक्त समय पाँचों अथवा पाँचवें वर्ष के बाद ही स्वीकार किया गया है और इस परम्परा में जीने वाले लोग इसी समय अध्ययन जगत में अपना पहला कदम बढ़ाते हैं। हमारी संस्कृति प्रत्येक वस्तु को परोक्ष की सत्ता से जोड़ती है। पुरुषार्थ के अलावा परमार्थ का भी अस्तित्व स्वीकार किया जाता है। अतः विद्यारम्भ संस्कार में अक्षरारम्भ से पूर्व कुछ देवी-देवताओं की अर्चना भी की जाती है। अक्षरारम्भ संस्कार में विष्णु, लक्ष्मी एवं सरस्वती की पूजा प्रमुखतः मानी गयी है। चौसठ करोड़ देवी-देवताओं में इन्हीं तीनों की पूजा प्राथमिकतया क्यों होती है, सरस्वती श्रेयस मार्ग की अधिष्ठात्री है एवं विष्णु दोनों के मध्य एक विलक्षण समन्वय स्थापित करने वाले समन्वयक के रूप में अवस्थित हैं। इस प्रकार इन तीनों तत्त्वों के प्रति पूजा के द्वारा सम्मान प्रदर्शित कर अक्षरारम्भ के माध्यम से व्यक्ति श्रेयों मार्ग की समन्वयात्मक स्थिति में पहुँचने की मनसा बनाकर प्रयत्नशील होता है। किसी भी कार्य में देवी-देवताओं को जोड़ने की विलक्षण प्रथा अन्धविश्वास की

उपज नहीं कही जा सकती। इसमें महज वैज्ञानिकता निहित होती है। ऐसा तो लौकिक व्यवहार में नित्य प्रति अनुभव किया जाता है कि किसी भी कार्य के समय व्यक्ति को यदि विश्वास हो कि मेरे पीछे एक अत्यन्त ही वरिष्ठ सहायक सहायता करने के लिये तैयार है, तो वह व्यक्ति द्विगुण उत्साह एवं विश्वास के साथ अपने लक्ष्य साधन में प्रवृत्त होता है। ठीक इसके विपरीत कोई विशिष्ट आदमी भी किसी सामान्य कार्य करने के समय यदि अकेलापन महसूस करता है, तो उसकी हिम्मत या तो स्वाभाविक स्थिति में होती है, अथवा उससे भी निम्नस्तर की हो जाती है, ऐसा अनुभव हमें कार्य जगत् के प्रत्येक क्षेत्र में होता है और अनुभूत पदार्थ का अप्रलाप कथमपि नहीं किया जा सकता। यही तथ्य भारतीय संस्कृति की प्रत्येक विधा में निहित है। इसीलिए व्यक्ति के द्वारा किये जाने वाले प्रत्येक काम पारलौकिक शक्ति से जुड़े होते हैं, जिससे उत्साह एवं विकास में असाधारण वृद्धि होती है।

इस संस्कार के सम्बन्ध में एक उल्लेखनीय बात है कि किसी सम्भ्रान्त व्यक्ति के द्वारा बालक का अक्षरारम्भ धरती पर कराया जाता है। बच्चे का हाथ पकड़ कर अक्षरारम्भ कराने वाले व्यक्ति मिट्टी पर लिखवाने से प्रारम्भ करके विद्यादान की शुरुआत करते हैं। यदि उस शिशु को आधुनिकतम कागज एवं कलम देकर, कृत्रिमता के रंग में रंगकर अक्षरारम्भ कराया जाये, तो उसमें बच्चे के सहज स्वभाव से अन्तर्द्वन्द्व हो सकता है। मिट्टी के साथ खेलने में बच्चा एक अपूर्व आनन्द की अनुभूति करता है। वह मिट्टी पर ही जन्म लेता है, चलना सीखता है, दौड़ पाता है, और हमेशा धूल धूसरित रहने की मनसा रखता है, जो बच्चे के मनोविज्ञान का सहज सिद्धान्त है। अतः सहजतापूर्वक अपने सुपरिचित उपकरणों के द्वारा यदि बालक का अक्षरारम्भ करवाया जाये तो उसके मन का खिंचाव स्वाभाविक रूप से अक्षरारम्भ में हो जाता है। इसके लिए विशेष प्रयत्न नहीं करना होता, साथ-साथ बच्चा उस पढ़ने की क्रिया को एक क्रीड़ा समझकर ही मनोगम्य कर लेता है, जो तरीका

आधुनिक शिक्षा पद्धति से कहीं ज्यादा वैज्ञानिक, सहज तथा सरल है। साधारणतः पाँच वर्ष की आयु से शिक्षा का प्रारम्भ किया जाता था। सन्तान के विद्या आरम्भ करने की आयु पाँच वर्ष थी। बच्चे को लिखने के लिए पट्टी और खड़िया दी जाती थी। बच्चों के लिए विद्यालय में काली तख्ती प्रयोग में लाते हैं। उस पर वे लम्बाई की ओर से बाएँ से दाएँ सफेद वस्तु (खड़िया) से लिखते हैं।

गुरु की अनुमति :

स्नान के पूर्व विद्यार्थी को एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कर्तव्य का पालन करना होता था। वह विद्यार्थी-जीवन की समाप्ति के लिए गुरु से अनुमति की प्रार्थना तथा दक्षिण द्वारा उसे सन्तुष्ट करता था। अनुज्ञा आवश्यक समझी जाती थी क्योंकि उससे यह प्रमाणित होता था कि स्नातक गृहस्थ जीवन के लिए विद्या अभ्यास तथा चारित्रिक दृष्टि से योग्य है। गुरु की अनुमति प्राप्त कर समावर्तन संस्कार करना चाहिए तथा उसके पश्चात् सवर्ण तथा लक्षणान्वित कन्या से विवाह करना चाहिए। अब तक विद्यार्थी गुरु को कुछ भी नहीं देता था अतः गुरु से विदा लेते समय प्रत्येक दशा में उससे गुरुदक्षिणा के रूप में अपने सामर्थ्य के अनुसार गुरु को कुछ-न-कुछ देने की आशा की जाती थी। गुरु को पृथ्वी, स्वर्ण, गाय, अश्व, छत्र, उपानह, वस्त्र, फल तथा वनस्पतियाँ भेंट करनी चाहिए। व्यास के अनुसार दक्षिणा में केवल गौ ही देनी चाहिए। गुरु विद्यार्थी के प्रति किया हुआ उपकार अत्यन्त उच्च समझा जाता था तथा कोई भी उसका पूर्ण मूल्य नहीं चुका सकता था। 'सात द्वीपों से युक्त भूमि भी गुरुदक्षिणा के लिए पर्याप्त नहीं है।' जिसे गुरु को देकर उसके ऋण से मुक्ति प्राप्त की जा सके। यदि कोई विद्यार्थी गुरु को धन या भूमि के रूप में कुछ भी न दे सकता तो भी उसे गुरु के समीप जाकर औपचारिक रूप से उनकी अनुमति प्राप्त करनी पड़ती थी। ऐसे अवसरों पर गुरु प्रायः कहा करते थे: मेरे वत्स, धन की मुझे अपेक्षा नहीं है। मैं तुम्हारे गुणों से ही सन्तुष्ट हूँ।

उक्त आरम्भिक विचारों के पश्चात् संस्कार के लिए कोई शुभ दिन चुन लिया जाता था। विधि-विधान एक अत्यन्त विलक्षण कृत्य के साथ आरम्भ होते थे। ब्रह्मचारी को अपने को प्रातः काल एक कमरे में बन्द रखना पड़ता था। भारद्वाज-गृह्यसूत्र के अनुसार ऐसा इसलिए किया जाता था कि जिससे सूर्य स्नातक के उच्चतर तेज से अपमानित न हो, क्योंकि वह स्नातक के ही तेज से प्रकाशित होता है। मध्याह्न में ब्रह्मचारी कमरे के बाहर आकर गुरु के चरणों में प्रणाम करता तथा कुछ समिधाओं द्वारा वैदिक अग्नि को अन्तिम आहुति प्रदान करता था वहाँ जलपूर्ण आठ कलश रखे जाते थे। यह संख्या आठ दिग्भागों की सूचक थी और इससे यह प्रतीत होता था कि समस्त दिशाओं से ब्रह्मचारी पर सम्मान तथा कीर्ति की वर्षा हो रही है। तब ब्रह्मचारी इन शब्दों के साथ एक पात्र से जल निकालता था: 'जलों में रहनेवाले तथा प्रच्छन्न, आवृत, प्रकाश की किरण, मनोनाशक, असहिष्णु, कष्टदायी, शरीर को ध्वंस करने वाले तथा अंगों को नष्ट करने वाले अग्नि का मैं त्याग करता हूँ। वह दीप्तिमान अग्नि जिस अंगों को नष्ट अग्नि का मैं त्याग करता हूँ वह दीप्तिमान अग्नि जिसे मैं ग्रहण करता हूँ। उसके द्वारा समृद्धि, ऐश्वर्य, पवित्रता तथा पवित्र तेज की प्राप्ति के लिए अभिषिक्त होता हूँ अन्य उपयुक्त ऋचाओं के साथ वह अन्य कलशों से स्नान करता था। ब्रह्मचारी का शरीर तपस्या और व्रत की अग्नि में तप्त हो चुकता था अतः गृहस्थ से सुखी जीवन के लिए उसे शीतलता की अपेक्षा थी, जिसका प्रतीक स्नान था जिसकी सूचना सहवर्ती ऋचाओं से मिलती थी।

इस गौरवमय स्नान के पश्चात् ब्रह्मचारी मेखला, मृगचर्म तथा दण्ड आदि ब्रह्मचारी के समस्त बाह्य चिह्नों को जल में फेंक देता तथा एक नवीन कौपीन धारण करता था। कुछ दधि और तिल का भोजन कर वह अपनी दाढ़ी, केश तथा नखों को कटवाता और निम्नलिखित ऋचा के साथ उदुम्बर वृक्ष की टहनी से दन्तधावन करता था: 'अपने को भोजन के लिए प्रस्तुत कर। यहाँ राजा सोम आया है। वह ऐश्वर्य तथा भोग्य के द्वारा मेरे मुख को शुद्ध करेगा।' ब्रह्मचारी

भोजन तथा वाणी में संयम के लिए अभ्यस्त था। अब वह संसार के अपेक्षाकृत अधिक पूर्ण तथा क्रियाशील जीवन के लिए उद्यत हो रहा था। समावर्तन के साथ ही विद्यार्थी का तपस्यापूर्ण जीवन समाप्त हो जाता था। तथा जीवन के अनेक सुख और विलास जो ब्रह्मचर्य जीवन में उसके लिए वर्जित थे, गुरु द्वारा उसे दिये जाते थे। सर्वप्रथम वह उसे सुगन्धित जल से स्नान करता था। उसके विभिन्न अंगों पर उबटन किया जाता था तथा इन्द्रियों की तृप्ति की इच्छा व्यक्त की जाती थी: 'मेरे श्वास निःश्वास को तृप्त कर, मेरे नेत्रों को तृप्त कर, मेरे कानों को तृप्त कर। ब्रह्मचारी अभी तक प्रक्षालित तथा अरंजित वस्त्रों को धारण करता था और पुष्प तथा माला धारण करना उसके लिए निषिद्ध था। आभूषण, अंजन, कर्णपूर, उष्णीष, छत्र, उपानह और दर्पण, जिनका प्रयोग विद्यार्थी के लिए वर्जित था, अब उसे विधिवत दिये जाते थे। जीवन में सुरक्षा के लिए उसे बाँस की छड़ी दी जाती थी। सम्पन्न संरक्षकों से उपर्युक्त सभी वस्तुओं के जोड़ देने की आशा की जाती थी- एक गुरु को, दूसरा विद्यार्थी को।

कतिपय लेखकों के अनुसार ब्राह्मण विद्यार्थी के लिए एक होम किया जाता था यह आशा व्यक्त की जाती थी कि स्नातक को अध्ययन के लिए बहुसंख्यक विद्यार्थी प्राप्त होंगे। तब गुरु विद्यार्थी को उच्च सम्मान का सूचक मधुपर्क प्रदान करता था जो राजा, आचार्य, जमाता, ऋत्विज तथा प्रियजनों के लिए विहित था। अपनी नवीन वेषभूषा से अलंकृत होकर स्नातक विद्वानों के निकटतम समाज की ओर रथ अथवा हाथी पर आरूढ़ होकर जाता था। किन्तु कतिपय लेखकों के अनुसार संस्कार समाप्त होने पर स्नातक दिन भर सूर्य के प्रकाश से दूर तथा मौन रहता था। जब तक कि तारे न निकल आते। यह कृत्य इस बात का प्रतीक था कि संभवतः वह अपने प्रकाश से सूर्य को लज्जित नहीं करना चाहता था। तब वह पूर्व तथा उत्तर की ओर जाता तथा दिशाओं, नक्षत्रों तथा चन्द्र के प्रति सम्मान

व्यक्त करता, मित्रों से वार्तालाप करता तथा उस स्थान की ओर जाता था जहाँ उसे स्नातकोपयुक्त आदर प्राप्त होता।

समावर्तन संस्कार के सर्वेक्षण से सूचित होता है कि प्राचीन भारत में उन विद्वानों का कितना उच्च सम्मान था, जो अपनी शिक्षा समाप्त कर चुकते थे। गृह्यसूत्रों में उद्धृत ब्राह्मण के एक वचन से विदित होता है कि स्नातक को एक महद्भुत अथवा शक्तिशाली व्यक्ति समझा जाता था।

आश्रम व्यवस्था का सामान्य महत्त्व :

आश्रम व्यवस्था का सामान्य महत्त्व अग्रलिखित रूप से स्पष्ट किया जा सकता है-

(1) वैयक्तिक जीवन का समुचित विकास :

आश्रम व्यवस्था का उद्देश्य व्यक्ति के जीवनकाल को विभिन्न कर्तव्यों एवं आवश्यकताओं के अनुकूल विभाजित करके उसका समुचित विकास करना है। इसमें व्यक्ति अपने ज्ञान, अनुभव एवं कार्यशीलता का प्रयोग अपनी आयु के अनुसार करता है। यह वैयक्तिक जीवन को संगठित करने और उसे कार्यशील बनाने का सुन्दरतम प्रयास है।

(2) सामाजिक जीवन का आधार :

आश्रम व्यवस्था सामाजिक जीवन का आधार कही जा सकती है क्योंकि एक ओर इसे संस्कारों से जोड़ा गया है तो दूसरी ओर यह पुरुषार्थ से जुड़ी है। यह व्यक्ति के लिए मानसिक प्रेरणा का स्रोत है। प्रत्येक आश्रम व्यक्ति के जैविक-सामाजिक विकास की वे अवस्थाएँ कही जा सकती हैं, जिसमें व्यक्ति उस अवस्था के अनुसार पुरुषार्थ की साधना करता है और अपने अन्तिम लक्ष्य को प्राप्त करने की चेष्टा करता है।

(3) मानसिक स्थिरता में सहायक :

आश्रम व्यवस्था में व्यक्ति के दायित्व इस प्रकार से निश्चित कर दिए गए हैं कि व्यक्ति और समाज में किसी प्रकार का विरोध और संघर्ष न रहे। भारतीय मनीषियों ने संघर्ष को बचाने के लिए आश्रमों की व्यवस्था देकर व्यक्ति के कर्तव्यों को पहले ही निश्चित कर दिया है।

(4) सामूहिक कल्याण की प्रेरणा :

यद्यपि आश्रम व्यवस्था व्यक्तिगत जीवन से ही सम्बन्धित है पर इसमें व्यक्तिवादी भावना को प्रोत्साहन नहीं दिया गया है। इसमें कर्तव्य कुछ इस तरह से निर्धारित किये गये हैं जिसमें समूह के कल्याण को अधिक प्रेरणा और बल मिले। इसके द्वारा समाज के विभिन्न भागों को परस्पर इस प्रकार सम्बद्ध कर दिया गया है कि बिना एक-दूसरे के उद्देश्य की प्राप्ति नहीं की जा सकती। इस प्रकार, यह व्यवस्था सामान्य कल्याण की प्रेरणा भी कही जा सकती है।

(5) व्यक्ति और समाज का समन्वय :

पी.एच. प्रभु ने आश्रम व्यवस्था के महत्त्व की चर्चा करते हुए कहा है कि व्यक्ति और समाज की परस्पर निर्भरता एवं समन्वय की दृष्टि से यह व्यवस्था बहुत महत्त्वपूर्ण है। वैसे तो हर एक आश्रम में व्यक्ति और समाज के दायित्व अलग-अलग हैं, पर वे एक-दूसरे पर पूर्णतः निर्भर हैं और एक का विकास दूसरे पर आधारित है।

(6) बौद्धिक विकास में सहायक :

आश्रम व्यवस्था व्यक्ति के बौद्धिक विकास का श्रेष्ठतम आधार है। सामाजिक मनुष्य का ज्ञान जीवनपर्यन्त चलता रहता है। समाज का सदस्य होने के नाते आश्रम व्यवस्था में व्यक्ति के जीवन को प्रारंभ में ही काफी लम्बे समय तक ज्ञान प्राप्त करने के लिए सुरक्षित कर दिया गया है।

(7) मानवतावादी गुणों का विकास :

आश्रम व्यवस्था का एक महत्त्व मानवीय गुणों के विकास से भी है, क्योंकि इससे मनुष्य में पवित्रता, सरलता, निष्ठा, त्याग, सहिष्णुता, सेवा, समानता, बन्धुता, उदारता और आध्यात्मिकता जैसे मानवीयता के गुण स्वाभाविक रूप से विकसित होते हैं।

(8) व्यावहारिक व्यवस्था :

आश्रम व्यवस्था स्वाभाविक व्यवस्था है जिसकी निश्चित सामाजिक उपयोगिता है। आश्रम का सम्बन्ध अलौकिक विश्वासों से नहीं बरन् कर्तव्यों से जुड़ा है। यह

व्यक्ति को नियंत्रित भी करती है और चालक शक्ति भी प्रदान करती है जिससे संपूर्ण समाज का कल्याण होता है। इसी के कारण व्यक्ति का जीवन परिश्रमशील बनता है। प्रत्येक आश्रम अपने आप में जीवन के व्यावहारिक पक्ष को समेटे हुए है। इसके माध्यम से उसमें समाज के लिए कार्य करने और त्यागमय जीवन व्यतीत करने का गुण सहज में ही विकसित हो जाता है। उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट हो जाता है कि आश्रम व्यवस्था समाज एवं व्यक्ति दोनों के लिए उपयोगी व्यवस्था है।

सन्दर्भ सूची:

१. शर्मा, दीप्ति, भारतीय समाज एवं संस्कार, रितु पब्लिकेशन, जयपुर. प्रथम संस्करण-२०१३, पृ. ८६ - ८८
२. वही, पृ. ८६ - ८८
३. वही, पृ. ९२ - १९१
४. वही, पृ. १९२

પર્યાવરણ સુરક્ષા

Dr. M. S. Fadadu

Associate Professor in Economics
Smt.B. V. Dhanak College, Bagasara

• પ્રસ્તાવના :

પર્યાવરણ એ માનવ જીવનનો આધાર છે. હવા, પાણી, જમીન, વૃક્ષો, પ્રાણી-પક્ષીઓ, નદીઓ, પર્વતો અને સમગ્ર કુદરતી સંપત્તિ પર્યાવરણનો ભાગ છે. માનવ જીવન અને પર્યાવરણ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. જો પર્યાવરણ સ્વચ્છ અને સુરક્ષિત રહેશે તો જ માનવજીવન સ્વસ્થ અને સુરક્ષિત રહી શકશે. આજના યુગમાં વધતા ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, વાહનોનો વધતો ઉપયોગ, જંગલોની કપાત, પ્રદૂષણ અને કુદરતી સંસાધનોના અતિશય ઉપયોગને કારણે પર્યાવરણને ગંભીર નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સુરક્ષા એટલે કુદરતી સંસાધનોનું સંરક્ષણ, પ્રદૂષણ ઘટાડવું અને કુદરતનું સંતુલન જાળવી રાખવું. પર્યાવરણનું રક્ષણ માત્ર સરકારની જવાબદારી નથી, પરંતુ દરેક નાગરિકની ફરજ છે. “પ્રકૃતિ બચાવો, ભવિષ્ય બચાવો” આજના સમયમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સંદેશ બની ગયો છે.

• પર્યાવરણનો અર્થ : (Meaning of Environment)

“પર્યાવરણ” શબ્દ બે શબ્દોથી બનેલો છે – ‘પરિ’ એટલે આસપાસ અને ‘આવરણ’ એટલે ઘેરાયેલું વાતાવરણ. એટલે કે, મનુષ્ય, પ્રાણી, છોડ અને અન્ય જીવસૃષ્ટિને ચારેબાજુથી ઘેરી રહેલા કુદરતી તેમજ માનવસર્જિત તત્વોના સમૂહને પર્યાવરણ કહેવાય છે. તેમાં હવા, પાણી, જમીન, વૃક્ષો, નદીઓ, પર્વતો, પ્રાણી-પક્ષીઓ તેમજ

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોનો સમાવેશ થાય છે. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, જીવસૃષ્ટિના જીવન, વિકાસ અને અસ્તિત્વને અસર કરનાર તમામ કુદરતી અને માનવસર્જિત પરિબળોનું એકીકૃત સ્વરૂપ પર્યાવરણ છે.

પર્યાવરણ માનવ જીવન માટે અત્યંત જરૂરી છે કારણ કે તે આપણને શુદ્ધ હવા, પાણી, ખોરાક અને જીવન માટે જરૂરી કુદરતી સંસાધનો પ્રદાન કરે છે. જો પર્યાવરણનું સંતુલન બગડે તો માનવજીવન, પ્રાણીજગત અને કુદરતી વ્યવસ્થાઓ પર ગંભીર અસર પડે છે. તેથી પર્યાવરણનું સંરક્ષણ અને જાળવણી કરવી જરૂરી બને છે.

• પર્યાવરણનું મહત્વ :

પર્યાવરણ આપણને જીવન માટે જરૂરી તમામ વસ્તુઓ આપે છે. જેમકે હવા, પાણી, જમીન, વનસ્પતિ અને જંગલો તેમજ જૈવવૈવિધ્યતા વગેરે જેનું ક્રમશઃ મહત્વ નીચે મુજબ છે.

1. હવા :

માનવ જીવન માટે શુદ્ધ હવા ખૂબ જ જરૂરી છે. પર્યાવરણમાં હવાનું ખૂબ જ મહત્વ છે. હવા વગર પૃથ્વી પર જીવન શક્ય નથી. મનુષ્ય, પ્રાણી અને છોડ બધાને જીવંત રહેવા માટે હવાની જરૂર પડે છે. આપણે શ્વાસ લેવા માટે ઓક્સિજન મેળવીએ છીએ. છોડ હવામાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ લઈને ખોરાક બનાવે છે. હવા તાપમાન, પવન, વાદળ અને વરસાદની પ્રક્રિયાઓને અસર કરે છે. અવાજ હવામાંથી પસાર થાય છે, એટલે આપણે એકબીજાને સાંભળી શકીએ છીએ. શુદ્ધ હવા પર્યાવરણને સ્વસ્થ રાખે છે અને જીવસૃષ્ટિના આરોગ્ય માટે જરૂરી છે. ટૂંકમાં હવા પર્યાવરણનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે અને જીવનને જાળવી રાખવા માટે અનિવાર્ય છે.

2. પાણી :

પર્યાવરણમાં પાણીનું ખૂબ જ મહત્વ છે. પાણી વગર પૃથ્વી પર જીવન શક્ય નથી. પાણી તમામ જીવસૃષ્ટિ માટે આવશ્યક કુદરતી સંપત્તિ છે. મનુષ્ય, પ્રાણી અને છોડ

બધાને જીવંત રહેવા માટે પાણીની જરૂર પડે છે. પીવાનું પાણી શરીરને સ્વસ્થ રાખે છે. પાક ઉગાડવા માટે પાણી અત્યંત જરૂરી છે. ખેતીનો આધાર મોટા ભાગે પાણી પર છે.

છોડને વધવા, ખોરાક બનાવવાની પ્રક્રિયા અને હરિયાળી જાળવવા માટે પાણી જરૂરી છે. નદીઓ, તળાવો અને સમુદ્રો હવામાન અને કુદરતી ચક્રોને સંતુલિત રાખવામાં મદદ કરે છે. પાણીનો ઉપયોગ પીવા, રસોઈ, સ્નાન અને સફાઈ માટે થાય છે, જે આરોગ્ય માટે જરૂરી છે. માછલીઓ અને અન્ય જળચર પ્રાણીઓનું જીવન પાણી પર આધારિત છે. ઘણા ઉદ્યોગો અને જળવિદ્યુત ઉત્પાદન માટે પાણીનો ઉપયોગ થાય છે. ટૂંકમાં, પાણી પર્યાવરણનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે અને જીવનને જાળવી રાખવા માટે અનિવાર્ય છે.

3. જમીન :

પર્યાવરણમાં જમીનનું ખૂબ જ મહત્વ છે. જમીન વગર માનવજીવન, ખેતી અને કુદરતી પર્યાવરણનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. જમીન જીવસૃષ્ટિના જીવનનો આધાર છે. પાક ઉગાડવા માટે જમીન જરૂરી છે. અનાજ, શાકભાજી, ફળો અને અન્ય ખાદ્ય વસ્તુઓ જમીનમાંથી મળે છે. મનુષ્ય ઘર, રસ્તા, શાળાઓ અને શહેરો બનાવવા માટે જમીનનો ઉપયોગ કરે છે. વૃક્ષો અને છોડ જમીનમાં ઊગે છે, જે ઓક્સિજન આપે છે અને પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવે છે. ખનિજ, ધાતુઓ અને અન્ય કુદરતી સંપત્તિઓ જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. જમીન વરસાદી પાણી શોષી લે છે અને ભૂગર્ભ જળસ્તર જાળવવામાં મદદ કરે છે. જમીન જીવસૃષ્ટિ, છોડ અને પાણીના ચક્રને સંતુલિત રાખવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ટૂંકમાં, જમીન પર્યાવરણનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે અને જીવનના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

4. વનસ્પતિ અને જંગલો :

પર્યાવરણમાં વનસ્પતિ અને જંગલોનું ખૂબ મહત્વ છે. તેઓ માત્ર હરિયાળી પૂરતી નથી, પરંતુ પૃથ્વી પર જીવન

ટકાવવા માટે અત્યંત જરૂરી છે. વનસ્પતિ પ્રકાશસંશ્લેષણ દ્વારા ઓક્સિજન છોડે છે અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડ શોષે છે, જે જીવસૃષ્ટિ માટે જરૂરી છે. જંગલો તાપમાન નિયંત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે અને વરસાદના ચક્રને પ્રભાવિત કરે છે. વૃક્ષોની જડ માટીને બાંધી રાખે છે, જેથી ધોવાણ ઓછું થાય છે. જંગલો અનેક પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ માટે રહેઠાણ અને ખોરાકનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. વૃક્ષો હવામાં રહેલા ધૂળકણો અને હાનિકારક વાયુઓ શોષી હવાની ગુણવત્તા સુધારે છે. લાકડું, ઔષધિઓ, ફળો, ઈંધણ અને અન્ય કુદરતી સંસાધનો જંગલોમાંથી મળે છે. વિવિધ છોડ અને પ્રાણીઓની જાતિઓનું અસ્તિત્વ જંગલો પર આધારિત છે. ટૂંકમાં કહીએ તો વનસ્પતિ અને જંગલો પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવવામાં અને પૃથ્વી પર જીવન ટકાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

5. જૈવ વૈવિધ્યતા :

વિવિધ પ્રાણી અને છોડ પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવે છે. પર્યાવરણમાં જૈવવૈવિધ્યતા નું ખૂબ મહત્વ છે. જૈવવૈવિધ્યતા એટલે વિવિધ પ્રકારના છોડ, પ્રાણીઓ, સૂક્ષ્મજીવો અને તેમના પર્યાવરણીય તંત્રોની વિવિધતા.

જૈવવૈવિધ્યતાને કારણે વિવિધ જીવસૃષ્ટિ એકબીજા પર આધારિત હોવાથી કુદરતી સંતુલન જાળવાઈ રહે છે. માનવજાતને અનાજ, ફળો, શાકભાજી, દૂધ, માછલી વગેરે જૈવવૈવિધ્યતાથી મળે છે. ઘણી દવાઓ છોડ અને જીવસૃષ્ટિમાંથી બનાવવામાં આવે છે. મધમાખી, પતંગિયા જેવા જીવો પાકોના પરાગણમાં મદદ કરે છે, જે ખેતી માટે જરૂરી છે. વિવિધ છોડ અને જંગલો હવા શુદ્ધ કરે છે અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડ ઘટાડે છે. વિવિધ પર્યાવરણીય તંત્રો પૂર, દુષ્કાળ અને જમીન ધોવાણ જેવી સમસ્યાઓ ઘટાડવામાં મદદરૂપ બને છે. તેમજ પર્યટન, ખેતી, ઔષધી ઉદ્યોગ વગેરેમાં જૈવવૈવિધ્યતાનો મોટો ફાળો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો જૈવવૈવિધ્યતા પૃથ્વી પર જીવન માટે અત્યંત જરૂરી છે. તેનું સંરક્ષણ કરવાથી પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવાય છે અને માનવજીવન સુરક્ષિત રહે છે.

શુદ્ધ પર્યાવરણમાં હવા, પાણી, જમીન, વનસ્પતિ અને જંગલો તેમજ જૈવવિવિધતાનું મહત્વ તપસ્યા બાદ હવે એ જોઈએ કે પ્રદૂષણ એટલે શું ? પ્રદૂષણ સર્જવા માટે કયા કારણો જવાબદાર છે અને તેને નિવારવા કેવા ઉપાયો હાથ ધરી શકાય.

(1) હવા પ્રદૂષણનો અર્થ, કારણો અને નિવારવાના ઉપાયો :

• **હવા પ્રદૂષણ (Air Pollution)નો અર્થ :**

હવા પ્રદૂષણ (Air Pollution) એટલે હવામાં હાનિકારક ગેસો, ધૂળ, ધુમાડો અને ઝેરી કણોનું પ્રમાણ વધવું, જે માણસ, પ્રાણી, છોડ અને પર્યાવરણ માટે નુકસાનકારક બને છે. આજના સમયમાં આ એક ગંભીર પર્યાવરણીય સમસ્યા બની ગઈ છે.

• **હવા પ્રદૂષણના મુખ્ય કારણો :**

1. પેટ્રોલ, ડીઝલ અને ગેસથી ચાલતા વાહનોમાંથી કાર્બન મોનોક્સાઈડ, નાઈટ્રોજન ઓક્સાઈડ અને ધૂળકણો હવામાં ફેલાય છે.
2. ફેક્ટરીઓમાં કોલસો, તેલ અને રસાયણો બળવાથી ઝેરી ગેસો અને ધુમાડો બહાર આવે છે, જે હવાની ગુણવત્તા બગાડે છે.
3. વૃક્ષો હવામાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઈડ શોષી ઓક્સિજન આપે છે. વૃક્ષો ઓછા થતાં હવાનું સંતુલન બગાડે છે.
4. કચરો, પ્લાસ્ટિક અથવા ખેતીના અવશેષ (પરાળી) સળગાવવાથી ઝેરી ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે.
5. રસ્તા, મકાનો અને અન્ય બાંધકામ દરમિયાન ઉડતી ધૂળ પણ હવા પ્રદૂષણનું મોટું કારણ છે.
6. લાકડું, કોલસો અથવા ચુલ્હામાં બળતા ઈંધણથી ઘરમાં અને બહાર બંને જગ્યાએ પ્રદૂષણ ફેલાય છે.
7. વધતી વસ્તીથી વાહનો, ઉધોગો અને ઊર્જાનો ઉપયોગ વધે છે, જે પ્રદૂષણ વધારે છે.

હવા પ્રદૂષણના કારણે શ્વાસ લેવામાં તકલીફ, દમા, એલર્જી અને ફેફસાંના રોગો થાય છે. આંખમાં બળતરા અને ત્વચાની સમસ્યાઓ સર્જાય છે. હૃદયરોગ અને ગંભીર આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓ પણ ઊભી થાય છે. છોડ અને પાકને નુકસાન થાય છે. ગ્લોબલ વોર્મિંગ અને હવામાન પરિવર્તન ઉપરાંત એસિડ વરસાદ જેવી પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ પણ ઊભી થાય છે. જેને નિવારવા માટે નીચે મુજબના ઉપાયો હાથ ધરી શકાય.

• **હવા પ્રદૂષણ નિવારવાના ઉપાયો :**

1. વધુમાં વધુ વૃક્ષો વાવવા અને જંગલોનું સંરક્ષણ કરવું.
2. વ્યક્તિગત વાહનોની જગ્યાએ બસ, ટ્રેન અથવા કારપૂલનો ઉપયોગ કરવો.
3. સૌર ઊર્જા, પવન ઊર્જા અને વીજળી આધારિત વાહનોનો ઉપયોગ વધારવો.
4. કચરો સળગાવવાને બદલે કચરાનું યોગ્ય સંચાલન અને રિસાયક્લિંગ કરવું.
5. ઉધોગોમાં ફિલ્ટર અને આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને ઝેરી ગેસો ઘટાડવા.
6. લોકોમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે જાગૃતિ ફેલાવવી.
7. પ્રદૂષણ ફેલાવતા ઉધોગો અને વાહનો પર નિયંત્રણ અને સરકારના કાયદાનો કડક અમલ કરવો.

આમ, હવા પ્રદૂષણ માનવજીવન અને પર્યાવરણ માટે મોટો ખતરો છે. જો સમયસર યોગ્ય પગલાં ન લેવાય તો ભવિષ્યમાં ગંભીર પરિણામો ભોગવવા પડી શકે. તેથી સરકાર, ઉધોગો અને સામાન્ય નાગરિકોએ મળીને હવા પ્રદૂષણ ઘટાડવા માટે જવાબદારીપૂર્વક કાર્ય કરવું જરૂરી છે.

(2) પાણી પ્રદૂષણનો અર્થ, કારણો અને નિવારવાના ઉપાયો :

પાણી માનવ જીવન માટે અત્યંત જરૂરી કુદરતી સંસાધન છે. પૃથ્વી પર જીવનના અસ્તિત્વ માટે પાણીનું મહત્વ અનિવાર્ય છે. મનુષ્ય, પ્રાણી, છોડ અને પર્યાવરણના સંતુલન માટે શુદ્ધ પાણીની જરૂરિયાત રહે છે. પરંતુ આધુનિક યુગમાં ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ અને વસ્તી વધારાના કારણે પાણીના સ્ત્રોતો ઝડપથી પ્રદૂષિત થઈ રહ્યા છે. નદીઓ, તળાવો, સમુદ્રો અને ભૂગર્ભ જળમાં વિવિધ પ્રકારના ઝેરી પદાર્થો, રસાયણો, ગંદકી અને પ્લાસ્ટિક મળવાથી પાણી પ્રદૂષણની ગંભીર સમસ્યા ઊભી થઈ છે.

પાણી પ્રદૂષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં પાણીની ગુણવત્તા ઘટે છે અને તે માનવ, પ્રાણી તથા પર્યાવરણ માટે હાનિકારક બને છે. પ્રદૂષિત પાણી પીવાથી અનેક બીમારીઓ ફેલાય છે અને જળચર જીવસૃષ્ટિ પણ નાશ પામે છે. આજના સમયમાં પાણી પ્રદૂષણ વૈશ્વિક સમસ્યા બની ગઈ છે. આથી તેના કારણો જાણીને યોગ્ય નિવારણ લાવવું ખૂબ જરૂરી છે.

• પાણી પ્રદૂષણનો અર્થ :

જ્યારે પાણીમાં અશુદ્ધિઓ, ઝેરી રસાયણો, જૈવિક કચરો, ઔદ્યોગિક કચરો અથવા હાનિકારક તત્વો ભળી જાય અને પાણી ઉપયોગ માટે અયોગ્ય બને, ત્યારે તેને પાણી પ્રદૂષણ કહેવામાં આવે છે. પાણી પ્રદૂષણથી પાણીનો રંગ, ગંધ અને સ્વાદ બદલાઈ જાય છે અને તે આરોગ્ય માટે જોખમી બને છે.

• પાણી પ્રદૂષણના મુખ્ય કારણો :

1. કારખાનાઓમાંથી નીકળતા રસાયણયુક્ત પાણી પાણી પ્રદૂષણનું મોટું કારણ છે. ઘણા ઉદ્યોગો ઝેરી રસાયણો, ભારે ધાતુઓ અને ગંદુ પાણી સીધું નદી અથવા તળાવમાં છોડે છે. જેના કારણે પાણી ઝેરી બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેમિકલ, ટેક્સટાઈલ, પ્લાસ્ટિક અને ફાર્માસ્યુટિકલ ઉદ્યોગોમાંથી નીકળતો કચરો જળચર પ્રાણીઓ માટે ખતરનાક બને છે.

2. ઘર, હોટલ અને શહેરોમાંથી નીકળતું ગટરનું પાણી ઘણીવાર શુદ્ધિકરણ વગર જ નદીઓમાં છોડવામાં આવે છે. સાબુ, ડિટર્જન્ટ, તેલ, પ્લાસ્ટિક અને અન્ય કચરાના કારણે પાણી પ્રદૂષિત થાય છે.

3. ખેડૂતો પાકમાં જંતુનાશક દવાઓ અને રાસાયણિક ખાતરોનો ઉપયોગ કરે છે. વરસાદના પાણી સાથે આ રસાયણો નદીઓ અને તળાવોમાં પહોંચી જાય છે, જેના કારણે પાણીની ગુણવત્તા ખરાબ થાય છે.

4. પ્લાસ્ટિકનો વધતો ઉપયોગ પાણી પ્રદૂષણનું મોટું કારણ છે. પ્લાસ્ટિકની બોટલ, થેલીઓ અને કચરો નદીઓ તથા સમુદ્રમાં જમા થાય છે. પ્લાસ્ટિક લાંબા સમય સુધી નાશ પામતું નથી અને જળચર જીવો માટે નુકસાનકારક બને છે.

5. સમુદ્રમાં તેલ વહન કરતી જહાજોની દુર્ઘટનાઓથી તેલ પાણીમાં ફેલાય છે. આથી માછલીઓ, પક્ષીઓ અને અન્ય જળચર પ્રાણીઓ પર ખરાબ અસર પડે છે.

6. કેટલાક લોકો નદીઓમાં મૂર્તિ વિસર્જન, ફૂલ, કપડા અને અન્ય સામગ્રી ફેંકે છે. આથી પાણી પ્રદૂષિત બને છે.

7. ઘણા વિસ્તારોમાં લોકો મૃત પ્રાણીઓ, પ્લાસ્ટિક, ગંદકી અને અન્ય કચરો નદીઓમાં નાખે છે, જે પાણીની ગુણવત્તા બગાડે છે.

8. ખાણકામ દરમિયાન ઝેરી પદાર્થો પાણીમાં ભળે છે, જે ભૂગર્ભ જળને પણ પ્રદૂષિત કરે છે.

પ્રદૂષિત પાણી પીવાથી કોલેરા, ટાયફોઈડ, ડાયેરિયા, કમળો જેવી બીમારીઓ થાય છે. બાળકો અને વૃદ્ધો માટે આ વધુ જોખમી છે. પ્રદૂષિત પાણીમાં માછલીઓ અને અન્ય જળચર જીવો જીવિત રહી શકતા નથી. કારણ કે દુષિત પાણીમાં ઓક્સિજનનું પ્રમાણ ઘટી જાય છે. પાણી પ્રદૂષણથી સમગ્ર પર્યાવરણ પર નકારાત્મક અસર થાય છે. છોડ અને પ્રાણીઓની પ્રજાતિઓ ખતરામાં મુકાય છે. પાણી પ્રદૂષિત થતાં શુદ્ધ પાણીની

ઉપલબ્ધિ ઘટે છે.માછીમારી, ખેતી અને પ્રવાસન ક્ષેત્રને નુકસાન થાય છે.

• પાણી પ્રદૂષણ નિવારવાના ઉપાયો :

1. ઘરેલું અને ઔદ્યોગિક ગંદા પાણીનું શુદ્ધિકરણ કરીને જ પાણીના સ્ત્રોતોમાં છોડવું જોઈએ.
2. સરકાર દ્વારા કડક નિયમો બનાવી કારખાનાઓના ઝેરી કચરા પર નિયંત્રણ લાવવું જોઈએ.
3. એક વખત વપરાતા પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ ઘટાડવો જોઈએ અને પુનઃઉપયોગ કરી શકાય તેવી વસ્તુઓ અપનાવવી જોઈએ.
4. રાસાયણિક ખાતરોની જગ્યાએ સજીવ ખાતરોનો ઉપયોગ વધારવો જોઈએ.
5. લોકોમાં પાણી પ્રદૂષણ અંગે જાગૃતિ લાવવી જરૂરી છે. શાળા અને કોલેજોમાં અભિયાન ચલાવવા જોઈએ.
6. નદી અને તળાવોની નિયમિત સફાઈ કરવી જોઈએ.
7. વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરીને ભૂગર્ભ જળનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ.
8. સરકારે પ્રદૂષણ ફેલાવનાર લોકો અને ઉદ્યોગો સામે કડક પગલાં લેવા જોઈએ.

આમ, પાણી પ્રદૂષણ આજના યુગની ગંભીર સમસ્યા છે. પાણી વિના જીવન શક્ય નથી, તેથી પાણીના સ્ત્રોતોને શુદ્ધ રાખવા આપણી સૌની જવાબદારી છે.જો સમયસર યોગ્ય પગલાં લેવામાં નહીં આવે તો ભવિષ્યમાં શુદ્ધ પાણીની ભારે અછત ઊભી થઈ શકે છે. સરકાર, ઉદ્યોગો અને સામાન્ય નાગરિકો સાથે મળીને પાણી પ્રદૂષણ અટકાવવા પ્રયત્ન કરશે તો જ આવનારી પેઢીને શુદ્ધ પાણી મળી શકશે.ભારતમાં ગંગા, યમુના જેવી નદીઓમાં ઔદ્યોગિક અને ઘરેલું કચરાના કારણે પાણીની ગુણવત્તા ઘટી રહી છે. સરકાર દ્વારા અનેક સફાઈ અભિયાનો શરૂ

કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ લોકોની સહભાગિતા પણ એટલી જ જરૂરી છે.

(3) જમીન પ્રદૂષણનો અર્થ, કારણો અને નિવારવાના ઉપાયો :

જમીન એ કુદરતની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. માનવ જીવન, ખેતી, વનસ્પતિ અને પર્યાવરણનું અસ્તિત્વ જમીન પર આધારિત છે. જમીન આપણને ખોરાક, આવાસ અને જીવન માટેની જરૂરી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. પરંતુ વધતા ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, વસ્તી વધારો અને માનવીય બેદરકારીના કારણે જમીન પ્રદૂષણ એક ગંભીર સમસ્યા બની ગયું છે. જમીનની ગુણવત્તા ઘટવાથી કૃષિ ઉત્પાદન પર અસર પડે છે તેમજ માનવ આરોગ્ય અને પર્યાવરણ માટે જોખમ ઊભું થાય છે. તેથી જમીન પ્રદૂષણના કારણો સમજવા અને તેના નિવારણ માટે યોગ્ય પગલાં લેવા ખૂબ જરૂરી છે.

• જમીન પ્રદૂષણનો અર્થ :

જ્યારે જમીનમાં હાનિકારક રસાયણો, કચરો, ઝેરી પદાર્થો અથવા અન્ય પ્રદૂષકો ભળી જાય અને જમીનની કુદરતી ગુણવત્તા તથા ઉપજાઉ શક્તિ ઘટી જાય, ત્યારે તેને જમીન પ્રદૂષણ કહેવામાં આવે છે. જમીન પ્રદૂષણના કારણે જમીન ખેતી માટે અયોગ્ય બનતી જાય છે અને પર્યાવરણનું સંતુલન પણ ખોરવાય છે.

• જમીન પ્રદૂષણના મુખ્ય કારણો :

1. કારખાનાઓમાંથી નીકળતો ઘન કચરો, રસાયણો અને ઝેરી પદાર્થો જમીનમાં નાખવામાં આવે છે. આ કચરો જમીનની ગુણવત્તાને નુકસાન પહોંચાડે છે અને જમીનને બિનઉપજાઉ બનાવે છે.
2. ખેડૂતો પાકનું ઉત્પાદન વધારવા માટે વધુ પ્રમાણમાં રસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકોનો ઉપયોગ કરે છે. આ રસાયણો જમીનમાં ભળી તેની કુદરતી ફળદ્રુપતા ઘટાડે છે.

3. ઘરેથી નીકળતો પ્લાસ્ટિક, કાચ, લોખંડ, કપડા, ઇલેક્ટ્રોનિક કચરો અને અન્ય નાશ ન પામતો કચરો જમીન પર ફેંકવામાં આવે છે. આથી જમીન પ્રદૂષિત થાય છે.

4. પ્લાસ્ટિકનો વધતો ઉપયોગ જમીન પ્રદૂષણનું મોટું કારણ છે. પ્લાસ્ટિક વર્ષો સુધી જમીનમાં રહે છે અને જમીનની ગુણવત્તાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

5. વસ્તી વધવાથી રહેણાંક વિસ્તારો, રસ્તાઓ અને ઉધોગો વધે છે. જેના કારણે કચરાની માત્રા વધે છે અને જમીન પ્રદૂષણ વધે છે.

6. ખાણકામ દરમિયાન ખડકો, ધૂળ અને રસાયણો જમીનમાં ભળી જાય છે, જે જમીનની રચનાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

7. વૃક્ષો કાપવાના કારણે જમીનનું ધોવાણ વધે છે અને જમીનની ઉપજાઉ શક્તિ ઘટે છે.

8. કચરાને યોગ્ય રીતે ન નષ્ટ કરવાથી તે જમીનમાં ભળી પ્રદૂષણ ફેલાવે છે.

જમીનમાં રહેલા પોષક તત્ત્વો ઘટી જતાં પાકનું ઉત્પાદન ઓછું થાય છે. પ્રદૂષિત જમીનમાં ઉગેલા પાક માનવ શરીરમાં ઝેરી તત્ત્વો પહોંચાડે છે, જેના કારણે અનેક બીમારીઓ થઈ શકે છે. જમીનમાં રહેલા ઝેરી પદાર્થો વરસાદી પાણી સાથે ભૂગર્ભ જળમાં ભળી પાણી પ્રદૂષિત કરે છે. જમીન પ્રદૂષણથી પર્યાવરણનું સંતુલન બગડે છે અને જીવસૃષ્ટિને નુકસાન થાય છે. ખેતીનું ઉત્પાદન ઘટવાથી ખેડૂતોને આર્થિક નુકસાન થાય છે.

• જમીન પ્રદૂષણ નિવારવાના ઉપાયો :

1. ઘરેલું અને ઔદ્યોગિક કચરાનું યોગ્ય સંચાલન કરવું જોઈએ.
2. પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ ઓછો કરવો જોઈએ.
3. રાસાયણિક ખાતરની જગ્યાએ સજીવ ખાતરનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
4. વધુમાં વધુ વૃક્ષો વાવવા જોઈએ જેથી જમીન ધોવાણ અટકે.

5. સરકાર દ્વારા કડક કાયદા બનાવી ઉધોગોને કચરાનું યોગ્ય સંચાલન કરાવવા જોઈએ.

6. કચરાને રિસાયકલ કરીને ફરી ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ.

7. લોકોમાં પર્યાવરણ અને જમીન સંરક્ષણ અંગે જાગૃતિ લાવવી જોઈએ.

8. જમીનની તપાસ અને સંરક્ષણ માટે આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આમ, ભારતમાં વધતા ઔદ્યોગિકીકરણ અને શહેરીકરણના કારણે જમીન પ્રદૂષણ ઝડપથી વધી રહ્યું છે. સરકાર દ્વારા સ્વચ્છતા અભિયાન અને કચરા વ્યવસ્થાપન યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. છતાં પણ જમીન પ્રદૂષણ આજના સમયમાં એક ગંભીર પર્યાવરણીય સમસ્યા છે. જમીન આપણા જીવનનો આધાર છે, તેથી તેનું સંરક્ષણ કરવું આપણી ફરજ છે. યોગ્ય આયોજન, જનજાગૃતિ, વૃક્ષારોપણ અને કડક કાયદાના અમલ દ્વારા જમીન પ્રદૂષણને ઘટાડી શકાય છે. જો આપણે સમયસર યોગ્ય પગલાં લઈએ, તો આવનારી પેઢીને સ્વચ્છ અને ઉપજાઉ જમીન આપી શકીશું.

(4) વનસ્પતિ અને જંગલ પ્રદૂષણનો અર્થ, કારણો અને નિવારવાના ઉપાયો :

વનસ્પતિ અને જંગલો કુદરતની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. પૃથ્વી પર જીવન ટકાવી રાખવામાં જંગલોનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. વૃક્ષો આપણને ઓક્સિજન આપે છે, વરસાદ લાવવામાં મદદ કરે છે, જમીન ધોવાણ અટકાવે છે અને અનેક પ્રાણીઓ માટે આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડે છે. પરંતુ આધુનિક યુગમાં વધતા ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, વસ્તી વધારો અને માનવીય પ્રવૃત્તિઓને કારણે વનસ્પતિ અને જંગલો પ્રદૂષિત અને નષ્ટ થઈ રહ્યા છે. આ સમસ્યા પર્યાવરણ માટે ગંભીર ખતરો બની છે. તેથી વનસ્પતિ અને જંગલોને અસર કરતું પ્રદૂષણ સમજવું અને તેને અટકાવવા યોગ્ય ઉપાયો અપનાવવાં જરૂરી છે.

• વનસ્પતિ અને જંગલ પ્રદૂષણનો અર્થ :

જ્યારે હવા, પાણી, જમીન અથવા માનવીય પ્રવૃત્તિઓના કારણે વનસ્પતિ અને જંગલોની કુદરતી ગુણવત્તા, વૃદ્ધિ અને જીવનચક્ર પર નકારાત્મક અસર પડે, ત્યારે તેને વનસ્પતિ અને જંગલોનું પ્રદૂષણ કહેવાય છે. આ પ્રદૂષણથી છોડની વૃદ્ધિ અટકે છે, વૃક્ષો સુકાઈ જાય છે અને જંગલોની જૈવ વિવિધતા ઘટે છે.

• વનસ્પતિ અને જંગલ પ્રદૂષણના કારણો :

1. કારખાનાઓ, વાહનો અને ઉદ્યોગોમાંથી નીકળતા ધુમાડા, સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડ જેવા વાયુઓ છોડ અને વૃક્ષોને નુકસાન પહોંચાડે છે. એસિડ વરસાદના કારણે પાંદડાં ખરાબ થાય છે.
2. વસ્તી વધારો, ખેતી, રસ્તા અને રહેણાંક માટે મોટા પ્રમાણમાં વૃક્ષો કાપવામાં આવે છે. જેના કારણે જંગલોનો વિસ્તાર ઘટે છે.
3. ઉદ્યોગોમાંથી નીકળતા રસાયણો જમીન અને પાણીમાં ભળી વનસ્પતિને નુકસાન કરે છે.
4. જંતુનાશકો અને રાસાયણિક ખાતરો જમીન અને પાણી દ્વારા વનસ્પતિ પર અસર કરે છે.
5. માનવીય બેદરકારી અથવા કુદરતી કારણોસર લાગતી આગથી હજારો વૃક્ષો નાશ પામે છે.
6. શહેરોના વિસ્તરણ માટે જંગલોનો નાશ કરવામાં આવે છે.
7. ખાણકામ, ડેમ અને રસ્તા બાંધકામના કારણે જંગલ વિસ્તાર ઘટે છે.
8. તાપમાનમાં વધારો અને વરસાદની અનિયમિતતા વનસ્પતિ વૃદ્ધિને અસર કરે છે.

વૃક્ષોની સંખ્યા ઘટવાથી ઓક્સિજનનું પ્રમાણ ઘટે છે. જંગલોમાં રહેનાર પ્રાણીઓ અને છોડની પ્રજાતિઓ લુપ્ત થવાના આરે પહોંચી જાય છે. જંગલો વરસાદી ચક્ર જાળવવામાં મદદ કરે છે. જંગલો ઘટવાથી વરસાદ ઓછો થાય છે. વૃક્ષો વગર જમીનનું ધોવાણ વધે છે અને પૂર જેવી સમસ્યાઓ સર્જાય છે. વૃક્ષો કાર્બન ડાયોક્સાઈડ શોષી લે

છે. જંગલો ઘટવાથી ગ્લોબલ વોર્મિંગ વધે છે. જંગલો નાશ પામવાથી સમગ્ર પર્યાવરણનું સંતુલન બગડે છે.

• વનસ્પતિ અને જંગલ પ્રદૂષણ નિવારવાના ઉપાયો:

1. વધુમાં વધુ વૃક્ષો વાવી જંગલોનો વિસ્તાર વધારવો જોઈએ.
2. બિનજરૂરી વૃક્ષ કાપવા પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.
3. કારખાનાઓ અને વાહનોમાંથી નીકળતા પ્રદૂષણને ઘટાડવા કડક પગલાં લેવા જોઈએ.
4. રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકોનો ઓછો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
5. જંગલોમાં આગ રોકવા જાગૃતિ અને સુરક્ષા વ્યવસ્થા વધારવી જોઈએ.
6. લોકોમાં પર્યાવરણ અને જંગલોનું મહત્વ સમજાવવું જોઈએ.
7. સરકારે જંગલ સંરક્ષણ માટે કડક કાયદા અમલમાં મૂકવા જોઈએ.
8. લાકડું અને જંગલ આધારિત વસ્તુઓનો મર્યાદિત ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ભારતમાં જંગલોનું સંરક્ષણ કરવા અનેક યોજનાઓ અમલમાં છે. Forest Survey of India દ્વારા જંગલ વિસ્તારનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. સરકાર વૃક્ષારોપણ અભિયાન અને જંગલ સંરક્ષણ માટે કાયદાકીય પગલાં લઈ રહી છે.

વનસ્પતિ અને જંગલોનું સંરક્ષણ માનવ જીવન માટે ખૂબ જરૂરી છે. જંગલો વિના જીવન શક્ય નથી કારણ કે તે ઓક્સિજન, વરસાદ અને પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવે છે. વૃક્ષારોપણ, જાગૃતિ અને કડક કાયદા દ્વારા જંગલોનું રક્ષણ કરી દરેક વ્યક્તિએ વૃક્ષ બચાવવા અને નવા વૃક્ષો વાવવા માટે જવાબદારી લેવી જોઈએ.

(5) જૈવવિવિધતાના ડ્રાસ (પ્રદૂષણ)ના કારણો અને નિવારવાના ઉપાયો :

જૈવવિવિધતા એટલે પૃથ્વી પર રહેલા વિવિધ પ્રકારના પ્રાણી, પક્ષી, છોડ, જીવજંતુઓ અને સૂક્ષ્મજીવોની વિવિધતા. પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવવામાં જૈવવિવિધતાનું ખૂબ મહત્વ છે. દરેક જીવસૃષ્ટિ એકબીજા સાથે સીધી કે પરોક્ષ રીતે જોડાયેલી છે. પરંતુ આધુનિક યુગમાં વધતું પ્રદૂષણ, વનવિનાશ, ઔદ્યોગિકીકરણ અને આબોહવા પરિવર્તનના કારણે જૈવવિવિધતાને ભારે નુકસાન થઈ રહ્યું છે. ઘણા પ્રાણી અને વનસ્પતિની પ્રજાતિઓ લુપ્ત થવાના આરે છે. આથી જૈવવિવિધતાનું સંરક્ષણ કરવું આજના સમયની અગત્યની જરૂરિયાત બની છે.

• જૈવવિવિધતાનો અર્થ :

જૈવવિવિધતા (Biodiversity) એટલે પૃથ્વી પર રહેલી જીવસૃષ્ટિની વિવિધતા. તેમાં છોડ, પ્રાણી, પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ અને સૂક્ષ્મજીવોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ પણ પ્રદેશમાં જેટલી વધુ જીવસૃષ્ટિ હોય, ત્યાંની જૈવવિવિધતા એટલી સમૃદ્ધ ગણાય છે. Biodiversity પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવવા, ખોરાકની સાંકળ (Food Chain) જાળવવા અને કુદરતી સંસાધનોની ઉપલબ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

• જૈવવિવિધતાના ઘટક (પ્રદૂષણ)ના કારણો :

1. જંગલોની કાપણી જૈવવિવિધતાના નાશનું મુખ્ય કારણ છે. ખેતી, રહેઠાણ, રસ્તા અને ઉદ્યોગો માટે જંગલોનો નાશ થવાથી અનેક પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાનો નાશ પામે છે.
2. પ્રદૂષણના કારણે પ્રાણીઓ અને છોડના કુદરતી આવાસને નુકસાન થાય છે. ઝેરી રસાયણો, પ્લાસ્ટિક અને ઔદ્યોગિક કચરો જીવસૃષ્ટિ માટે ખતરનાક બને છે.
3. તાપમાનમાં વધારો, વરસાદની અનિયમિતતા અને કુદરતી આફતોના કારણે ઘણી પ્રજાતિઓ માટે જીવવું મુશ્કેલ બને છે.

4. કેટલાક પ્રાણીઓનો શિકાર તેમના ચામડા, દાંત અથવા અન્ય અંગો માટે કરવામાં આવે છે. જેના કારણે તેમની સંખ્યા ઘટે છે.

5. ઉદ્યોગો અને શહેરોના વિકાસ માટે કુદરતી વિસ્તારોનો નાશ થાય છે.

6. કૃષિમાં જંતુનાશક દવાઓ અને રસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગથી જીવસૃષ્ટિ પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

7. કેટલીક વિદેશી પ્રજાતિઓ સ્થાનિક પ્રજાતિઓને નુકસાન પહોંચાડે છે અને પર્યાવરણનું સંતુલન બગાડે છે.

8. પાણી, જંગલો અને ખનિજોના અતિશય ઉપયોગથી જીવસૃષ્ટિના નિવાસસ્થાનો નષ્ટ થાય છે.

એક પ્રજાતિના નાશથી સમગ્ર ખોરાક સાંકળ પ્રભાવિત થાય છે. ઘણી પ્રજાતિઓ કાયમ માટે પૃથ્વી પરથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જૈવવિવિધતામાં ઘટાડાથી ખેતી અને ખોરાક ઉત્પાદન પર અસર પડે છે. વન, ખેતી, ઔષધિ અને પ્રવાસન ક્ષેત્રને નુકસાન થાય છે. પર્યાવરણમાં અસંતુલનના કારણે નવી બીમારીઓ અને આરોગ્ય સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે.

• જૈવવિવિધતાના સંરક્ષણ અને નિવારવાના ઉપાયો :

1. વૃક્ષારોપણ અને જંગલોની કાપણી રોકવી જોઈએ.
2. હવા, પાણી અને જમીન પ્રદૂષણ ઘટાડવા માટે અસરકારક પગલાં લેવા જોઈએ.
3. પ્રાણીઓના શિકાર અને ગેરકાયદેસર વેપાર પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.
4. જંગલી પ્રાણીઓ અને છોડના રક્ષણ માટે અભ્યાસો અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો વધારવા જોઈએ.
5. રાસાયણિક દવાઓનો ઓછો ઉપયોગ કરીને કુદરતી ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
6. લોકોમાં જૈવવિવિધતાનું મહત્વ સમજાવવા અભિયાન ચલાવવા જોઈએ.
7. સરકારે પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે કડક નિયમો લાગુ કરવા જોઈએ.

8. લુપ્તપ્રાય પ્રજાતિઓના સંરક્ષણ માટે સંશોધન અને નવી તકનીકનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ભારત જૈવવિવિધતાની દ્રષ્ટિએ સમૃદ્ધ દેશોમાંનો એક છે. અહીં અનેક પ્રકારના વન્યજીવો અને છોડ જોવા મળે છે. National Biodiversity Authority જૈવવિવિધતા સંરક્ષણ માટે કાર્ય કરે છે. વિવિધ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો અને અભ્યારણ્યો દ્વારા જીવસૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. જૈવવિવિધતા પૃથ્વી પર જીવનના સંતુલન માટે અત્યંત જરૂરી છે. વનવિનાશ, પ્રદૂષણ, શિકાર અને આબોહવા પરિવર્તન તેના માટે મોટો ખતરો છે. જો સમયસર યોગ્ય પગલાં લેવામાં નહીં આવે, તો ઘણી પ્રજાતિઓ લુપ્ત થઈ જશે અને પર્યાવરણનું સંતુલન બગડશે. વૃક્ષારોપણ, પ્રદૂષણ નિયંત્રણ, જંગલ સંરક્ષણ અને જનજાગૃતિ દ્વારા જૈવવિવિધતાનું રક્ષણ કરી શકાય છે.

• ઉપસંહાર :

પર્યાવરણનું સંરક્ષણ માનવજીવન અને પૃથ્વીના ભવિષ્ય માટે અત્યંત આવશ્યક છે. વધતું પ્રદૂષણ માનવ આરોગ્ય, પ્રાણીજીવન અને કુદરતી સંતુલન માટે ખતરો ઉભો કરે છે. તેથી 5 જૂન પર્યાવરણ દિવસની ઉજવણી, વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ, પ્લાસ્ટિક મુક્ત કેમ્પસ બનાવવા માટેનો પ્રોગ્રામ, પર્યાવરણ બચાવો વિષય પર પોસ્ટર મેકિંગ સ્પર્ધાનું આયોજન, ઉપરાંત પર્યાવરણ સુરક્ષા માટેનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવામાં આવે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃતિ આવે, NSSના વિદ્યાર્થી ભાઈ બહેનોને યુવા આપદા મિત્ર ટ્રેનિંગ ફરજિયાત આપવામાં આવે, છત પર પડતાં વરસાદના પાણીને પાઈપ દ્વારા ભૂગર્ભ ટાંકીમાં સંગ્રહ કરવામાં આવે તેમજ શોસ ખાડા દ્વારા જમીનમાં ઉતારવામાં આવે, સોલાર પેનલ્સ લગાવીને સૂર્યપ્રકાશમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની સિસ્ટમ, પ્રદૂષણ નિયંત્રણ, સ્વચ્છ ઊર્જાનો ઉપયોગ અને જાગૃતિ જેવા ઉપાયો અપનાવી પર્યાવરણની સુરક્ષા કરવી દરેક નાગરિકની જવાબદારી છે. આવનારી પેઢી માટે કુદરતી સંપત્તિ જાળવવી એ આપણા સૌની ફરજ છે. સ્વચ્છ અને

સુરક્ષિત પર્યાવરણ જ સુખી અને સ્વસ્થ જીવનનો આધાર છે.

☞ સંદર્ભ સૂચિ :

- World Health Organization (WHO) – Water pollution and Health reports
- Ministry of Environment, forest and climate change, India-Environmental policies
- United Nations Environment Programme (UNEP) (પર્યાવરણની વ્યાખ્યા અને વૈશ્વિક પર્યાવરણીય માહિતી)
- NCERT Environmental studies - પર્યાવરણ અને પર્યાવરણીય અભ્યાસ સંબંધિત શૈક્ષણિક માહિતી
- B.Com. Sem – 6 Economics of Environment – Page No. 37-38 C. Jamnadas & Co.
- Central pollution control boards (CPCB) india – pollution control reports
- ડૉ.જોશી મહેશ વી. વિકાસ અને પર્યાવરણનું અર્થશાસ્ત્ર- પ્રથમ આવૃત્તિ, પાના નં- 266,267
- ડૉ.જોશી મહેશ વી. પર્યાવરણ અને સામાજિક અર્થશાસ્ત્ર- પાના નં- 102

સંશોધન-વિમર્શ: વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ અને પ્રયોજનલક્ષી અભિગમ

Dr. S. D. Mori

Principal

Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

માનવીય જ્ઞાન અને વિકાસનો પાયો અજ્ઞાતને જાણવાની અને જ્ઞાતને વધુ ઊંડાણપૂર્વક પારખવાની અદ્યત્ન જિજ્ઞાસામાં રહેલો છે. આ જિજ્ઞાસાને જ્યારે ચોક્કસ, પદ્ધતિસરની અને તાર્કિક દિશા મળે છે, ત્યારે તે શિસ્તબદ્ધ પ્રક્રિયા 'સંશોધન' (Research) નું રૂપ ધારણ કરે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં સંશોધનના વિશાળ અને ગહન ફલકને ચાર મુખ્ય આધારસ્તંભો - વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ, હેતુ, અને પ્રયોજન અંતર્ગત અત્યંત સચોટ અને ઉદાહરણસહ સમજાવવાનો પ્રયાસ છે.

૧. વ્યાખ્યા:

સામાન્ય અર્થમાં, સંશોધન (Research) એટલે 'ફરીથી શોધવું' અથવા 'નવા તથ્યોની શોધ કરવી'. અજ્ઞાત સત્યની શોધ કરવી અથવા જ્ઞાત સત્યની પુનઃ ચકાસણી કરી તેનું નવું અર્થઘટન કરવું તેને સંશોધન કહેવાય છે.

• વ્યાખ્યાની સમજૂતી:

- **શાબ્દિક અર્થ:** અંગ્રેજી શબ્દ 'Research' બે શબ્દોનો બનેલો છે: 'Re' (ફરીથી) અને 'Search' (શોધવું). ગુજરાતીમાં 'સંશોધન' શબ્દ 'સમ્' (સારી રીતે/ચોગ્ય રીતે) અને 'શોધન' (શુદ્ધ કરવું, તપાસવું કે શોધવું) પરથી બન્યો છે. તેનો અર્થ છે કોઈ પણ વિષયની ઊંડાણપૂર્વક, પદ્ધતિસર અને ચોક્કસાઈથી તપાસ કરવી.

- **અજ્ઞાત સત્યની શોધ:** જે હકીકતો કે કૃતિઓ અત્યાર સુધી અંધકારમાં છે અથવા જેના વિશે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, તેને પ્રકાશમાં લાવવી. (દા.ત. મધ્યકાલીન કે લોકસાહિત્યની કોઈ અપ્રગટ હસ્તપ્રત કે મૌખિક પરંપરાને શોધી કાઢવી).
- **જ્ઞાત સત્યનું નવું અર્થઘટન:** આ સંશોધનનું ખૂબ જ મહત્વનું પાસું છે. જે બાબતો પહેલેથી જાણીતી છે, તેને નવા દ્રષ્ટિકોણથી ચકાસવી. ઉદાહરણ તરીકે, અગાઉ એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હોય કે અમુક સાહિત્યિક ઇલકાબો કોઈ એક ચોક્કસ કવિના છે, પરંતુ નવા પ્રમાણો અને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોના આધારે એ સાબિત કરવું કે 'સભા-રંજની કવિતા' અને 'ગરબીભટ્ટ' જેવા બિરુદો દયારામને બદલે કવિ દલપતરામને લાગુ પડે છે - આ પ્રસ્થાપિત સત્યની પુનઃ ચકાસણી છે, જે ઉત્તમ સંશોધનનું જ એક ઉદાહરણ છે.

૨. સંશોધનનું સ્વરૂપ (Nature of Research):

- **પદ્ધતિસરની પ્રક્રિયા (Systematic Process):** સંશોધન આડેધડ કે અચાનક થતું નથી. તે ચોક્કસ સોપાનો (સમસ્યાની પસંદગી, માહિતી એકત્રીકરણ, પૃથ્થકરણ, અને તારણ) મુજબ ચાલતી શિસ્તબદ્ધ પ્રક્રિયા છે. **દૃષ્ટાંત:** ધારો કે, કોઈ સંશોધકને "ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ ચોક્કસ સમુદાયના લોકસાહિત્ય" પર સંશોધન કરવું છે. તે સીધો જ ગામડામાં જઈને ગમે તે લખવા નહિ માંડે. તે ચોક્કસ સોપાનો અનુસરે છે:
 - **સમસ્યાની પસંદગી:** 'આધુનિકતાની આ સમુદાયનાં લોકગીતો પર થયેલી અસર' એવો ચોક્કસ વિષય નક્કી કરવો.
 - **માહિતી એકત્રીકરણ (Data Collection):** ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork) કરી, વડીલોના ઇન્ટરવ્યુ

લેવા, જૂના લોકગીતોના રેકોર્ડિંગ કરવા અને હસ્તપ્રતો મેળવવી.

- **પૃથ્થકરણ (Analysis):** ૧૦૦ વર્ષ જૂના ગીતો અને આજના ગીતોના શબ્દો, ભાષાકીય પરિવર્તનો અને ઢાળની સરખામણી કરવી.
- **તારણ (Conclusion):** આ બધી પ્રક્રિયાના અંતે તારણ કાઢવું કે કઈ રીતે ચોક્કસ લોકગીતો લુપ્ત થઈ રહ્યા છે. આમ, આખી પ્રક્રિયા શિસ્તબદ્ધ રીતે થાય છે.
- **વસ્તુલક્ષી અને પૂર્વગ્રહમુક્ત (Objective):**
સંશોધકે પોતાના અંગત રાગ-દ્વેષ કે માન્યતાઓને બાજુ પર રાખીને, જે સત્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો નિષ્પક્ષપણે સ્વીકાર કરવો પડે છે. આ લક્ષણ સંશોધકની નૈતિકતા અને પ્રામાણિકતાની કસોટી કરે છે. 'મને શું સાચું લાગે છે' તેના કરતાં 'પુરાવા શું કહે છે' તે વધુ અગત્યનું છે. **દૃષ્ટાંત:** કોઈ સંશોધક કદાચ દયારામના સાહિત્યનો મોટો પ્રશંસક હોય અને વર્ષોથી એમ માનતો હોય કે 'સભા-રંજની કવિતા' અને 'ગરબીભટ્ટ' જેવા ઈલકાબો દયારામને જ લાગુ પડે છે. પરંતુ સંશોધન કરતી વખતે, જ્યારે જૂના ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો, સમકાલીન પત્રો અને નક્કર પ્રમાણો સામે આવે કે આ બિરુદો ખરેખર કવિ દલપતરામના છે, ત્યારે સંશોધકે પોતાની વર્ષો જૂની માન્યતા કે અંગત પસંદગીને બાજુ પર મૂકવી પડે છે. આ ઐતિહાસિક સત્યનો પૂર્વગ્રહ વિના સ્વીકાર કરવો તે જ સાચો વસ્તુલક્ષી (Objective) અભિગમ છે.
- **તર્ક અને પ્રમાણ આધારિત (Logical and Empirical):**
સંશોધન માત્ર કલ્પનાઓ પર નહિ, પરંતુ નક્કર પુરાવાઓ, આધારભૂત ગ્રંથો અને તાર્કિક વિશ્લેષણ પર આધારિત હોય છે. **દૃષ્ટાંત:** કોઈ સંશોધકને એક જૂની હસ્તપ્રત મળે અને તે એવો દાવો કરે કે "આ

હસ્તપ્રત ૧૫મી સદીની છે." તો આ માત્ર કલ્પના ન હોઈ શકે. તેણે પ્રમાણ આપવા પડે:

- **પ્રમાણ (Empirical):** કાગળની બનાવટ કે શાહીનું કાર્બન ડેટિંગ (Carbon Dating) કરાવવું.
- **તર્ક (Logical):** હસ્તપ્રતમાં વપરાયેલી ભાષા, વ્યાકરણ અને લિપિ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા સાથે કેટલી મળતી આવે છે તેનું ભાષાવિજ્ઞાનના આધારે તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવું. જ્યારે તર્ક અને પ્રમાણ બંને ભેગા થાય, ત્યારે જ સંશોધન માન્ય ગણાય છે.
- **નિરંતર પ્રક્રિયા (Continuous Process):**
જ્ઞાનની કોઈ અંતિમ સીમા હોતી નથી. એક સંશોધન પૂર્ણ થાય એટલે તેમાંથી જ નવા સંશોધન માટેની કેડી કંડારાય છે. જેમકે, એક વિદ્યાર્થીએ પીએચ.ડી. માટે "સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓમાં થતા ધ્વનિ-પરિવર્તનો" પર મહાનિબંધ રજૂ કર્યો. તેણે તારણ કાઢ્યું કે છેલ્લા ૫૦ વર્ષમાં અમુક તળપદા શબ્દોનો વપરાશ સાવ ઘટી ગયો છે. આ સંશોધન ત્યાં પૂરું થઈ ગયું, પરંતુ તેના આ જ તારણમાંથી ભવિષ્યના સંશોધક માટે એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો: "આ શબ્દો લુપ્ત થવા પાછળ માધ્યમો (મીડિયા), સ્થળાંતર (Migration) કે શિક્ષણ વ્યવસ્થા - આ ત્રણમાંથી કયું પરિબળ વધુ જવાબદાર છે?" આમ, જૂના તારણમાંથી નવો પ્રશ્ન જન્મ્યો અને સંશોધનની અવિરત યાત્રા આગળ ધપી.

3. સંશોધનના હેતુઓ (Objectives of Research):

- જ્ઞાનની સીમાઓનો વિસ્તાર (Expansion of Knowledge Boundaries): માનવીય જ્ઞાન ક્યારેય પૂર્ણ હોતું નથી; તે સદૈવ વિકાસશીલ છે. સંશોધનનો પ્રથમ અને મુખ્ય હેતુ અજ્ઞાતમાંથી જ્ઞાત તરફ જઈને પ્રવર્તમાન જ્ઞાનભંડોળમાં નક્કર ઉમેરો કરવાનો છે. કોઈ પણ વિષયમાં અત્યાર સુધી જે શોધાયું છે, તે અંતિમ નથી. સંશોધક એ સીમારેખાથી આગળ

વિચારે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં, આ હેતુ નવી કૃતિઓ, અપ્રગટ હસ્તપ્રતો કે વિસરાઈ ગયેલી પરંપરાઓને પ્રકાશમાં લાવવાનું કાર્ય કરે છે. જેમકે, લોકસાહિત્ય અને લોકવિધા (Folklore) ના ક્ષેત્રમાં કોઈ સંશોધક અંતરિયાળ વિસ્તારના કોઈ ચોક્કસ સમુદાય વચ્ચે રહીને, પેઢી દર પેઢી મૌખિક રીતે સચવાયેલી પરંતુ ક્યાંય ગ્રંથસ્થ ન થયેલી કથાઓ કે લોકગીતોનું દસ્તાવેજીકરણ કરે, ત્યારે તે ગુજરાતી સાહિત્યના જ્ઞાનભંડોળમાં એક તદ્દન નવો અને મૂલ્યવાન ઉમેરો કરે છે. આ જ્ઞાનની સીમાઓનો વિસ્તાર છે.

- સમસ્યાનો ઉકેલ (Problem Solving): સંશોધન માત્ર પુસ્તકાલયો પૂરતું સીમિત નથી; તેનો સીધો સંબંધ સમાજ, શિક્ષણ કે વ્યવહારુ જીવનની સમસ્યાઓના ઉકેલ સાથે પણ છે. જ્યારે કોઈ શૈક્ષણિક, ભાષાકીય કે સામાજિક ગૂંચવણ ઊભી થાય, ત્યારે તેનું નિરાકરણ અટકળોથી નહિ, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક તપાસથી લાવવું પડે છે. દા.ત. વર્તમાન ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) ના અમલીકરણનો પ્રશ્ન હોય. ત્યારે "નવા માળખા મુજબ ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસક્રમોમાં ઈન્ટર્નશીપ કે કૌશલ્યવર્ધક વિષયો કઈ રીતે ઉમેરી શકાય જેથી વિદ્યાર્થીઓ માટે રોજગારીની તકો વધે?" - આ એક શૈક્ષણિક સમસ્યા છે. આ દિશામાં અન્ય યુનિવર્સિટીઓના મોડેલનો અભ્યાસ કરી, સ્થાનિક જરૂરિયાતો મુજબ નવો અભ્યાસક્રમ ઘડવો, તે સમસ્યાના ઉકેલ માટે થયેલું સંશોધન જ ગણાય. બીજું દૃષ્ટાંત: મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય (જેમ કે નરસિંહ મહેતાના પદો, પ્રેમાનંદના આખ્યાનો કે અખાના છપ્પા) વર્ષો સુધી હસ્તપ્રતો (Manuscripts) અને મૌખિક પરંપરા દ્વારા સચવાયેલું રહ્યું. સમય જતાં, અલગ-અલગ લહિયાઓ (લખનારાઓ) દ્વારા તેની નકલો થતી રહી અને ગાયકો દ્વારા તેમાં પોતાના શબ્દો કે પંક્તિઓ ઉમેરાતી ગઈ (જેને સાહિત્યમાં 'ક્ષેપક' કહેવાય છે).

આના પરિણામે સાહિત્ય જગત સમક્ષ એક મોટી અને ગંભીર ગૂંચવણ ઊભી થઈ: એક જ આખ્યાન કે પદની અલગ-અલગ હસ્તપ્રતોમાં જુદા જુદા શબ્દો મળવા લાગ્યા. તો સાચું શું? "મૂળ સર્જકે ખરેખર કયા શબ્દો લખ્યા હશે? કૃતિનો અસલ અને શુદ્ધ (અધિકૃત) પાઠ કયો?" - આ એક જટિલ સાહિત્યિક સમસ્યા હતી. આ સાહિત્યિક સમસ્યાનો ઉકેલ કોઈ કલ્પના કે અટકળથી ન આવી શકે. તેના માટે સંશોધકે 'પાઠ-સંપાદન વિજ્ઞાન' નો આશરો લઈ નીચે મુજબ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ઉકેલ શોધ્યો:

- માહિતી એકત્રીકરણ: સંશોધકે જુદા જુદા જ્ઞાનભંડારો (જેમ કે ભો.જે. વિદ્યાભવન, લાલભાઈ દલપતભાઈ ઈન્ડોલોજી વગેરે) માંથી એ ચોક્કસ કૃતિની પ્રાપ્ય તમામ હસ્તપ્રતો એકઠી કરી.
- ભાષાકીય અને ઐતિહાસિક પૃથ્થકરણ: સંશોધકે દરેક હસ્તપ્રતની ભાષા, તે સમયનું વ્યાકરણ, લિપિના મરોડ, અને શબ્દભંડોળની ઝીણવટભરી ચકાસણી કરી. ભાષાવિજ્ઞાનના નિયમો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો લાગુ પાડીને નક્કી કર્યું કે કયો શબ્દ ૧૫મી કે ૧૭મી સદીનો હોઈ શકે અને કયો શબ્દ પાછળથી ઘૂસી ગયેલો છે.
- પરિણામ (સમસ્યાનો અંત): આ લાંબી અને કઠિન વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાના અંતે સંશોધકે અશુદ્ધિઓ અને પાછળથી ઉમેરાયેલા 'ક્ષેપકો' ને દૂર કરી, કૃતિનો 'પ્રમાણિત પાઠ' (Critical Edition) તૈયાર કર્યો.

આમ, અસ્તવ્યસ્ત, ભૂલોવાળી અને ભેળસેળવાળી હસ્તપ્રતોમાંથી 'મૂળ શુદ્ધ કૃતિ' તારવી આપવી, એ સાહિત્યિક સમસ્યાનો પદ્ધતિસરના સંશોધન દ્વારા લાવવામાં આવેલો શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ છે. આ જ રીતે, ભાષાવિજ્ઞાનમાં કોઈ વિસરાતી જતી તળપદી બોલી કે લોકપરંપરાના શબ્દો નાશ પામી રહ્યા હોય (સમસ્યા), ત્યારે તેનું ક્ષેત્રકાર્ય કરી, ધ્વનિઓનું રેકોર્ડિંગ કરી તેનો

શબ્દકોશ બનાવવો (ઉકેલ), તે પણ આ જ હેતુનું ઉત્તમ ભાષાકીય દૃષ્ટાંત છે.

- **કાર્ય-કારણ સંબંધની સ્થાપના (Establishing Cause-and-Effect Relationships):** કોઈ પણ ઘટના કે પરિવર્તન શૂન્યાવકાશમાં થતું નથી. 'શું થયું?' તેના કરતાં 'શા માટે થયું?' તે શોધવું એ સંશોધનનો ગહન હેતુ છે. બે ઘટનાઓ, સામાજિક પ્રવાહો કે સાહિત્યિક વલણો વચ્ચેનો આંતરિક સંબંધ તપાસવો. સાહિત્યમાં યુગવિભાજન કે નવા પ્રવાહો પાછળ હંમેશા કોઈ ને કોઈ ઐતિહાસિક બળ ભાગ ભજવતું હોય છે. દા. ત: ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ગાંધીયુગ'નો ઉદય એ માત્ર સાહિત્યિક ઘટના નહોતી. તેની પાછળ મહાત્મા ગાંધીનું આગમન, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ગ્રામોદ્ધારના વિચારો (કારણો) જવાબદાર હતા, જેના પરિણામે સાહિત્યમાં કેન્દ્રસ્થાને સામાન્ય માનવી અને સીધી-સરળ ભાષા આવ્યા (પરિણામ). ભાષાવિજ્ઞાનમાં પણ, શહેરીકરણ અને સ્થળાંતર (કારણ)ને લીધે તળપદી બોલીઓના શબ્દો લુપ્ત થઈ રહ્યા છે (પરિણામ), તેવો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવો એ આ હેતુનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.
- **સિદ્ધાંતોનું નિર્માણ અને ચકાસણી (Theory Building and Testing):** જ્ઞાનની શાખાઓ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો (Theories) પર ઊભી હોય છે. નવા સિદ્ધાંતો આપવા અને જૂના સિદ્ધાંતોને સમયની કસોટી પર ચકાસવા તે સંશોધનનું ઉચ્ચતમ શિખર છે. અમુક હકીકતોના નિરીક્ષણ પરથી કોઈ એક સામાન્ય નિયમ કે સિદ્ધાંત તારવવો (નિર્માણ). સાથોસાથ, ભૂતકાળમાં સ્થાપિત થયેલા સિદ્ધાંતો કે માન્યતાઓ આજના સમયમાં કે નવા પુરાવાઓના પ્રકાશમાં કેટલા સાચા છે તેની ફેરતપાસ કરવી (ચકાસણી). દૃષ્ટાંત (ચકાસણી): ઐતિહાસિક સાહિત્યિક સંશોધનમાં, વર્ષોથી એવી માન્યતા સ્થપાયેલી હોય કે અમુક સાહિત્યિક ઇલકાબો કે

બિરુદો કોઈ એક કવિ (દા.ત. દયારામ) ના છે. પરંતુ નવા દસ્તાવેજોના આધારે એ સિદ્ધાંતની ચકાસણી કરી એ સાબિત કરવું કે આ બિરુદો ખરેખર કવિ દલપતરામના છે. આ પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાંતની પુનઃ ચકાસણી અને સુધારણા છે. દૃષ્ટાંત (નિર્માણ): આધુનિક સાહિત્યમાં અનુવાદ વિજ્ઞાન (Translation Studies) માં ભાષાંતર કરતી વખતે બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે કેવા સાંસ્કૃતિક અનુબંધો જળવાવા જોઈએ, તેનો નવો ભાષાકીય સિદ્ધાંત સ્થાપવો.

ટૂંકમાં, આ ચારેય હેતુઓ પરસ્પર જોડાયેલા છે. સંશોધન જ્ઞાનની સીમાઓ વધારે છે, તે જ્ઞાન સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરે છે, તેનાથી કાર્ય-કારણ સંબંધો સમજાય છે અને અંતે તેમાંથી નવા સિદ્ધાંતો જન્મે છે, જે આવનારી પેઢીઓ માટે માર્ગદર્શક બને છે.

૪. સંશોધનનું પ્રયોજન (Purpose / Application):

- **વિદ્યાકીય અને બૌદ્ધિક વિકાસ (Academic and Intellectual Development):** સંશોધનનું સૌથી પહેલું અને અંગત પ્રયોજન સંશોધકના પોતાના બૌદ્ધિક ઘડતરનું છે.
 - જ્ઞાનના ઉપભોક્તાથી જ્ઞાનના સર્જક સુધીની સફર: સામાન્ય અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થી માત્ર બીજાએ સ્થાપેલા જ્ઞાનને ગ્રહણ કરે છે (Consumer of Knowledge). પરંતુ Ph.D. કે અન્ય ઉચ્ચ સંશોધન દરમિયાન તે માહિતીનું જાતે પૃથ્થકરણ કરી નવું જ્ઞાન સર્જે છે (Creator of Knowledge).
 - માર્ગદર્શક અને વિદ્યાર્થીનો સહવિકાસ: સંશોધન એ એકલવાઈ પ્રક્રિયા નથી. જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના ગાઈડ (માર્ગદર્શક) સાથે ચર્ચા કરે છે, ત્યારે પ્રશ્નોત્તરી અને વૈચારિક આદાનપ્રદાનથી બંનેની બૌદ્ધિક ક્ષમતા વધુ તેજસ્વી બને છે.

○ **NEP ૨૦૨૦ નો સંદર્ભ:** નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગોખણપટ્ટી દૂર કરી વિદ્યાર્થીઓમાં 'ક્રિટિકલ થિંકિંગ' (વિવેચનાત્મક વિચારધારા) વિકસાવવાનો છે. તેથી જ હવે સ્નાતક કક્ષાએ પણ સંશોધન પ્રોજેક્ટ્સ અને ઇન્ટર્નશીપ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યા છે, જેથી વિદ્યાર્થી માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન ન મેળવે, પરંતુ વિષયના ઊંડાણને વ્યવહારુ રીતે સમજી શકે.

● **સાહિત્યિક વારસાનું જતન (Preservation of Literary Heritage):** કોઈ પણ પ્રજાનો સાચો ઇતિહાસ તેના સાહિત્યમાં સચવાયેલો હોય છે. સંશોધન એ આ વારસાને જીવંત રાખવાનું સૌથી સચોટ માધ્યમ છે.

○ **લુપ્ત થતા જ્ઞાનની જાળવણી:** આપણા લોકસાહિત્યમાં, ખાસ કરીને ચારણી સાહિત્ય, ભજન પરંપરા કે આદિવાસી બોલીઓમાં અખૂટ જ્ઞાન પડેલું છે, જે મોટેભાગે મૌખિક છે. જો સંશોધકો સમયસર તેનું ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork) કરી, શબ્દકોશ કે ગ્રંથસ્થ ન કરે, તો વડીલોની વિદાય સાથે આ વારસો કાયમ માટે નષ્ટ થઈ જાય.

○ **ઉદાહરણ:** ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના ગામેગામ રખડીને લોકગીતો અને સૌરાષ્ટ્રની રસધાર જેવી કથાઓનું જે સંશોધન અને સંપાદન કર્યું, તે સાહિત્યિક વારસાના જતનનું સર્વોત્તમ દૃષ્ટાંત છે. તેમણે ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે એક ભવ્ય વારસો સુરક્ષિત કરી આપ્યો.

● **સમાજને નવી દિશા (New Direction to Society):** "સાહિત્ય એ સમાજની આગેકૂચનું માર્ગદર્શક છે." સંશોધન દ્વારા સાહિત્યકૃતિઓનું પૃથ્થકરણ કરી સમાજની માનસિકતા સમજી શકાય છે અને તેમાં જરૂરી પરિવર્તનો લાવી શકાય છે.

○ **સામાજિક મૂલ્યોની પુનઃ સમીક્ષા:** જ્યારે કોઈ સંશોધક ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય, નારીવાદી સાહિત્ય કે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય (વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓનું સાહિત્ય) પર સંશોધન કરે છે, ત્યારે તે સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાયેલા વર્ગની વેદનાઓને કેન્દ્રમાં લાવે છે. આનાથી સમાજને પોતાની જ ખામીઓ જોવાની એક નવી અને પારદર્શક દૃષ્ટિ મળે છે. **ઉદાહરણ:** પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા 'માનવીની ભવાઈ' પર થતું સંશોધન માત્ર સાહિત્યિક નથી; તે છપ્પનિયા દુકાળ વખતના ગ્રામીણ સમાજ, માનવીની જીવવાની જિજીવિષા અને સામાજિક મૂલ્યોના વિઘટનનો દસ્તાવેજ પૂરો પાડે છે, જે આજના સમાજવિજ્ઞાનીઓ માટે પણ દિશાસૂચક છે.

ટૂંકમાં, સંશોધન એ સત્યની આરાધના અને બૌદ્ધિક યજ્ઞ છે. અંતે આપેલું વાક્ય સંશોધનનું 'આધ્યાત્મિક અને નૈતિક શિખર' છે. વર્તમાન સમયમાં ઘણા લોકો નોકરીમાં બઢતી મેળવવા, API સ્કોર વધારવા કે માત્ર નામના આગળ 'ડૉક્ટર' (Dr.) લગાવવા પૂરતું સંશોધન કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં સંશોધન એ આટલું સીમિત કે છીછરું નથી. જેમ યજ્ઞમાં સમર્પણ, શુદ્ધિ અને પવિત્રતાની જરૂર હોય છે, તેમ સંશોધનમાં સમયનું દાન, પૂર્વગ્રહોની આહુતિ અને સત્ય પ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠા જરૂરી છે. તેમાં 'સાહિત્યિક ચોરી' (Plagiarism) કે શોર્ટકટને કોઈ સ્થાન નથી. જ્યારે સંશોધક નિઃસ્વાર્થ ભાવે, સમાજ અને ભાષાના કલ્યાણ માટે સત્યની શોધ કરે છે, ત્યારે જ તેનું સંશોધન સાચા અર્થમાં 'બૌદ્ધિક યજ્ઞ' સાર્થક થયો ગણાય છે.

➤ સંદર્ભ સૂચિ :

1. શુક્લ નરેશ, સંશોધનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યમાં સંશોધન, પ્ર. આ. 2020, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
2. મોરી સુભાષ, સાહિત્ય સંશોધન અને વિવેચન, પ્ર. આ. 2016, સાધના પ્રકાશન
3. શાહ સુમન, સાહિત્ય સંશોધન વિશે, ચો. આ. 2017, પાર્શ્વ પ્રકાશન
4. વ્યાસ ચંપૂ (સંપાદક), સાહિત્યસંશોધનની પદ્ધતિઓ, પ્ર. આ. 1998 યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

5. સાંડેસરા ભોગીલાલ (સંપાદક), સંશોધનની કેડીએ, પ્ર. અ. 1961, ગુજરાત વિધા સભા
6. પરીખ ભરત, સંશોધનની પ્રક્રિયા અને પ્રશ્નો, 2004, ગુજરાતી સાહિત્ય સંગમ
7. શાહ એચ. જી., સંશોધન પદ્ધતિઓ, 2007, ડિવાઈન પ્રકાશન

પૌરાણિક કથાનકની વિનોદી કથા 'પસ્તીનાપુરે'

Dr. Hari L. Vala

Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

૧૯૮૦ના વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલી 'પસ્તીનાપુરે' રાજેન્દ્ર જોશીની નોંધપાત્ર હાસ્યનવલકથા છે. આ નવલકથા લેખકે બટુભાઈ ઉમરવાડિયાના 'મત્સ્યગંધા અને ગાંગેય' નાટકમાં રજૂ થયેલ પૌરાણિક કથાનકનો આધાર લઈને રચી છે. એ નાટકનાં વસ્તુમાં એવું છે કે, "સરોવરમાં સ્નાન કરતી મત્સ્યગંધાનાં વસ્ત્રો ઉઠાવી જતાં સિંહને મહાત કરી, દેવવ્રત વસ્ત્રઓ પાછાં લાવી દે છે ને મત્સ્યગંધાના પ્રેમમાં પડે છે. મત્સ્યગંધા બે શરતો કરે છે, જે અનુસાર દેવવ્રતે બે વરસ સુધી તેને મળવું નહિ અને તે દરમ્યાન કોઈ અભૂતપૂર્વ કાર્ય કરી બતાવવું. દેવવ્રત શરત કબૂલ રાખે છે. બાદ મહારાજા શાંતનુ એક યુવતીના પ્રેમમાં પડે છે. યુવતીના બાપની માંગણી મુજબ દેવવ્રત ગાદીનો હક્ક જતો કરી, કશું અપૂર્વ કાર્યના આનંદ સાથે મત્સ્યગંધાને મળે છે. મત્સ્યગંધા તેને વરમાળા આરોપવા જતી હોય છે તે જ વખતે તેણીનો પિતા આવે છે અને પોતાની ભાવિ (અપર) માતા સાથે દુર્વ્યવહાર કાર્યનો દેવવ્રત પર આક્ષેપ કરે છે. પ્રેમિકા જ પિતાની વાગ્દત્તા છે તેવું જાણતાં દેવવ્રત દુઃખી થાય છે. પરંતુ અજાણપણે થયેલ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં તે પ્રતિજ્ઞા લે છે કે, આજથી દુનિયાની તમામ સ્ત્રીઓ મારે 'મા સમાન' છે."^૧ આ કાચી સામગ્રીમાંથી લેખક આ કથાનું પોતાની સૂઝબૂઝ મુજબ નવી રીતે વિભાવન કરે છે. હસ્તીનાપુરને સ્થાને પસ્તીનાપુરની એક અનોખી કલ્પના સૃષ્ટિ નિર્મે છે. તેમાં શાન્તનુ, ગંગા, દેવવ્રત, ફરશુરામ જેવાં પાત્રોને રમતાં મૂકે છે. તેમાં પ્રેમીઓ છે, પ્રેમીઓનું પ્રેમાંધપણું છે. શરતો છે બધું છે. પણ પેલી કથામાં માછીકન્યા શાન્તનુને પરણે છે

એવું અહીં બનતું નથી, પણ દેવવ્રતને વરે છે. આ પ્રકારનો વિશિષ્ટ ઘટનાપ્રપંચ કરી લેખક મૂળ તો માનવજાતિની પ્રેમાંધતા, લોલુપતા, છળ-કપટ, છેતરપિંડી વગેરે દુર્બળતાઓને ઉઘાડી પાડે છે.

બેંકમાં નોકરી કરતા રાજેન્દ્રભાઈ જેટલા નાણાંની લેતીદેતીના વહીવટમાં કાબેલિયત ધરાવે છે કદાચ તેટલી જ કાબેલિયત હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં પણ ધરાવે છે. ઘટના, પરિસ્થિતિ, પાત્રો, ભાષા એમ બધાં જ અંગોનો આશ્રય લઈ વાચકોને મનોરંજન કરાવવા ભરપૂર પ્રયત્નો કરે છે. તેમાં સ્થૂળ-ગ્રામ્ય હાસ્યથી માંડીને મનુષ્યના સ્વાભાવિક વ્યવહારમાંથી પ્રગટતા નિર્ભેળ હાસ્યની અનેક છટાઓ માણી શકાય છે. અલબત્ત, નિર્ભેળ હાસ્યના અલ્પ નિરૂપણ સિવાય સ્થૂળ હાસ્યથી જ આ કથામાં સતોષ માનવો પડે છે.

રાજેન્દ્ર જોશીની હાસ્યશક્તિનો પ્રથમ પરિચય વિચિત્ર પરિસ્થિતિ, વિચિત્ર બનાવમાંથી સર્જતા હાસ્યમાંથી મળે છે. કથાના પ્રારંભે જ અસંભવની પ્રયુક્તિ ઉપયોગમાં લઈ હાસ્ય નિપજાવે છે. તેમાં શાન્તનુ ગંગા તરફ મુગ્ધ થાય છે. ગંગા જે શરતો મૂકે છે તે સ્વીકારીને ગંગા જોડે લગ્ન કરવા તત્પર બને છે. પરંતુ ગંગા-શાન્તનુનાં લગ્ન જે પદ્ધતિથી થવાં જોઈએ તેનાં કરતાં કંઈક જુદી જ રીતનાં વર્ણવીને મનોરંજન કરાવે છે. આ લગ્નમાં ભણેલ-ગણેલ યુવતીની માફક ગંગાએ ટાઈપ કરેલા શરતનામા ઉપર શાન્તનુની સહી કરાવે છે. લગ્નનો પૂરો ખર્ચ ગંગાના પિતાએ ભોગવવો જોઈએ તેને સ્થાને અડધો ખર્ચ શાન્તનુના પિતા ભોગવે છે. પુરોહિત બિમાર પડવાથી લગ્નવિધિ ગંગાના પિતા કરે છે અને તેનો ચાર્જ વરરાજો ચૂકવે છે. ગંગાના પિતાએ કન્યાદાન આપવું જોઈએ તેને સ્થાને શાન્તનુના પિતા કન્યાદાન આપે છે. ગંગા-શાન્તનુનો આ રીતનો વિચિત્ર લગ્નવિધિ હાસ્યાસ્પદ છે. લગ્નની ઘટના પછી લેખક ગંગાની અડગ શરત અને શાન્તનુના બાળક પ્રેમને સામસામે મૂકે છે. શરત પ્રમાણે ગંગા એમની કૂખે જન્મેલાં સંતાનની હત્યા કરી નાખે છે પરંતુ એ સ્થિતિમાં શાન્તનુને ગંગા કરતાં પોતાના સંતાન

તરફ વધુ વાત્સલ્યભાવ જાગે છે. ગંગાના કૃત્યનો વિરોધ કરતાં તે બંને વચ્ચે કેવી શાબ્દિક ઝપાઝપી થાય છે તે નોંધપાત્ર છે,

'તે આ શું કર્યું ?'

'ત્યારે બીજું કરે શું ખૂન ? છ માસથી વાંઉ..... વાંઉ સાંભળીને મારું માથું પાકી ગયું હતું. બીજો કોઈ ઈલાજ ન હતો.'

'પણ તારા હાથ ન કાંપ્યા... તેમ કરતાં ?'

'કાંપતા હતા ને ! માટે તો કસરત શરૂ કરી છે.'

'મારે સીધો જવાબ જોઈએ'

'સીધો. તમારા નાકની સામે જુઓ.' !^૨

અહીં સંકલ્પબદ્ધ ગંગા સામે શાન્તનુની લાચાર સ્થિતિ ધ્યાનપાત્ર છે.

તે પછી લેખક ગેરસમજની પ્રયુક્તિના માધ્યમથી મૃગસિંહ પ્રધાનની ઠેકડી ઉડાવે છે. પસ્તીનાપુરના આ પ્રધાનને રાજકારણનું જ્ઞાન નથી એમ પ્રેમની સમજદારી નથી. તે યમુના નામની યુવતીના પ્રેમમાં પડે છે. પ્રેમિકા યમુના લગ્ન કરવાનો એમની સામે પ્રસ્તાવ મૂકે છે ત્યારે ઊંધું સમજીને કેવો છબરડો વાળે છે તે ઘટના હાસ્યસભર છે. જેમ કે,

'નાથ.... આપણે જોડાઈશું ક્યારે ?'

'શેમાં જોડાવું છે ? મીલીટરીમાં ?'

'ઈલેટરીમાં નહિ રે ! તમેય મારા બાપુની જેમ સાવ ભોળા છો' ^૩

શરતભંગ થવાથી રોષે ભરાઈને ગંગા એમના પુત્ર દેવવ્રતને શાન્તનુના આશ્રયે છોડી નાસી જાય છે. તે પછી જે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ જન્મે છે તેમાં નિરાધાર દેવવ્રતને સંસ્કારી બનાવવા માટે સમિતિ, પેટા સમિતિ રચવામાં આવે છે, રાજ્યમાં મહારાજા શાન્તનુની વિશાળ સવારી નીકળે છે. જેમાં ગંગા વિનાના મહારાજાની હાલત જોઈને નગરજનો જાતજાતના તર્ક કરે છે, રાજસભામાં જંતુનાશક દવા ઉપર વિરોધાભાસી ચર્ચાઓ કરવામાં આવે છે એ બધા જ પ્રસંગો ઉત્તમ છે. છતાં જંતુનાશક દવા ઉપરના પક્ષ-વિપક્ષના નિવેદનો દ્વારા લેખક સામાન્ય

જનતાને છેતરતા સાધુઓ, ઢંગધડા વગરનાં સર્વેક્ષણો કરાવતાં અખબારો, ગમે તેવા નિમ્નસ્તરના વિષય પર ઢંગધડા વિનાનું લખતા સાહિત્યકારો અને ચીલાચાલુ વિવેચન કરતા વિવેચકો ઉપર વ્યંગ કરે છે.

બાળક દેવવ્રત સાથે તેમના પિતા અને માસ્તરની પ્રશ્નોત્તરી પણ વાચકને નર્મ-મર્મ હાસ્ય પ્રેરે છે. અહીં દેવવ્રત અને માસ્તર વચ્ચેની પ્રશ્નોત્તરી દસેક પાના સુધી ચાલે છે તે વધુ પડતી દીર્ઘતાને કારણે બિનઅસરકારક બની જાય છે. જો કે દેવવ્રત અને શાન્તનુ વચ્ચેની પ્રમાણસરની વાતચીત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. દા.ત.

" "મારી મા ક્યાં ગઈ પિતાજી ?"

'બહારગામ ગઈ છે.'

'કયા ગામ ગઈ છે.'

'દૂર દૂર ગઈ છે.'

'શામાં બેસીને ગઈ ?'

'ગાડીમાં.....'

'કઈ ગાડીમાં ?' ^૪

ઉપરોક્ત સંવાદબાજીમાં એકતરફ બાળક દેવવ્રતના નિર્દોષભાવે થતા સવાલો અને તેમની સામે તેમનાથી બચવા શાન્તનુ ટૂંકા ઉત્તરવાળીને બચવા પ્રયત્નો કરે છે એમાંથી નર્મ-મર્મ હાસ્ય અનુભવાય છે.

પસ્તીનાપુરમાં માંકડમારક જંતુનાશક દવા ઉપર પ્રતિબંધ લગાડવાથી તેના કારણે લાભ-ગેરલાભ થાય છે તેનું અતિચિત્રણ સ્થૂળ હાસ્યની અનુભૂતિ કરાવે છે. માંકડના ઉપદ્રવથી થતા લાભ હાસ્યસ્પદ છે જેમાં માંકડના ઉપદ્રવ ઉપર એક કવિ કાવ્ય રચીને તેના બદલામાં થતી કમાણીમાંથી પોતાના પરિવારને નભાવે છે. માંકડ વિષયક પુષ્કળ પુસ્તકો લખાવાથી પ્રકાશકો અને વિક્રેતાઓ પણ માલામાલ થઈ જાય છે. માંકડના ઉપદ્રવથી રાતભર લોકોના જાગવાથી ચોરીના બનાવો ઘટે છે. એવી જ રીતે માંકડના ઉપદ્રવથી થતા ગેરલાભ પણ લેખક સ્વાભાવિક રીતિમાં વર્ણવે છે. તેમાં માંકડના ઉપદ્રવથી જાગતા લોકોની કાર્યક્ષમતા ઘટે છે, વિદેશના લોકો પસ્તીનાપુરમાં આવવાનું ટાળે છે ને દેશીજનો

વિદેશમાં જવાનું પસંદ કરે છે. માંકડના વિષય ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં સાહિત્ય રચાવાથી કાગળના ભાવ વધી જાય છે. આમ, લાભ-ગેરલાભની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ રોચક બન્યું છે.

ચાલીસી વટાવી ચૂકેલા મૃગસિંહના લગ્ન અશુભ ચોઘડિયામાં લેવાયા પછી એમનો વરઘોડો નીકળે છે, તેના વર્ણનમાં લેખક સ્થૂળ હાસ્ય જન્માવી વાચકને ખડખડાટ હસાવે છે. તેમાં જુદી જુદી વયની સ્ત્રીઓને મૃગસિંહ સાથે અલગ-અલગ સગપણ છે. એટલે કોઈ દીકરાના ભાવથી, કોઈ ભાઈના ભાવથી તો વળી કોઈ સ્ત્રીઓ કાકા, મામાના ભાવથી જાનમાં લગ્નગીતો ગાય છે ત્યારે ફારસ થાય છે. તેથી પણ વધુ હાસ્ય તો વરઘોડામાં ફટાકડો ફૂટવાથી ઘોડો ભડકતાં વરરાજો મૃગસિંહ ઘોડા પરથી નીચે પડે છે, જાનૈયાઓમાં નાસભાગ થાય છે તે પ્રસંગમાં જન્મે છે. નાસભાગને કારણે સ્ત્રીઓનો કકળાટ પણ રમૂજ પેદા કરે છે. દા.ત.

"એક સ્ત્રી : 'એ ફટાકડાવાળાને તરીયો તાવ આવજો'

બીજી સ્ત્રી : 'મૂવાને કાળો કોઢ નીકળશે.....'

ત્રીજી સ્ત્રી : 'એની સાત પેઢીને માતાજી પૂછે.....'"

ઘોડા પરથી પડીને ઘાયલ થયા પછી મુલત્વી રહેલા મૃગસિંહનાં લગ્ન ફરીવાર લેવાય છે ત્યારે મૃગસિંહનો લગ્નવિધિ હાસ્યાસ્પદ બને છે. તેનું લેખક વિપરિત રીતે ચિત્રણ કરે છે. જેમાં વરરાજાના હાથમાં કન્યાનો હાથ મૂકવાને સ્થાને કન્યાના હાથમાં વરરાજાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે. સસપદીના ફેરા માંડવાને ફરતે ફરવાને બદલે પોળની ફરતે ફેરવવામાં આવે છે. લગ્નવિધિ પૂર્ણ થતાં કંસારને સ્થાને ચટણી સાથે ફાફડા ગાંઠિયા આપવામાં આવે છે અને અંતે જાનની વિદાયમાં વરરાજો સાસરે રોકાઈ જાય છે અને વરરાજા વગરની જાનને વિદાય આપવામાં આવે છે.

કથામાં લેખકે પ્રેમલોલુપ યુવક-યુવતીઓ અને પ્રેમમાં નિષ્ફળ નીવડેલા પ્રેમીજનોની તીખા ભાવે ટીખળ કરી છે. જેમાં શાળામાં ભણવા જતા દેવપ્રતના માનસ

ઉપર એક શિક્ષક-શિક્ષિકાના પ્રેમાલાપની આડઅસર થાય છે. આ પ્રેમભાવના દૂષણને નિર્મૂળ કરવા પરિસંવાદ ગોઠવાય છે. આ પરિસંવાદમાં પ્રેમના દૂષણને દૂર કરવા એકઠા થયેલા યુવક-યુવતીઓ જ એકબીજાના પ્રેમમાં પડી જાય છે અને ત્વરિત એમના લગ્ન ગોઠવાય છે. તેમાં આજ કાલના યુવક-યુવતીઓની પ્રેમવૃત્તિ ઉપર લેખક તીર મારે છે. તે જ રીતે યુવક-યુવતીઓનાં લગ્ન પૂર્ણ થયા પછી એમને રાજા શાન્તનુ અને પ્રધાન મૃગસિંહ આશિર્વાદ આપે છે. શાન્તનુ આશિર્વાદ આપતાં બોલે છે,

"પ્રેમલગ્ન જેવાં મને ફળ્યાં તેવાં સૌને ફળજો...!"
મૃગસિંહ નવદંપતિઓને આશિર્વચન આપતાં કહે છે, 'આજની તારીખે હું વાસણ માંજી શકું છું, કપડાં ધોઈ શકું છું, ઝાડુ કાઢી શકું છું, પાણી ભરી શકું છું, રસોઈ બનાવી શકું છું... બાળકો જોકે નથી પણ તેને સાચવી શકવાનો યે મને ગર્વ છે. મારી પત્નીની ગેરહાજરીમાં ચાર-પાંચ મહેમાનોની, સહેજ પણ ગભરાયા વિના સરાભરા કરી શકું છું. આનું કારણ છે પ્રેમલગ્ન !'"

અહીં એકદમ સહજ રીતિમાં લેખક યુવક-યુવતીઓની પ્રેમ-લાલસાને તેમજ પ્રેમલગ્નમાં નિષ્ફળ નીવડેલા લોકોની ઠેકડી ઉડાવે છે. લેખકની આ પ્રકારની હાસ્યશક્તિનો પછી જવલ્લે જ અનુભવ થાય છે તે ખેદજનક છે.

સરકારની માંકડનીતિ વિશે વક્તાઓનો ગજાગ્રહ પણ હાસ્યાસ્પદ છે. પરંતુ માંકડ વિશેની સરકારની નીતિ વિશે એક અધિકારી વક્તવ્ય આપે છે તેમાં લેખક માંકડને સ્થાને પ્રેમ શબ્દનો વિનિયોગ કરી જબરી રમૂજ કરાવે છે. એક અધિકારીનું વક્તવ્ય જુઓ,

"પ્રેમ રાતભર લોકોને પજવે છે અને દિવસે તીરાડોમાં ભરાઈ જાય છે...ક્યાં છે ? ક્યાં છે? પ્રેમને મારવા અકસીર દવા ક્યાં છે... લોકોને સલાહ આપવી ઘટે કે પ્રેમને એકઠા કરીને કેરોસીનમાં નાંખો...પ્રેમનો નાશ કરવા પલંગમાં ગરમ પાણી રેડવાની ગ્રામ્ય પદ્ધતિ જ અપનાવો..."

અહીં માંકડને સ્થાને પ્રેમ શબ્દની લેખકની ચતુરાઈપૂર્વકની યોજનામાં સમાજને પ્રદૂષિત કરતા સ્થૂળ-ક્ષુલ્લક પ્રેમ તરફનો આક્રોશ સમજી શકાય એવો છે.

કથાના અંતના ભાગમાં લેખક બનાવટની પ્રયુક્તિ ઉપયોગમાં લઈ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. તેમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં કૉલેજમાં પહોંચેલો દેવપ્રત જંગલમાં રાખવામાં આવેલ એન.સી.સી. તાલીમ શિબિરમાં કર્નલ સમક્ષ બનાવટ કરી જંગલમાં માછીકન્યાને મળવા ઉપડી જાય છે એ પ્રસંગ તથા મહારાજા શાન્તનુ વિદેશી આક્રમણની આડશમાં સરહદનું નિરીક્ષણ કરવાની બનાવટ આચરી જંગલમાં માછીકન્યાને મળવા નીકળી જાય છે, તે બંને પ્રસંગો રમૂજપ્રેરક નીવડે છે. અંતે શાન્તનુ, દેવપ્રત અને માછીકન્યાના પ્રણયત્રિકોણમાં મહારાજા શાન્તનુ માછીકન્યાને પ્રાપ્ત કરશે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીને અચાનક દેવપ્રત-માછીકન્યાનો કાયમી સંબંધ રચી આપી લેખક જબરી ચમત્કૃતિ સાથે કથાને વિરામ આપે છે.

વિચિત્રતા ને વિકૃતિથી રંગાયેલાં પાત્રોમાં પણ લેખકની હાસ્યશક્તિ સરસ રીતે અનુભવાય છે. લેખકે આ કથામાં મુખ્યત્વે પ્રાચીનપાત્રોને આલેખ્યાં છે. તેના દ્વારા માત્ર પ્રાચીનપાત્રોની વિકૃતિ તરફ આગળી ચીંધતા નથી, પરંતુ આડકતરી રીતે જિવાતા જગતના માનવ સ્વભાવની વિડંબના કરવાનો આશય રાખે છે. ખાસ તો પ્રાચીનપાત્રો સાથે સાંપ્રત માનવીનાં સ્થૂળ, તકવાદી પ્રેમને નિશાન બનાવવામાં આવ્યો છે. શાન્તનુ પસ્તીનાપુરનો મહારાજા છે. તે ગંગા તરફ આસક્ત બને છે. આસક્તિમાં એ ગંગાની બધી જ શરતો સ્વીકારે છે. પરંતુ વગર વિચાર્યે સ્વીકારેલી શરતોને કારણે પત્ની પ્રેમ અને સંતાન પ્રેમ બંનેમાંથી કોને ન્યાય આપવો એવી દ્વિધાથી પીડાય છે. છેવટે સંતાનપ્રેમ તરફ ઢળતાં એમના સાચા પ્રેમની પોલ ખુલ્લી પડી જાય છે. શરતભંગથી ગંગા ચાલી જાય છે. તે પછી શાન્તનુની દુર્દશા થાય છે તેને લેખકે વેધક રીતે ઉપસાવી છે. એકવાર પ્રેમના માર્ગમાં વિફળ રહ્યા પછી

ફરીવાર માછીકન્યાને આકર્ષવા જાતજાતનાં કેવાં પૈતરા કરે છે. તેમાંય શાન્તનુને હાસ્યાસ્પદ ચિતરવામાં લેખકે સજાગતા દાખવી છે. એકંદરે સ્ત્રીઓના રૂપથી અંજાઈને એમની સાથે જીવન જોડવામાં શાન્તનુ રાજા કેવો વિવેકહીન-મતિહીન થઈ જાય છે તે સચોટ રીતે દર્શાવાયું છે.

પ્રધાન મૃગસિંહ ઓછી બુદ્ધિનો અને અજ્ઞાની છે. સ્ત્રીજાતિનો ક્યારેય ભરોસો કરવો નહીં એવી પિતાની શિખામણને વળગીને સમસ્ત સ્ત્રીજાતને શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. બિમાર પડે છે ત્યારે નર્સને સ્ત્રીજાત ગણીને સાચી વાત કરતો નથી ને વિનાકારણ દવા લે છે. તેને મોટી ઉંમરે યમુના નામની યુવતી જોડે પ્રેમ થાય છે, જે પછીથી લગ્નમાં પરિણમે છે, પરંતુ સ્ત્રીએ કરવાનાં કામ તો મૃગસિંહને જ કરવાં પડે છે. વાસ્તવમાં ઉપલક્ષીયા પ્રેમમાં રાચતા પ્રેમીજનોનો ઉપહાસ કરવામાં લેખકે મૃગસિંહના ચરિત્રનો સારો ફાયદો ઉઠાવ્યો છે. દેવપ્રત એમના પિતાની માફક સુંદર સ્ત્રીઓને જોઈને સાનભાન ગુમાવી દે છે. તિજ્ઞા નામની માછીકન્યાનો પ્રેમભાવ જીતવા તે કેટલો નિમ્નકક્ષાએ જતો રહે છે એ તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

ફરશુરામના ચરિત્ર દ્વારા દંભી સાધુ-બાવાઓની વિકૃત પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે. ફરશુરામનો એક ઉદ્ધાર તેમના પરિચય માટે પૂરતો છે. દા.ત. 'યુવાનીમાં હું માનતો હતો કે ભણીગણીને પ્રેમલગ્ન કરીશું, સુખેથી ફરીશું...માટે 'ફરશુ' નામ રાખેલું... લગ્ન પછી તો હું રામ કરતાં પણ વધારે દુઃખી થયો માટે રામ વિશેષણ લગાવ્યું'" આ ઉપરાંત કર્નલની નોકરી કરતો હોવા છતાં પોતાની વાળંદ જ્ઞાતિના લક્ષણો પ્રગટાવતો ઝીલુભા, એકતરફ શિક્ષક-શિક્ષિકાને પ્રેમસંબંધ બાબતે ઠપકો આપતાં અને બીજી તરફ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા પાખંડી આચાર્ય, છીંકણી બજરનો સડકો લઈને વાત કરવાની ટેવવાળી યમુના તથા શકટપ્રસાદ, લાલો લટપટિયો, નોકર-ચાકર, મિલિટરી જવાનો વગેરે ચરિત્રોની કઢંગી ચેષ્ટાઓ હાસ્યનું આલંબન બને છે.

અભિવ્યક્તિની તાજગી એ આ હાસ્યનવલકથાનું જમા પાસું છે. માનવસહજ દુર્બળતાઓને તાકવામાં જ્યાં તક મળી છે ત્યાં વિચિત્ર ભાષા તરાહો ઉપયોગમાં લીધી છે. અલંકારો અને કલ્પનોને લેખક કલાકીય દૃષ્ટિથી યોજે છે. તેમનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો જોવાથી આ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે. જેમ કે, 'મહારાજા બેઉ હાથ પીઠ પર રાખી ઘાણીના બળદની માફક ગોળ-ગોળ ફરતા હતા' (પૃ.૧), 'તેમનો ગુસ્સો ગટરના પાણીની માફક વહેવા લાગ્યો' (પૃ.૯), 'મારું હૃદય તો આફ્રિકન ચિમ્પાન્ઝીની જેમ નાચી ઊઠ્યું. (પૃ.૧૩), 'મૃગસિંહ પાણી ભરેલા રબ્બરના કુગ્ગાની જેમ ઉછળીને એકબાજુ ફેંકાઈ ગયો' (પૃ.૪૫), 'મહાત્માની જેમ મૌન સેવતું તાળું' (પૃ.૭૯), 'પર્વતપુત્રી પાર્વતી જેવી હાલત' (પૃ.૧૩), 'ભૂત જેવો ભગવાન' (પૃ.૮૮), 'ડાધુ જેવા ચહેરાવાળા શિક્ષકો (પૃ.૮૬), 'ટાયર જેવું ચિત્ત' (પૃ.૧૨૫), 'સાયકલની રીંગ જેવા વિચાર' (પૃ.૧૭૯) વગેરે કલ્પનો આ હાસ્યનવલકથાને રોચક બનાવે છે.

ભાષાના સંકરરૂપને પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું છે. દવાની બોટલમાં પાણી ભરવાના ગંગાના સવાલનો ઉત્તર વાળતાં તેની દાસી અસલ વાણીમાં જણાવે છે, 'હવે ઈ તો અસર ને કસર કે બોકસર મહિનાનો છોરો સમજવાનો છે કે આ ઝેરી દવા નથી ?' (પૃ.૮) એક સ્થળે દાસી ઉપર ગંગા એમનો રોષ આ રીતે ઠાલવે છે, 'અલી, ઓ શુભ્રભંગવાદીની...રાંડ જવાબ આપને!' (પૃ.૮) એક બાંક બિહારી નામના મિત્રને ઓળખી જઈને શાળાના ચોકીદાર ગુરખા ઉદ્ધાર કરે છે તે નોંધપાત્ર છે. 'અરે, મેરે પ્યારે બાંકે ? તું ઈધર સવારના પહોરવામાં ઘાઘરા જૈસી ચઢી પહનકર કયું હાલ્યા આવ્યા ? તારા બાપનું લગન છે.' આ રીતે આવા તળપદ ગુજરાતી, હિન્દી પ્રયોગોનું સેળભેળ રૂપ રમૂજપ્રેરક બને છે. કેટલાક વિલક્ષણ શબ્દો, વાક્યો પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. જેમ કે, રાજ્યની જાસૂસી સંસ્થા બી.બી.આઈ.નું ફૂલફોર્મ 'બોગસ બ્યૂરો ઓફ ઇન્વેસ્ટીગેશન', એન.સી.સી.નું ફૂલફોર્મ 'નકેટ એન્ડ કેટલેસ કમ્પની' એ રીતના કરીને

લેખક રમૂજ કરાવે છે. ફરશુરામની સાંકેતિક ભાષા હાસ્યાત્મક કરે છે. જેમ કે, દેવદાસ સાબુ લેવા આવ્યો' અહીં સાબુ એટલે તિજા નામની યુવતી એવો સાંકેતિક અર્થ યોજે છે તેમાં હાસ્ય સર્જાય છે. તે જ રીતે દુશ્મન એટલે 'પાડોશી', ગહનતા એટલે 'ચોરી-લૂંટફાટ', ચૂંબન એટલે 'વિદાય', હડ એટલે 'આવજે' વગેરે વિચિત્ર શબ્દોમાંથી નિષ્પન્ન થતા અર્થ મનોરંજન કરાવવામાં સહાયક બન્યા છે.

આમ, ભાષાની વિવિધ તરેહોમાં લેખકની હાસ્યવૃત્તિ પડઘાતી જોવા મળે છે. એકંદરે આખી નવલકથાને હાસ્યરસિક બનાવવામાં લેખક અનેકવિધ વિશેષતાઓ દાખવે છે. તેમ છતાં એક સફળ હાસ્યકારના ચમકારા અહીં અનુભવાતા નથી. લેખકના ભાષામાં મર્યાદિત હાસ્યપ્રયુક્તિઓ હોય એવું દેખાય આવે છે. પૌરાણિક ચરિત્રો દ્વારા પોતાનો આશય સિદ્ધ કરવામાં લેખક પૂરેપૂરા પાર ઉતરતા નથી. પૌરાણિક પાત્રોને વધુ પડતાં હીન ચિતરવામાં લેખક એમના મુખે 'રાંડ' જેવા શબ્દપ્રયોગો યોજે તે ઉચિત જણાતું નથી. તેથી 'પસ્તીનાપુરે'ની ગુજરાતીની કોઈ અસાધારણ કૃતિ તરીકે નહીં પરંતુ હાસ્યના ફૂવારા ઉડાવતી સામાન્ય સ્તરની હાસ્યકૃતિ તરીકે ચોક્કસપણે નોંધ લઈ શકાય.

❶ સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

1. જોશી રાજેન્દ્ર, પસ્તીનાપુરે, નિવેદન, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃ. ૫-૬
2. જોશી રાજેન્દ્ર, પસ્તીનાપુરે, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃ. ૫-૭
3. એજન, પૃ. ૧૫
4. એજન, પૃ. ૨૩
5. એજન, પૃ. ૪૬
6. એજન, પૃ. ૯૪
7. એજન, પૃ. ૧૦૨
8. એજન, પૃ. ૧૬૫

‘મરણોત્તર’ : ચૈતસિક વિશ્વની રમણીય યાત્રા

Dr. Harendrakumar V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

‘મરણોત્તર’ સુરેશ જોષી લિખિત ચૈતસિક વિશ્વની રમણીય યાત્રાને રજૂ કરતી એક અતિ આધુનિક નવલકથા છે. નૂતન માનવચિંતનમાં મનુષ્યનું હોવું જે રીતે સહાનુભૂતિ અને મરણની વચ્ચે કશીક સભરતા ઝંખે છે. એ સભરતાને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન સુરેશ જોષી દ્વારા ‘મરણોત્તર’ નિમિત્તે થાય છે.

“અર્ધા પાકેલા મરણનો ભાર લઈને કરું છું. આથી હાથ લંબાવીને એકદમ કોઈને ભેટી શકતો નથી. બોલતાં બોલતાં વાક્ય ઘણીવાર અર્ધેથી થંભાવી દેવું પડે છે. પછી બાકીનું વાક્ય પૂરું કરવાનો ઝાઝો ઉત્સાહ રહેતો નથી. કોઈ બોલે છે તે પૂરું સાંભળવા પૂરતું ધ્યાન એકાગ્ર કરી શકતો નથી. કોઈક વાર હસવા જાઉં છું તો કશોક વિચિત્ર અવાજ માત્ર નીકળે છે. મારી આંખો બધું જુએ છે. નોંધે છે. પણ કોઈ મારી આંખમાં આંખ માંડીને ઝાઝી વાર જોઈ શકતું નથી. સામા માણસની એવી સ્થિતિ જોઈને હું જ ત્યાંથી ખસી જાઉં છું. આંખની એકોકિત અધૂરી રહી જાય છે.”^૧ કૃતિનો પ્રારંભ નાયક ‘હું’ના આવા બોઝિલ ઉદ્ગારોથી થાય છે. પછી એની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓનું ચિત્રણ આવ્યા કરે છે. આ પરિસ્થિતિથી સૂચિત થાય છે કે નાયક ખરેખર મરણાધીન મનોદશામાં જીવી રહ્યો છે.

‘મરણોત્તર’માં દરિયાથી અર્ધો માઈલ દૂર સુધીરનું ઘર, નાની ટેકરી, આસપાસનો વૃક્ષવાળો પરંતુ વસતિવિહીન પ્રદેશ એવો સ્થળપરિવેશ વર્ણવાય છે. ત્યાં આવનારાંના સંભવિત નામો મનોજ, ગોપી, મૃણાલ, અશોક, નમિતા આદિ નિર્દેશાય છે. નાયક ઝરૂખામાં ઊભો છે, પણ કોઈની રાહ એ જોતો નથી એવી પોતે સ્પષ્ટતાય

કરે છે ! આ સ્થળ અને વ્યક્તિઓનાં નામો કૃતિમાં પરિચિત વાસ્તવની એક પણ રેખા નિપજાવતાં નથી.

કથાનાયક પોતે તો એવા એકાન્ત પરિવેશમાં પણ મરણની વાસ પ્રસરતી અનુભવે છે. પરંતુ એટલું ખરું કે ત્યાં એકાએક આવીને એને ખભે હાથ મૂક્તી મેઘાને જોયા વગર એ ‘કોણ મૃણાલ ?’ એમ પૂછી બેસે છે! એ નામનું ભારે વળગણ છે એને. એનો કશો પરિચય એ આપતો નથી. એની સાથેના સંબંધનો પણ ક્યાંય નિર્દેશ નથી. વ્યક્તિઓને નિકટતાથી મળતાં નિસર્ગનાં પલટાતા રૂપોને જોતાં, વિચાર કરતાં અને લાગણીઓ અનુભવતાં એ સતત પોતાની ભીતર મરણને ઊછરતું જુએ છે ! કથા નાયક પોતાની સભાનતાને કારણે માત્ર દૃષ્ટા બને છે, કશાયમાં સામેલ થઈ શકતો નથી. એનાથી એમ થઈ શકતું નથી. ચુમ્માલીશ પ્રકરણો રૂપી ઘટકોમાં કથાનાયક ‘હું’ વિભિન્ન સંદર્ભોમાં જીવે છે. કૃતિના પ્રકરણો પ્રકરણો જીવનના અંત તરફની ગતિ સાથે આત્મસાક્ષાત્કારનો અભિનવ અનુભવ નાયકને થાય છે. “પહેલાં તો મારા ઘા મારાથી જ છૂપા રહેતા. રાતે કોઈ વાર એકાદ સણકો છૂપી રીતે એની જાણ મને કરી જતો. પણ હવે તો એ પૂરબહારમાં ખીલે છે. એનો આ વિસ્તાર મને સંકોચે છે. હું મારા અસ્તિત્વને એક ખૂણે સંકોચાઈને લપાઈને રહું છું, પણ મરણની લાતાલાત મને જ જંપવા દેતી નથી. બધું તંગ છે, એની તાણ હું અનુભવું છું. ભંગૂર કહેવાતા દેહનાં બંધનો કેવાં હઠીલાં હોય છે! પણ હું કશીક આશાનું તરણું ચાવતો બેસી રહું છું. એનો કશો સ્વાદ નથી. પણ કેવળ પશુની જેમ જડબાં હલાવ્યે રાખવાનું જાણે અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે.”^૨ આમ મૃત્યુનું સૂક્ષ્મ ચિંતન ‘મરણોત્તર’માં વણાઈ ગયેલું છે.

કથાનાયક પોતાના ઉદરગર્ભમાં વિકસતા મૃત્યુને લઈને ફરે છે. મૃત્યુનો સંચાર તેને સતત સંભળાયા કરે છે. મરણની શરણાગતિ તેને મંજૂર નથી. મરણની પેલે પાર જવું છે, કશુંક મરણને વિરોધે તેવું પામવું છે પણ એ ઊછરી રહ્યું છે તેની સભાનતા, તેની સંચાર, તેનું વિકસી રહેલું સ્વરૂપ. “હું”ની અભિલાષાઓની સાથે ટકરાય છે.

આ દરમિયાન તેના બળની પ્રતીતિ કરાવવા મરણ દાંત ખખડાવે છે એના સીધી રીતે તો મરણની નથી. મૃણાલની છે પણ મૃણાલની અનુપસ્થિતિ, તેની સભર એવી પ્રાપ્તિ નાયકને હાથવગી નથી મૃણાલ, મૃણાલનું અસ્તિત્વ, તેનો પ્રેમ વગેરે.

તત્વો નાયકમાં ઉછરી રહેલા મરણને અવરોધે તેમ છે. પરંતુ મૃણાલની અનુપસ્થિતિમાં મરણ વકરે છે. નાયકના જીવિતની સાંપ્રત પરિસ્થિતિ બે છેડા ધરાવે છે. એક તરફ મૃત્યુ છે, તો બીજી તરફ મૃણાલ-મૃણાલની સ્મૃતિઓ. મૃણાલ પ્રત્યેનો સ્નેહ એક અપાર્થિવ સૃષ્ટિ રચ્યા કરે છે. તો બીજી તરફ જે મિત્રોની ઉપસ્થિતિ છે તેના નક્કર અવાજો, વિસ્કીના ઘૂંટ, રેશમી વસ્ત્રોનો સળવળાટ, ઉન્માદભર્યા શ્વાસો એક વધુ સૃષ્ટિ રચે છે. અહીં મૃણાલનાં સ્મરણો અને મૃત્યુ વચ્ચે પકડાપકડી છે. સમયનો એક આખો ખંડ બન્ને વચ્ચે પથરાયેલો છે પણ નાયકના આ બધામાં અપૂર્વની શોધ કરે છે.

પીસ્તાલીસમા પ્રકરણમાં મરણ વિલીન થયું છે. એમાં અજાણ્યા ગામની તળાવડીમાં ઝાકળથી સોહતું કમળ અને શહેરની ઉન્નિદ્રા ખૂલતી આંખ ઉલ્લેખાય છે. બધો નગરવ્યવહાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ છે મરણની અનુભૂતિ પછીના અસ્તિત્વનો સ્પન્દ. મરણને દૂર કર્યાનો આગળ નિર્દેશ છે. એ ઝઝમા ખંડકમાં જોયેલી પેલી ધુતિમાંથી રેખાંકિત થતી આકૃતિમાં મૃણાલ, ઈશ્વર કે 'શૂન્યના બુદ્ધબુદ' જેવા વિકલ્પોમાંથી કશાકની ઝાંખી થઈ છે. આથી 'મરણોત્તર' એ કેવળ મૂમુર્ષાની અનુભૂતિની જ કથા નથી, પણ એના અતિક્રમણ પછીની સ્થળ-સમયની નૂતન મરણમાંથી અળગા થવાનો ઉપાય છે મનુષ્યનો સંગ્રાથ, સ્મૃતિસંવેદન, નિર્સર્ગદર્શન. પરંતુ એ જ્યાં એનો થોડી આશ્રય લે છે ત્યાં જ મરણના સામીપ્યનું સઘ ભાન થાય છે. અને એના વિચારોમાં એ ખોવાઈ જાય છે. મેઘાએ આલિંગન આપ્યું ત્યારે એ મેઘાના હાથને પોતાની ડોકની આસપાસ વીંટાળીને મરણને ગૂંગળાવવા પ્રયત્નશીલ થાય છે, પણ ત્યાં ચન્દ્રના અજવાળામાં દીવાલ પર એક પડછાયો દેખાય છે ને પૂછાઈ જાય છે, 'કોણ મૃણાલ ?'

એ મૃણાલને પામી શકાઈ નથી. અર્થાત્ એની શોધ ચાલે છે. એના અભાવમાંથી જન્મી છે મરણની તીવ્ર અનુભૂતિ.

'મરણોત્તર'ના ઝઝમા ખંડ સુધી એ 'મૃણાલ'ની પૃચ્છા વારંવાર થયા કરે છે. પણ ઝઝમા ખંડમાં સ્ફોટ થાય છે. પ્રભાત ફૂટતા પહેલાં વાગતી કશીક છાલકમાં આપણે નાયકને પ્રકૃતિનો અદ્ભુત અનુભવ થતો જોઈએ છીએ. જ્યાં ઉષાના પ્રથમ સ્મિતની કોર એને સ્પર્શતી લાગે છે ત્યાં પેલું 'મરણ' ક્યાંય રજકણની જેમ ફેંકાઈ ગયેલું લાગે છે. ધીમે ધીમે કશીક ઘુતિને એ લહેરાતી જુએ છે. એમાં એને એક આકૃતિ દેખાય છે. પૂછે છે: 'એ કોણ ? મૃણાલ ? ઈશ્વર ? કે શૂન્યનો બુદ્ધબુદ ?' આ પ્રશ્નો સૂચવે છે કે 'મરણોત્તર'માં મૃણાલ કોઈ વ્યક્તિ નથી, પણ પ્રતીક છે. 'ઈશ્વર' અને 'શૂન્યતા'ના વિકલ્પમાં એને મૂકવામાં આવે છે. એમાં પ્રીતિ, અસ્તિત્વ અને શૂન્યતાના સંકેતો રહ્યા છે. એના સામીપ્યમાં, ઉજાસનો અનુભવ થયાનો પણ અગાઉ ઉલ્લેખ થયા છે. આમ એ અનેકાર્થી રમણીયતા ધરાવતું પ્રતીકાત્મક સૂચિત પાત્ર છે એ અસ્તિત્વનું, આશાનું, પ્રકાશનું અને સકલ વિધાયક ઊર્મિ-વિચાર સ્પન્દનોનું આધારસ્થાન છે, એવું આપણને કૃતિમાં મૃણાલ નૈમિત્તિક પ્રગટતા નાયકના ઉદ્ગાર પરથી લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

'મરણોત્તર'માં કશું નોંધપાત્ર બનતું નથી, રૂઢ અર્થમાં અહીં કશો ચરિત્ર વિકાસ નથી. નાયકના મેઘા, અશોક, નમિતા જેવાં પાત્રોને મળ્યાના સંદર્ભો અને એમની સાથે વાતચીત કર્યાના અધ્યાસો છે. પણ એની વચ્ચે કશી સંકલના નથી. સ્થળ કાલગણના અન્ય કૃતિઓની જેમ અહીં નથી. ઘડિયાળના કાંટાની બહાર બધું ઘટિત થાય છે. ક્રિયારૂપોના પ્રયોગ દ્વારા તમે સમયનો આભાસ જોઈ શકો ખરા. અવ્યયોમાંની સમવાચકતા પણ એનું ક્રિયાલક્ષી પરિમાણ દર્શાવે, પરંતુ એમાંથી કાલગણના કરવી શક્ય નથી.

'મરણોત્તર'નું આસ્વાદ્ય તત્ત્વ છે એમાં મરણનું સજીવ ક્રિયાત્મક નિરૂપણ ભીતરમાં બેઠેલું ને વારંવાર ખંધું હસ્યા કરતું મરણ, ખંધી નજરે જોતી વખતે અને હસતી વખતે દાંત કટકટાવતું મરણ, લાગણી વચ્ચેના તંતુઓને

તડ દઈને તોડી નાખતું મરણ. મીઠું થઈને રોષ પ્રગટ કરતું મરણ, કશુંક ગણગણતું મરણ, ફળની અંદરના કીડા જોડે સ્વાદ કરતું મરણ, અશોક જ્યારે પોતાની સામે તાકીને જુએ છે, ત્યારે ખંધુ હસતું મરણ—એમ મરણની જૂજવી તસ્વીરો અહીં પૂરા સામર્થ્યથી દર્શાવાઈ છે. મરણ ક્યાંક ક્ષણાર્ધ જ પીને બેસે છે, મરણ ક્યાંથી પોષણ મેળવે છે, એ સર્વ હિલચાલને પણ નાયક નજરોનજર જોતો હોય એવું આલેખન થયું છે. આંતરબાહ્ય પરિમાણોમાં આ મરણાનુભૂતિનું આટલું સેન્દ્રિય નિરૂપણ ગુજરાતી નવલકથામાં ભાગ્યે જ મળશે.

આધુનિક સર્જકો તેમના પાત્રોમાં જીવનની આવી મથામણ નિરૂપતા રહ્યા છે. જે પ્રાપ્ત છે તેને છોડીને તેમની શોધ કશીક અપૂર્વતા તરફ દોરાય છે. કથાનાયક ‘હું’ને કશું નામ નથી. એ અર્ધા પાકેલા મરણનો ભાર લઈને ફરે છે, અને એની મુખ્ય ઈચ્છા મરણોત્તર સ્થિતિને પામવાની છે. પણ આ ઈચ્છા સાર્થક થાય તે પહેલાં, ‘હું’ને પોતાની જ અંદર વસતા અને જેના પ્રત્યે પોતાની ચેતના અતિ સભાન બની ચૂકી છે તેવા મરણની સામનો કરવાનો છે. મરણ તો ખંધુ છે અને એની આવી એષણાઓ પ્રત્યે હસે છે. બીજી તરફ, જેની પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિતિ નથી છતાં ચેતનાનાં બધાં જ ઉડયનો, આવર્તનો છેવટે જેના પર આવી આવીને શમે છે તેવી મૃણાલ છે. મૃણાલ પણ ‘હું’ની મરણોત્તર સ્થિતિની એષણા સાર્થક થાય તેવું કંઈ જ કરી શકે એમ નથી. મૃણાલની ગેરહાજરી અને તેનું ચિર મૌન કથામાં આ રીતે સુચક બની રહે છે. આમ, ‘મરણોત્તર’નો નાયક મૃત્યુ અને પ્રેમ જેવાં બળોથી સાહજિક રીતે મુક્ત થઈ નિશ્ચિત બિન્દુ જેવો અથવા સંજ્ઞાહીન બની, ભૂંસાઈ જઈ શૂન્યતામાં તદાકાર થઈ જવા માગે છે. મરણની પ્રત્યક્ષતા અને સંનિકટતા તથા મૃણાલ અને તેના પ્રેમ વિશેની ભૂતકાલીનતા એવી બે રેખાઓ વડે પૂરું થતું એક વર્તુળ કલ્પવાથી ‘હું’ની એક સૃષ્ટિનું આકલન કરવામાં સરળતા રહે છે. મનોજ, અશોક, સુધીર, મેઘા, નમિતા, ગોપી વગેરે વ્યક્તિઓ અને ‘હું’થી રચાતું બીજું વર્તુળ ‘હું’ની પ્રથમ સૃષ્ટિને અજવાળે છે. વધુ ગમ્ય બનાવે છે.

સુરેશભાઈ જોષીએ આખી રચનામાં આ બન્ને વર્તુળોને સન્નિધીકરણની પદ્ધતિએ વિરોધાવ્યા છે અને એ વિરોધનો તનાવ કથાના સમાપન-ભાગમાં ક્રમશઃ શમી જાય છે. ‘હું’ને અન્તભાગમાં આપણે મરણ, મૃણાલ તેમ જ અન્યોથી વિયુક્ત અવસ્થામાં મરણોત્તર સ્થિતિને વરેલો જોઈ શકીએ છીએ. મરણથી મરણોત્તર સ્થિતિ લગીની સઘળી પ્રક્રિયા વર્ણવવામાં રસ દાખવતી આ રચના મરણ વિશેનું ચિન્તન રજૂ કરતી હોવા છતાં, કથાની ભૂમિકાએ રહી એક સાહિત્યકૃતિની પ્રતીતિ જન્માવી જાય છે. બધાં પાત્રોની એ રીતે માત્ર ન્યૂનતમ (elliptical) રેખાઓ ઉપસાવી આપીને સૃષ્ટિ ઊભી કરવાના આ પ્રયત્નમાં ક્યાતત્વને પણ સાવ પાંખું બનાવી દેવાયું છે. કદાચ અહીં કશી વાર્તા છે જ નહિ. અને છતાં ‘હું’ ને મરણ તેમજ મનોજ આદિ સહિતનો એક વર્તમાન છે. ‘હું’ને મૃણાલ તેમ જ મનોજ આદિ સહિતનો એક ભૂતકાળ પણ છે, આખી કથા મુખ્યત્વે વર્ણન આપનારા સીધા કથનની પદ્ધતિએ કહેવાય છે અને લગભગ મોટાભાગની વાક્યરચનાઓ વર્તમાનકાળને વ્યક્ત કરતી રહે છે. કશુંક બની ગયું છે તેની નહિ પણ કશુંક બની રહ્યું છે તેની આ કથા બહુધા ‘હું’ કેન્દ્રી રચના છે તેમ છતાં પણ મરણ તેનો વિષય રહ્યો છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

‘હું’ના વ્યક્તિત્વને તેમ જ તેના કેન્દ્રસ્થ પ્રશ્નને સમજીએ તે પહેલાં અન્યોને ઓળખી લઈએ. અને એક વાત નોંધવી જરૂરી લેખાશે કે, નાયક સિવાયનાં તમામ પાત્રોનું વર્ણન આપણને નાયકના જ શબ્દોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘હું’ની મૂલ્યાંકન-બુદ્ધિ, તેની નિરીક્ષાવૃત્તિ અને તેનો તેને અન્યોથી જુદો પાડતો અહંકાર—આ ત્રણનો લાભ અન્ય પાત્રોનાં વર્ણનોને મળ્યો છે. એમ તો નાયક પોતે પણ તેની પોતાની વાણી દ્વારા જ વ્યક્ત થયો છે—પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં લખાયેલી આ રચના, તેમ છતાં પણ, અન્ય પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વની વિશેષતાઓનું બળવાન કથન કે સૂચન આપવામાં નિષ્ફળ નથી નીવડી. જેમ કે, ‘હું’ અન્યોને ‘બુદ્ધની કરુણતાથી નહીં, શિવના ક્રોધથી નહીં, વિષ્ણુની હું બધું સમજું છું એવી ખંધાઈથી નહીં’—પણ

બધાં માનવશરીરને ‘ઈન વેરિયસ સ્ટેઈજીસ આવ ડિકમ્પોઝીશન’ને રૂપે જુએ છે. છતાં ગોપી, એની નજરમાં, ‘એક સાથે અનેક ટીસ્યુ પેપર પવનમાં ખખડતાં હોય તેવું’ હસે છે, મેઘાનું શરીર ‘અન્યના સ્પર્શથી જ શ્વાસ લે છે: મનોજમાં ‘વધારે પડતા પાકેલા ફળની પોચટતા’ છે, એ એની સ્થૂળતામાં જ દટાતો જાય છે, ‘અશોક બધું જ સરજી શકે છતાં જાણકારીને કશું ન કરવાના આભિજાત્યની ખુમારીને પંપાળ્યા કરે છે.’, ‘અશોક દૂર દૂર નજર નાખતો હોય તેમ જોયા કરે છે પણ એની આંખો છીછરી છે.” ‘નમિતા પોતાને જ પોતાના ગર્ભમાં ઉછરી રહી હોય એવી ગંભીરતાથી ફરે છે’, ‘મનોજ પોતાની ધૂર્ત આંખોને ગોગલ્સથી હંમેશા ઢાંકેલી રાખે છે. એના હોઠ હંમેશા એ કશુંક ચાવતો હોય એમ હાલ્યા કરે છે.’³, કથાનાયક આ સૌ વિશે મૃણાલને જણાવતાં કહે છે કે, ‘સૌ એકબીજાને પોતાના આગવા કલંક વડે ઓળખે છે.’ એનું માનવું છે કે, ‘કલંકને ભૂષણ બનાવ્યા વગર ધારણ કરવાનું સૌથી અઘરું છે.’ પણ મૃણાલને વિશે, આ અંગે, ‘એવું જ કશુંક તો તું કરવા નહોતી ગઈ ને, મૃણાલ ?’^૪ પૂછીને ઘણુંબધું સૂચવી દે છે.

આ પાત્રો વિશેના બીજા નિર્દેશો પણ એટલા જ નોંધપાત્ર છે. સ્ત્રી-પાત્રોમાં ગોપી ‘વાચાળ છે’ અને નાયકને, તે ગણિકાના ઘરનો પોપટ હતો આગલા જન્મોની કથા કહે છે. ‘હું’નો હાથ હાથમાં લઈને તે કંપી ઊઠતી નથી. કેમકે ‘એની આંગળીઓ સાવધ છે. પરોવાઈ ગયેલી આંગળીઓને ક્યારે અળગી કરી લેવી તે એ જાણે છે’, ‘અનેક હાથનો એના હાથને સ્પર્શ થયેલો છે.’ ગોપીમાં રહેલું આ ચાતુર્ય એની આગવી વિદગ્ધતાનું, એના એવા વ્યક્તિત્વનું સૂચન કરી રહે છે.^૫ બીજું સ્ત્રીપાત્ર નમિતા પણ ‘હું’ સાથે વિલક્ષણ સૂત્રથી સંકળાયેલું દર્શાવાયું છે. નમિતાનું ભાવવિશ્વ કેટલેક અંશે નાયકના ભાવવિશ્વ સાથે સમાન્તર રહીને બાહ્ય સામ્ય ધરાવતું જણાય છે. વાર્તાના પ્રારંભે નાયક ઝરૂખાને એક છેડે ઊભો છે અને કોઈની રાહ જોતો નથી, પણ ૧૭મા ટુકડામાં આવી અવસ્થાને વિરોધાવતાં નાયક જણાવે છે કે, ‘ઝરૂખાને બીજે છેડે

નમિતા...એ કદાચ કોઈની રાહ જોઈ રહી હશે.’ ૩૪મા ટુકડામાં વર્ણવાયું છે તેમ પ્રગટ થનારા દિવસોનો ભાર, નાયકની જેમ, ‘ઝરૂખાને બીજે છેડે નમિતા પણ કદાચ ... ઝીલતી ઊભી છે. ગોપીની પોપટવાળી કથાનો અન્ત મૃણાલની શોધને વિશેનો પ્રશ્ન બનવાથી, ગોપી, નાયક માટે માત્ર પેરણા કે બહુ તો એક આશ્વાસન બની રહે છે. પરન્તુ નમિતાને વિશે એમ કહી શકાતું નથી. ‘એને ખભે હાથ મૂકીને ઊભા રહી શકાય’ એમ માનતો ‘હું’ તેમ કરવાની ઈચ્છા સેવે છે.”^૬ ૧૭મા ટુકડામાં નમિતા અને નાયક ‘હું’ વચ્ચેના સંબંધનો મળતો પહેલવાર કોઈ ઈશારો પણ નાયકની તેને વિશેની લુબ્ધતાનો જ સૂચક હતો. તેનું ચાંચલ્ય તેની સાડીના રેશમની ઝાંચમાં જોતા ‘હું’ની તટસ્થતા વચ્ચે પણ ‘હું’ જોઈ શક્યો હતો કે પોતાના ‘મરણની જીભ લપકે છે.’ ‘મરણના મોઢામાંથી લાળ ઝરે છે.” ઝરૂખાના કઠેરેથી સમતોલપણું ગુમાવી બેસતી નમિતાનો ‘ભાર’ નાયકના પર આવી પડે છે- એ જાણે છે કે તે નમિતા છે, છતાં તેનાથી ‘કોણ, મૃણાલ ?’ – એમ પૂછી દેવાય છે. આખા પ્રસંગમાં નાયક નમિતાને જે દૃષ્ટિભંગીથી અવલોકે છે, અને વર્ણવે છે, તેમાં તેનું તેની પ્રત્યેનું ભલે સંયત સ્વરૂપનું પણ તીવ્ર આકર્ષણ વરતાયા વિના રહેતું નથી. અલબત્ત, ‘હું’ને ખબર છે કે નમિતાને માટે પોતે નિમિત્ત છે, લક્ષ્ય નથી, સાક્ષી છે, સહભાગી નથી.”^૭ મેઘાના સંદર્ભમાં પણ આ એટલું જ સાચું છે. છતાં નમિતાના બંધારણમાંની અસીમ વ્યાસિ તેની સ્પૃહનું કારણ બની છે. તે જણાવે છે તેમ નમિતા સમુદ્ર, આકાશ અને પર્વતની ગરિમા, વિશાળતા અને નિર્જનતાથી ઘૂંટાઈને બનેલી છે. ‘હું’ પોતાનો જે વિલય ઈચ્છે, પોતાની જે વ્યાસિ ઈચ્છે છે. તેનું એક ઈંગિત આમ નમિતામાં છે. તો તે જે સંજ્ઞાહીનતા ઝંખે છે તેનું બીજું ઈંગિત તે મેઘામાં જુએ છે. મેઘા અને નમિતા આમ તો અન્યમનસ્ક છે, અને તેઓનો પોતે તો આધારમાત્ર છે. છતાં ‘હું’ તેમની ઉપસ્થિતિમાં પોતાના મરણ સાથેના દ્વન્દ્વમાં ફાવતો જણાય છે. અહીં નાયક, મેઘા અને નમિતા સમાન્તર સ્થિતિએ છે પણ નાયકકેન્દ્રી આ રચનામાં આ બેય

સ્ત્રીઓ પરસ્પર-પૂરક બનીને 'હું'ના ભાવવિશ્વના કેટલાક નોંધપાત્ર ખૂણા અજવાળી રહે છે. આખી રચનામાં સમાન્તરતાઓ અને આવી પરાવર્તકતાઓ ઊભી કરનારી રેખાઓનું એક સંગીન સંકુલ રચાયું છે.

મરણની આવી નિદર્યતા, એના મીઠાપણામાં વ્યક્ત થતો એનો રોષ, એની બરડતા, એની નક્કરતા વગેરેને નાયક નષ્ટ કરવા મથે છે. ૧૪મા ટુકડામાં, એ જણાવે છે તેમ, દૂર સમુદ્ર તરફ પોતે થોડીક પારદર્શક સ્વચ્છતાનો ખંડ જુએ છે: તે કહે છે, 'કદાચ ત્યાં જીવન નથી, મરણ નથી. કશાના આભાસ સરખાથી પણ અકલુષિત એવી એ સ્વચ્છતા છે' પછી ઉમેરે છે. 'ઈશ્વરની આંખ પહેલી વાર ખૂલી હશે ત્યારે કદાચ એમાં આવી સ્વચ્છતા દેખાઈ હશે.' આ સ્વચ્છતામાં તે તદાકાર થવા ઈચ્છે છે, જણાવે છે કે 'એની સાથે તદાકાર થવું એટલે મારા આકારની રેખાઓને ભૂંસી નાખવી.' પણ મરણ આ થવા દેતું નથી - 'હું' પોતાના આકારની રેખાઓને ભૂંસે છે અને 'મરણ હઠીલા બાળકની જેમ ભૂંસેલી રેખા ફરી દોરે છે.' છતાં 'હું' નિરાકાર સ્વચ્છતાને નિર્નિમેષ સ્વચ્છતાને નિર્નિમેષ જોયા કરે છે. સમુદ્રના આભાસમાંથી સ્ફુરેલી એ સ્વચ્છતા નિસ્પન્દિત થઈને સંકોચાઈને આંખનો આકાર ધારણ કરે છે. જયા ટુકડામાં પણ આ આંખનો નિર્દેશ છે. એ આંખમાં માયા છે કે કરુણા, પ્રીતિ છે કે ઉદાસીનતા, પ્રતીક્ષા છે કે ઉપેક્ષા તે એ નક્કી કરી શકતો નથી. તે કરે છે. 'આટલું આછું સરખું આવરણ જો તૂટે તો કદાચ એ આંખના કિનારા આનંદની ભરતીથી છલકાઈ ઊઠે. તો કદાચ એ આંખના અતલ ઊંડાણમાં હું સુખથી લય પામી શકું, તો કદાચ મરણ ગૂંગળાઈ ઊઠીને મારામાંથી ભાગી જાય.' આમ પ્રાકૃતિક આભાસોમાંથી ફૂટતા 'હું'ના કેન્દ્ર ભાવવિશ્વોને અંતે નાયક જે સ્વકીય સંવેદન અનુભવી રહે છે તેમાં નિષ્ફળતા જ ફોરી ઊઠી હોય છે.

નાયકનું અસ્તિત્વ માયા વડે ઘડાતું રહ્યું છે, પણ હોવાની ચેતનાનું એ ભારે વજન જ એને વિખેરાઈ જતાં અટકાવે છે. જોકે અન્યત્ર જણાવાયું છે કે મરણના ડંખથી ઘવાઈને 'હું' પોતાની સંજ્ઞા ગુમાવવા ઈચ્છતો નથી.^{૧૦}

મરણ સાથેના આ સંઘર્ષની વાત કરતાં નાયકે મરણનું વર્ણન પણ આપ્યું છે: "... એ જી અપાણિપાદ છે. એ કાપી નાખેલા વૃક્ષના ટૂંકાના જેવું છે. પણ એને આંખો ફૂટી છે. મુખની જગ્યાએ છેદ છે ?"^{૧૧} આવું મરણ પોતાનું પોષણ ક્યાંથી મેળવે છે. તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કથાનાયક જણાવે છે કે, પોતાની પ્રકાર પ્રકારની ભુલો વડે મરણ પોષાયું હશે—બાકી પોતે તો પગલે-પગલે મરણ રજ રજ થઈને ખરતું જાય એ જ આશાએ ચાલ્યો છે. પણ કોઈ વાર પાછું વળીને જોવા જેવી અનેક ભૂલો કરી છે. તેથી મરણ ફાલતું ગયું અને હવે તો એના ભારને હડસેલવા સહેજ જેટલું ચાલવાનું પણ મુશ્કેલ બની ગયું છે.^{૧૨} વાસનાઓ અને ભંગુર ગણાતા દેવનાં બંધનો તથા પોતાના પાપ પણ 'હું' ને સારાં એવાં દ્રવે છે. ઝરૂખામાં એકાએક ધુમ્મસ આવી ચડતાં તે પોતાના મરણને ગૂંગળાવશે એવી 'હું'ની આશા નિષ્ફળ નીવડે છે. ઊલટું, 'ચારે બાજુથી ઘેરાઈ જવાનો આ અનુભવ... જંપી ગયેલી કોઈ વાસનાને જગાડે છે. ધુમ્મસ એની શતલક્ષ જિવાથી ચાટી ચાટીને એ વાસનાને માંજે છે.^{૧૩} 'હું' નાં પાપ અને તેના મરણ વચ્ચે રમત ચાલે છે - મરણ એમાંથી પણ જોમ મેળવતું રહે છે. મરણ નહોર ભરી ભરીને એના પાપને ખોતરે છે. છતાં મરણને સંદેહ છે કે કોઈક વાર એ પાપ છેલ્લી ઘડીએ ફરી જશે, એની વિરુદ્ધ જશે.^{૧૪} આ બધા સંઘર્ષ દરમિયાન 'હું'ની ચેતના કચડાતી રહે છે.

સાગર, આકાશ, પવન, ઝરણા અને અંધકાર એમ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથે જ્યારે જ્યારે પણ નાયક સંયોજાય છે, એવી ઈચ્છા પણ કરે છે ત્યારે મરણ કચવાય છે. સંકોચાય છે, કોઈ ઋષિએ આપેલા શાપની માફક જ્યારે જ્યારે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો અને તેના અનુસંધાને આંતરવિલસનની ઘડી ઉપસ્થિત થાય એ ક્ષણે કરંડિયામાં પડેલા સાપ જેમ મરણ શરીર સંકોચે છે. એટલે માનવ સહજ સાધારણતા સામે મરણની જડતા ઓછી થાય છે. સ્વાભાવિકતામાં ચેતનાનું ઉગમસ્થાન તેની ચરમસીમાએ ખૂલતું અનુભવી શકાય છે.

સુરેશ જોષીના કથાસાહિત્યમાં આવા માનવીય સંદર્ભો અને આંતરવિશ્વના રહસ્યોની ઉદ્ઘાટિત સૃષ્ટિ નોંધપાત્ર છે. આધુનિક કથાસાહિત્યમાં મનોસંચલનોના નિરૂપણો જોવા મળે છે, પણ આ નિરૂપણો સાહિત્યિકવાદના પ્રભાવબળે આલેખાયા હોય તેવું વિરોધ લાગે છે. સુરેશ જોષી અભિવ્યક્તિ એક સહજ માનવવ્યવહારનો ચેતોવિસ્તાર સાધે છે. કથાસાહિત્યના પ્રવાહમાં હજુ હમણાં સુધી માનવ બાહ્ય કલેવરો અને સ્થૂળ ગતિવિધિથી ઓળખાતો હતો. ચોડાએક પ્રયત્નો આગળ ગયા પણ અંતઃસ્થલ સુધી તો સુરેશ જોષી જ પહોંચી શક્યા છે. મરણને જીતવાના પ્રયાસો તેમણે કથાનાયકને વિવિધ કાળમાં મૂકીને આલેખ્યા છે. ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો આવો સંદર્ભ આદિ માનવથી સાંપ્રત માનવને સાંકળે છે, એના ગહેવરોના અભ્યાસની એક વધુ દિશા ખોલી આપે છે. માનવ પૌરાણિક હતો ત્યારે પણ ગહન હતો અને આધુનિક છે ત્યારે પણ જટિલ-સંકુલ છે. આમ પણ મરણચિંતન ઉપનિષદોનું કર્તૃત્વ છે, મરણને સમજવામાં આધુનિક સંદર્ભોને પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુએ મદદ કરી છે. આધુનિકતા અને આધ્યાત્મિકતાએ કરેલું મરણનું ભારતીય દર્શન ઘૃતિસભર અને મંગલમય છે. સુરેશ જોષીએ પણ ‘મરણોત્તર’માં મૃત્યુની દુર્જટતા પછી પ્રકાશમય દર્શન નિરૂપ્યું છે.

ડૉ. સુમન શાહ કહે છે કે “સુરેશ જોષીની કથાસૃષ્ટિમાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો પ્રેમ એક સતત ચાલ્યા કરતી પ્રક્રિયા છે, તેને કશું પરિણામ હોતું નથી, તેમાં કશી પ્રાસિને આકારિત થતી જોવાતી નથી. કદાચ, અભાવો અને અપ્રાપ્યતાઓ, રિક્તતાઓ અને ન્યૂનતાઓને જ દઢાવ્યા કરતી આ સૃષ્ટિ એક પ્રકારની ક્ષયિષ્ણુતાની લાગણી જન્માવે છે. ખવાઈને નષ્ટ થતાં પાત્રોનો કશોક વિલય જ પ્રેમ દ્વારા જાણે સિટ થતો આવે છે. આ સૃષ્ટિના નાયકો પોતાની વ્યાસિને ઝંખતા મોટે ભાગે પોતાનો લય ઈચ્છતા મુમૂષુઓ છે. ‘મરણોત્તર’માં પણ નાયકની એ જ એક કેન્દ્રસ્થ ઝંખના છે.”^{૧૫}

‘મરણોત્તર’નું સમગ્ર વિશ્વ એષણાઓનું છે. અપ્રાપ્યતાઓનું અભાવયુક્ત આવરણ કથાને વેદનાસભર બનાવે છે. અહીં મરણની ઉછરતી ઉપસ્થિતિ શોક કે વેદનાનું કારણ નથી. અહીં તો નાયકના વિલોપનને પોષક બનતી તેની તે ઉપસ્થિત સહ્ય બને છે પણ જીવિતના સંઘર્ષ અનુભવાતો મનોગત પરાભવ પહેલાં વિફલતાનો ને પછી તજનિત કારુણ્યનો અનુભવ આપે છે. મરણની ઉપસ્થિતિ તો અહીં આવશ્યક છે કારણ કે એ ઉપસ્થિત રહે, વિકસે, પૂર્ણરૂપે કોઈ ફળની જેમ પાકે તો તે ડીટામાંથી ખરી પડે અથવા તો તેની એવી ખરી પડવાની ક્ષણે તેની એવી વિવશતાનો લાભ લઈ તેને વળોટી શકાય પરાભવ આપી શકાય. નાયક મરણનો આવો પરાભવ જ ઈચ્છે છે. ઈચ્છિત મેળવવાની આડે તમામ ક્ષણો જ અંતરાયરૂપ છે, અનિશ્ચિતતાથી ભરેલી છે. એક ડગલું આગળ ભરતાં જ જીવિતની અનિશ્ચિતતાઓના ટોળા સાથે અથડાઈ પડાય છે. આવી અનિશ્ચિતતાઓમાં પણ કથાનાયકને આશા છે કે ક્યાંક મૃણાલનો અવરુદ્ધ કંઠ ખૂલી જશે, ઉલ્લાસનું ગીત રણકી ઊઠશે. પણ આવી આશા નાયકને વધુ જીવવાનો કેફ ચડાવી ધીમે ધીમે સંહારે છે. જો એમ જ બન્યું હોત તો આવી જ અનિશ્ચિતતાઓમાં મૃણાલનો પ્રેમ ખીલી ઊઠ્યો હોત. નાયકના અર્થ ભૂંસાઈ ગયેલા ચહેરા પાછળ તેના નામને શોધતું કોઈ ફરતું હોત, આવી અનિશ્ચિતતાઓમાં જ મરણ પાસે દિશાભૂલ કરાવી તેને અવળે મોઢે હાંકી કાઢી શકાત પણ આમાંનું કશું બની શકતું નથી અને વળી દૃષ્ટિ ક્ષિતિજથી પણ વધુ દૂર દોડાવી પેલે પાર કશુંક મરણોત્તર શોધવાનું કહે છે.

‘મરણોત્તર’ આધુનિક વ્યક્તિજીવનનું આગવું પ્રતિનિધિત્વ છે. કથાનાયક સહિત સૌએ અહીં પોતાની સામાન્ય—સાધારણ સ્થિતિ ગુમાવી છે. કથાનાયકે મરણની સામે અશરણાગતિનો સંઘર્ષ માંડી જોયો છે. પોતાનાં તમામ છળ-કપટ અને ક્ષમતાઓને કામે લગાડીને, સ્થળકાળને પણ અતિક્રમીને ‘હું’ મૃત્યુને મોંભેર પછડાટ આપવા માગે છે, પણ મરણ તેના તમામ પ્રયત્નો

પહેલેથી જ જાણી ગયું હોય તેમ તેના પર કોઈ પ્રભાવ નથી. 'હું'ની આસપાસના તમામ પરિસરને પણ મરણ અજગરની જેમ વિપૈલી ટૂંક મારીને બધિર બનાવી દે છે. કથાનાયક પોતાની તમામ મથામણોથી ચેતનાને ઉજાગર રાખવા -- ચત્ત કરે છે. પણ ચોપાસથી બધુ પાકી ગયું છે. 'હું'ના તમામ ચત્તમાં તેના હાથ હેઠા પડે છે. અહીં મૃત્યુની અવિચળતા, એક નિશ્ચિત ભાવપરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. મરણ અને મૃણાલના દ્વિવિધ પરિબળોમાં અનુભવાતી કથાનાયકની મનોસ્થિતિ અપૂર્વ ભાસે છે. કથાનાયક પોતાની સીમાઓને, રેખાઓને ભૂંસી નાખવા માંગે છે. પરંતુ મરણ વણજીતાયેલું એવું ફરી તેની મર્યાદાઓ આંકી બતાવે છે. આથી 'હું'ના વિલયને મરણ એક અશક્યતા બનાવી દે છે, તેમાં જ તેની જીત છે. તેમાં જ તેનો શાથત સનાતન અમલ છે. પણ મરણ કથાનાયકના તમામ ચત્તોને નિષ્ફળ બનાવે છે અને જે વિરોધાભાસ રચાય છે એવો જ વિરોધાભાસ, એવું જ પ્રતિબિંબ સુરેશ જોષીએ મરણની સામે પણ મૂક્યું છે. મરણની સામેના પરાજયમાં 'હું'ની માનવસહજ નબળાઈ તો દેખાય જ છે, પણ છતાં તેમાં રહેલા પુરુષાર્થના સંકલ્પબળ આગળ મરણ અવરોધાય છે.

ડૉ. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા કહે છે : “સુરેશભાઈની ‘મરણોત્તર’ના ભાવવિશ્વનો તાર કેટલેક અંશે એમની ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’ સંગ્રહની અને ‘મરણ’ તથા તેમની દીર્ઘ કાવ્યકૃતિ ‘એક ભૂલા પડેલા રોમેન્ટિક કવિનું દુઃસ્વપ્ન’ સાથે થોડો સંધાયેલો લાગે. કાવ્યમાં વારંવાર મૃણાલને યાદ કરતાં કવિને પુલ નીચે સૂકી નદીને વાગોળતું મરણ” દેખાય છે. અને મરણમાં છિન્ન પ્રીતિવિષયક સંવેદનની સાથે મરણ સંપ્રજ્ઞતા ઓતપ્રોત થાય છે. ‘મરણતોર’માં અનામી કથાનાયકના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખતું અવલગન રૂપ નામ છે મૃણાલ. એ આધારબિન્દુ આસપાસમાં કયાંય પ્રતીત થતું નથી, પણ પૃચ્છાઓ કરી કરીને એની શોધ થયાં કરે છે. એ આભાસી નામ છે. એના સાનિધ્યના અભાવમાં નાયકને તીવ્ર મરણ-મરણસંપ્રજ્ઞતા ઘેરે છે. એમાંથી ‘મરણોત્તર’ના ઉદ્ધારો વહ્યા કરે છે. મરણ

ભીતરમાં જ ધામા નાખીને પડેલું અનુભવાય છે. જોવાય છે. અર્થાત્ એનો સાંગોપાંગ અનુભવ થઈ ચૂક્યાની પ્રતીતિ થઈ છે. આ ઉદ્ધારો તે પછીના છે. એટલે એ ‘મરણોત્તર’, જે સાચુ છે. ^{૧૬} અહીં મૂમુર્ષાની અનુભૂતિને સબળ રીતે પ્રગટ કરવાની પ્રયત્ન જોઈ શકાય છે. સુરેશ જોષીએ પ્રથમ પુરુષીય એકવચન ‘હું’ના નિવેદન રૂપે ‘હું’ના આંતરચેતનાના પ્રવાહને ગાળી ગાળીને નીતરવા દીધો છે, જે કૃતિને સાચા અર્થમાં ઉપકારક નીવડે છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. સુરેશ જોષી, ‘મરણોત્તર’, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૩, પૃ. ૧
2. એજન, પૃ. ૪૧
3. એજન, પૃ. ૪૦
4. એજન, પૃ. ૩૮
5. એજન, પૃ. ૪૦
6. એજન, પૃ. ૪૭
7. એજન, પૃ. ૫૨
8. એજન, પૃ. ૨૪
9. એજન, પૃ. ૮, ૯
10. એજન, પૃ. ૧૪
11. એજન પૃ. ૭
12. એજન પૃ. ૨૦
13. એજન, પૃ. ૨૭
14. એજન-પૃ-૩૧
15. ‘સુરેશ જોષીથી સુરેશ જોષી’, સુમન શાહ, પ્ર.આ. ૧૯૭૮, પૃ. ૭૫
16. ‘સુરેશ જોષીનું મૂલ્યાંકન’ સં.મનહર મોદી અને અન્ય પૃ-૨૬

ટૂંકી વાર્તા : સ્વરૂપ વિચારણા

Dr. Pratixa S. Mori

Assistant Profesor
Shri Swamivivekanand College,
Surendranagar

પ્રસ્તાવના:

સાહિત્ય એ માનવજીવન અને સંવેદનાઓનું શબ્દસ્થ પ્રતિબિંબ છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યના જે વિવિધ સ્વરૂપો વિકસ્યાં છે—જેમ કે નવલકથા, નાટક, નિબંધ અને જીવનચરિત્ર—તેમાં 'ટૂંકી વાર્તા' અથવા 'નવલિકા' સૌથી વધુ વંચાતું અને કલાત્મક રીતે પડકારરૂપ સ્વરૂપ ગણાય છે. નવલકથા જો સમગ્ર જીવનનો વિસ્તાર હોય, તો નવલિકા એ જીવનની કોઈ એક માર્મિક ક્ષણનો 'ફોટોગ્રાફ' છે. તેમાં જીવનના વિશાળ પટને આલેખવાનો ઉપક્રમ હોતો નથી, પરંતુ જીવનના કોઈ એક રહસ્ય, વેદના કે ચમકારાને કેન્દ્રમાં રાખીને સર્જન કરવામાં આવે છે; આમ, તે 'બિંદુમાં સિંધુ' સમાવવાની કળા છે. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના જનક ધૂમકેતુએ યથાર્થ જ તેને 'તણખા' સાથે સરખાવી છે. જેમ અંધારામાં એક તણખો થાય અને આસપાસનું દ્રશ્ય ક્ષણવાર માટે ઝળહળી ઊઠે, તેમ ટૂંકી વાર્તા ઓછી સામગ્રી દ્વારા વાચકના ચિત્તતંત્રમાં એક સચોટ ઝબકારો કરે છે. આ સ્વરૂપનો પ્રાણ તેની સંક્ષિપ્તતા (Brevity) અને એકાગ્રતામાં રહેલો છે. પશ્ચિમી વિવેચક એડગર એલન પોના મતે, જે કૃતિ 'એક બેઠકે' (Single Sitting) વાંચી શકાય અને વાચક પર 'સમગ્રલક્ષી અસર' (Totality of Effect) ઉપજાવે, તે જ સાચી ટૂંકી વાર્તા છે. વળી, નવલિકા એ માત્ર મોટી વાર્તાનું ટૂંકું રૂપ નથી, પણ એક સ્વતંત્ર કળા છે. જો નવલકથા એક 'વિશાળ વડલો' છે, તો નવલિકા એક સુશોભિત 'ગુલાબનો છોડ' છે, જેમાં અનાવશ્યક વિગતોને કોઈ સ્થાન નથી અને માત્ર સારતત્ત્વ

(Essence) જ રજૂ થાય છે. આજના યાંત્રિક અને સમયના અભાવવાળા યુગમાં, ઓછા સમયમાં જીવનનું ગહન સત્ય સમજાવતી હોવાથી નવલિકા આધુનિક યુગનું અત્યંત પ્રિય સ્વરૂપ બની રહી છે. તે માત્ર મનોરંજનનું સાધન નથી, પણ માનવચિત્તના ગૂઢ ખૂણાઓને અજવાળતી મશાલ છે. આ પૃષ્ઠભૂમિ પર, આવો આપણે 'ટૂંકી વાર્તા'ની શાસ્ત્રીય સંજ્ઞા અને તેના સ્વરૂપગત લક્ષણો વિશે વિગતે વિચાર કરીએ.

અ) ટૂંકી વાર્તા (નવલિકા): સંજ્ઞા અને સ્વરૂપ

ટૂંકી વાર્તા એ માત્ર કદમાં નાની વાર્તા નથી, પરંતુ તે એક વિશિષ્ટ કલાઘાટ ધરાવતું સ્વરૂપ છે. સાહિત્યના આ સ્વરૂપને કોઈ એક જ ચોકઠામાં બાંધવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે સમય સાથે તેમાં સતત પરિવર્તનો આવતા રહ્યા છે. તેમ છતાં, પશ્ચિમના અને ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય વિવેચકોએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ (Definitions) દ્વારા આપણે આ સ્વરૂપની લાક્ષણિકતાઓ અને તેના હાર્દને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકીએ છીએ.

૧. પશ્ચિમી વિદ્વાનોના મતે: ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપ ઘડતરમાં અમેરિકન સર્જક અને વિવેચક એડગર એલન પો (Edgar Allan Poe)નો ફાળો પાયાનો ગણાય છે. તેમણે નવલિકાના સંવેદનાત્મક પ્રભાવ પર ભાર મૂકતા કહ્યું છે કે:

"ટૂંકી વાર્તા એ એવી ગદ્યકથા છે જે એક બેઠકે (લગભગ અડધા કલાકથી બે કલાકમાં) વાંચી શકાય અને વાચક પર 'સમગ્ર પ્રભાવ' (Single Effect) જન્માવે." એડગર એલન પોની આ વ્યાખ્યામાં બે બાબતો મહત્ત્વની છે: એક, તેની વાંચનક્ષમતાની મર્યાદા અને બે, વાચક પર પડતો તેનો સઘન અને અખંડ પ્રભાવ.

જ્યારે બીજી તરફ, એચ. જી. વેલ્સ (H. G. Wells) નવલિકાની વિષયવસ્તુની સ્વતંત્રતા અને સમયમર્યાદાને સાંકળીને ખૂબ જ વ્યવહારુ વ્યાખ્યા આપે છે:

"ટૂંકી વાર્તા એટલે જે વાર્તા ટૂંકી હોય. તે ગમે તે વિષય પર હોઈ શકે, પણ તે મનોરંજક હોવી જોઈએ અને ૧૫ થી ૫૦ મિનિટમાં વંચાઈ જવી જોઈએ."² વેલ્સના મતે વિષય ગમે તે હોય, પણ વાર્તામાં કંટાળો ન હોવો જોઈએ અને તે વાચકનો વધુ સમય ન લેતી હોવી જોઈએ.

વિલિયમ હેન્રી હડસન (W. H. Hudson) એ ટૂંકી વાર્તાને ખૂબ જ સંકુચિત ગદ્ય કથા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી છે જે એક અને માત્ર એક જ કેન્દ્રવર્તી (માહિતીપ્રદ) વિચારની શોધ કરે છે, જે નિરપેક્ષતા, લક્ષ્યની એકતા અને પદ્ધતિના સીધા અભિગમ સાથે વિકસિત થાય છે.³

૨. ગુજરાતી સાહિત્યકારોના મતે: ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલિકાના સ્વરૂપને કાવ્યાત્મક ઊંચાઈ આપનાર ધૂમકેતુ (ગૌરીશંકર જોશી) એ નવલિકાની અત્યંત સૂક્ષ્મ અને કલાત્મક વ્યાખ્યા આપી છે. તેમના મતે:

"નવલિકા એ એક એવું સુંદર અને સુઘડ વાદ્ય છે, જેના પરથી એકાદ સૂર છેડતાં જ આખું વાતાવરણ સંગીતમય બની જાય. નવલિકા એ 'તણખો' છે; જે ક્ષણવારમાં જનમીને, ચિત્તતંત્રને ચમકાવીને ક્યાંક વિલીન થઈ જાય છે."⁴ અહીં ધૂમકેતુ નવલિકાને 'બિંદુમાં સિંધુ' જેવી ક્ષમતા ધરાવતા વાદ્ય તરીકે જુએ છે, જેનો એકાદ સૂર પણ વાચકને તરબોળ કરી દે છે. 'તણખા'નું રૂપક વાર્તાની ક્ષણિક પણ તીવ્ર અસરને સૂચવે છે.

વળી, ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ વિવેચક અને વાર્તાકાર રામનારાયણ વિ. પાઠક ('દ્વિરેફ') નવલિકાને જીવનના અંશ તરીકે મૂલવતા કહે છે- "ટૂંકી વાર્તામાં કથાનો એકાદ અંશ કે પ્રસંગ જ કેન્દ્રમાં હોય છે. તેમાં જીવનનું સમગ્રતામાં નહિ, પણ આંશિક દર્શન હોય છે." તેમની આ વ્યાખ્યા નવલકથા અને નવલિકા વચ્ચેનો તાત્વિક ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે. નવલિકામાં જીવનનો આખો પટ નહીં, પણ કોઈ એક મહત્વપૂર્ણ ખૂણો કે પ્રસંગ જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે.

ઉમાશંકર જોશી ટૂંકી વાર્તાને વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિના કલાત્મક નિરૂપણ તરીકે જુએ છે. ગુલાબદાસ બ્રોકરના મત અનુસાર ટૂંકી વાર્તા જીવનના ગૂઢ રહસ્યોને કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરવાનું સક્ષમ માધ્યમ છે. સુરેશ જોષી માટે ટૂંકી વાર્તાનું કેન્દ્ર બાહ્ય ઘટના નહીં, પરંતુ અનુભૂતિ અને ચૈતસિક સંકેતોનું કલાત્મક સંવેદન છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓના અવલોકન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ટૂંકી વાર્તા કે નવલિકા માત્ર લઘુકદની ગદ્યકથા નથી, પરંતુ તે એક સ્વતંત્ર અને સુઘડ કલાસ્વરૂપ છે. પશ્ચિમી વિવેચકો ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપમાં તેની સંક્ષિપ્તતા, સમગ્ર પ્રભાવ, એકલક્ષિતા અને વાંચનક્ષમતાને વિશેષ મહત્વ આપે છે. એડગર એલન પો વાચક પર પડતી સમગ્રલક્ષી અસરને કેન્દ્રસ્થાને મૂકે છે, એચ. જી. વેલ્સ તેની લઘવતા અને મનોરંજકતાને મહત્વ આપે છે, જ્યારે હડસન તેના એકમાત્ર કેન્દ્રીય વિચાર અને લક્ષ્યની એકતા પર ભાર મૂકે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકારો ટૂંકી વાર્તાના કલાત્મક અને અનુભૂતિલક્ષી પાસાને વધુ મહત્વ આપે છે. ધૂમકેતુ તેને ક્ષણિક છતાં ચિત્તને ઝંઝોડતી કલાનુભૂતિ તરીકે રજૂ કરે છે, દ્વિરેફ જીવનના કોઈ એક અંશ કે પ્રસંગના આંશિક દર્શનરૂપે તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે, ઉમાશંકર જોશી તેને વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિના કલાત્મક નિરૂપણ તરીકે જુએ છે, ગુલાબદાસ બ્રોકર જીવનના ગૂઢ રહસ્યોના ઉદ્ઘાટનનું માધ્યમ માને છે અને સુરેશ જોષી તેના કેન્દ્રમાં ઘટના કરતાં અનુભૂતિ અને ચૈતસિક સંકેતોને સ્થાન આપે છે.

આમ, વિવિધ વ્યાખ્યાઓનો સમન્વિત અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ટૂંકી વાર્તાનું મૂળ તત્ત્વ તેની સંક્ષિપ્તતા, એકાગ્રતા, કલાત્મક સંવિધાન, અનુભૂતિની તીવ્રતા અને વાચક પર પડતી સઘન અસરમાં રહેલું છે. જીવનના સમગ્ર વિસ્તૃત ચિત્રને રજૂ કરવાને બદલે તે જીવનની કોઈ એક ઘટના, ભાવપરિસ્થિતિ, અનુભૂતિ કે રહસ્યને કલાત્મક ધનતા સાથે અભિવ્યક્ત કરે છે. તેથી ટૂંકી વાર્તાને જીવનના

વિશાળ સત્યના સંક્ષિપ્ત પરંતુ અસરકારક કલાત્મક નિરૂપણ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

બ) ટૂંકી વાર્તાની લાક્ષણિકતાઓ:

૧. કથાવસ્તુ અને સંરચના (Plot Construction):
સુઘડ બગીચાનું આયોજન

ટૂંકી વાર્તાની કળામાં 'કથાવસ્તુ અને સંરચના' એ માત્ર ઘટનાઓની જમાવટ નથી, પરંતુ તે વાર્તાના શરીરનું મજબૂત હાડપિંજર છે. નવલકથા અને નવલિકા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતા કહી શકાય કે, "નવલકથા એ વિશાળ જંગલ છે જ્યાં લેખકને વિસ્તાર કરવાની મોકળાશ છે, જ્યારે નવલિકા એ એક સુશોભિત અને સુઘડ બગીચો છે; જેનું આયોજન અત્યંત ચોકસાઈ માંગે છે." નવલકથામાં કથાવસ્તુ કદાચ શિથિલ હોય તો ચાલી જાય, પરંતુ નવલિકામાં તો કથાવસ્તુ એકદમ ચુસ્ત અને સુગ્રથિત (Well-knit) હોવું અનિવાર્ય છે.

આ સુગ્રથિત સંરચનાની શરૂઆત વાર્તાના **નાટ્યાત્મક આરંભ (Dramatic Opening)** થી થાય છે. નવલિકાકાર પાસે લાંબી પ્રસ્તાવના બાંધવાનો સમય નથી હોતો, તેથી તે 'સીધો પ્રવેશ' (In Media Res) પદ્ધતિ અપનાવે છે. અહીં વાર્તા કોઈ પૂર્વભૂમિકા વિના સીધી જ કોઈ મુખ્ય ઘટના, સંવાદ કે સમસ્યાથી શરૂ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, *"ટ્રેનના ડબ્બામાં પગ મૂકતાં જ તેને ધ્રાસકો પડ્યો..."* જેવી શરૂઆત વાચકને પહેલી જ પળથી જકડી લે છે. વળી, નવલિકામાં નવલકથાની જેમ **ઉપકથાઓ (Sub-plots)** ને કોઈ સ્થાન નથી. અહીં માત્ર એક જ કથા હોય છે જે સીધી રેખામાં ગતિ કરે છે; મુખ્ય પ્રવાહ સિવાયની આડવાતો વાર્તાના પ્રભાવને ખંડિત કરે છે.

વાર્તાની સંરચનામાં **સુઘિલચતા (Tight Structure)** હોવી અત્યંત આવશ્યક છે. કથાવસ્તુના તમામ ઘટકો સાંકળની કડીની જેમ એકબીજા સાથે મજબૂતીથી જોડાયેલા હોવા જોઈએ, જ્યાં એક ઘટનામાંથી બીજી

ઘટના અનિવાર્યપણે (Inevitably) જન્મતી હોય. જો વાર્તામાંથી કોઈ એક પ્રસંગ કે વાક્ય દૂર કરવા છતાં વાર્તાને કોઈ ફરક ન પડે, તો સમજવું કે તે અંશ નવલિકામાં બિનજરૂરી હતો અને તે વાર્તાની નબળાઈ ગણાય. આ સ્વરૂપમાં **ગતિ અને વેગ (Pace and Movement)** પણ એટલા જ મહત્વના છે. લેખકે અહીં સમયની છલાંગો (Time Jumps) મારીને કથાને સતત આગળ ધપાવવી પડે છે. આ માટે ઘણીવાર **'પૂર્વદીક્ષિ' (Flashback)** જેવી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી, વર્તમાન ક્ષણના સહારે ભૂતકાળને ઉજાગર કરી વાર્તાને વધુ રોચક અને ગતિશીલ બનાવવામાં આવે છે.

આમ, ટૂંકી વાર્તાનું કથાવસ્તુ એટલે **'પસંદગી અને ત્યાગ' (Selection and Omission)** ના વિવેકમાંથી જન્મેલું સર્જન. જીવનમાં બનતી અસંખ્ય ઘટનાઓમાંથી લેખક માત્ર એ જ ઘટનાઓ પસંદ કરે છે જે વાર્તાના કેન્દ્રવર્તી ભાવને પોષક હોય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ધૂમકેતુની વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ ભાવનાત્મક અને કાવ્યાત્મક હોય છે, જ્યારે આધુનિક યુગમાં સુરેશ જોષી જેવા સર્જકોએ **'ઘટનાલોપ' (Anti-plot)** નો પ્રયોગ કરી સ્થૂળ ઘટનાને સ્થાને માત્ર વિચાર અને સંવેદનાના કથાવસ્તુને મહત્વ આપ્યું છે. ટૂંકમાં, શ્રેષ્ઠ કથાવસ્તુ એ છે જે વાર્તાના પ્રથમ વાક્યથી જ વાચકને આંગળી પકડીને અંદર લાવે અને અંતિમ વાક્ય સુધી તેને જવા ન દે; આમ, નવલિકા એ ઓછામાં ઓછી સામગ્રીથી રચાતી એક સચોટ અને પ્રભાવશાળી ઈમારત છે.

૨. સંક્ષિપ્તતા (Brevity): ઓછામાં વધુ કહેવાની કળા

ટૂંકી વાર્તા (નવલિકા)નું સૌથી વ્યાવર્તક અને અનિવાર્ય લક્ષણ તેની 'સંક્ષિપ્તતા' (Brevity) છે. જેમ શરીરમાં આત્માનું અદકેરું સ્થાન છે, તેમ નવલિકામાં સંક્ષિપ્તતાનું છે; અહીં તે માત્ર વાર્તાની લંબાઈનો પ્રશ્ન નથી, પણ તેની કલાનો અનિવાર્ય ધર્મ છે. નવલકથામાં લેખક પાસે વિસ્તાર કરવાની જે મોકળાશ હોય છે, તે અહીં શક્ય નથી. આ સ્વરૂપનું કદ નાનું હોવા છતાં તેનો અર્થવ્યાપ

વિશાળ હોય છે, જેને સાહિત્યિક પરિભાષામાં 'બિંદુમાં સિંધુ' સમાવવાની કળા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીં શબ્દોની કરકસર અનિવાર્ય છે; લેખક 'લાઘવ' દ્વારા ઓછામાં ઓછા શબ્દો વાપરીને વધુમાં વધુ અર્થ નિષ્પન્ન કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં અનાવશ્યક વિસ્તાર કે આડકથાઓને કોઈ સ્થાન હોતું નથી. નવલકથામાં પાત્રના સમગ્ર જીવનપટનું આલેખન હોઈ શકે, પરંતુ ટૂંકી વાર્તામાં તો જીવનની કોઈ એક નિર્ણાયક ક્ષણ કે બનાવને જ સીધો રજૂ કરવામાં આવે છે. તેથી, લેખકે સતત જાગૃત રહીને 'પસંદગી અને ત્યાગ' (Selection and Omission) ના વિવેક સાથે કઈ વિગત જતી કરવી તેનો નિર્ણય લેવો પડે છે.

આ સંક્ષિપ્તતા જાળવવા માટે જ નવલિકાનો આરંભ ઘણીવાર 'નાટ્યાત્મક' અને ગતિશીલ હોય છે. લેખક લાંબી પ્રસ્તાવના બાંધવાને બદલે 'સીધા પ્રવેશ' (In Media Res) દ્વારા મુખ્ય ઘટના કે સંવાદથી જ વાર્તાનો પ્રારંભ કરે છે, જેથી વાચક પહેલી વાક્યથી જ વાર્તાના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. વળી, સંક્ષિપ્તતા સિદ્ધ કરવા માટેનું સૌથી પ્રબળ સાધન 'સૂચકતા' છે. અહીં "કહ્યા કરતા અણકહ્યું વધારે" (More is implied than stated) નો સિદ્ધાંત કામ કરે છે. પાત્રના દુઃખનું પાનેપાના ભરીને વર્ણન કરવાને બદલે, તેની આંખમાં આવેલા એક આંસુ કે મૌન નિસાસાનું વર્ણન વાચક સુધી ઊંડી વેદના પહોંચાડી દે છે; લેખક ઘણું બધું વાચકની કલ્પના પર છોડી દે છે. પશ્ચિમી વિવેચક એડગર એલન પોના મતે, આ સંક્ષિપ્તતાનો વ્યવહાર માપદંડ એ છે કે કૃતિ 'એક બેઠકે' (One Sitting) વંચાઈ જવી જોઈએ. જો વાંચનમાં વિક્ષેપ પડે, તો વાર્તાની 'સમગ્ર પ્રભાવ' (Totality of Effect) જોખમાય છે. આમ, ટૂંકી વાર્તામાં સંક્ષિપ્તતા એ મર્યાદા નથી પણ તેની શક્તિ છે. જેમ સોનાના ઘરેણાં ઘડનારો સોની સુવર્ણના રજકણોને પણ વેડફાવા દેતો નથી, તેમ નવલિકાકાર એક પણ બિનજરૂરી શબ્દ પ્રયોજતો નથી. "ઓછામાં વધુ" (Less is More) એ જ સાચી ટૂંકી વાર્તાનો મુદ્રાલેખ છે.

૩. એકાગ્રતા અને પ્રભાવ-ઐક્ય (Unity of Theme/Impression): એકાગ્રતાની ઉપાસના

ટૂંકી વાર્તામાં 'સંક્ષિપ્તતા' પછીનું જો કોઈ સૌથી અનિવાર્ય અને પ્રાણવાન લક્ષણ હોય, તો તે છે તેની 'એકાગ્રતા' કે 'એકકેન્દ્રિકતા'. નવલકથા અનેક કેન્દ્રો અને રસવૈવિધ્ય ધરાવી શકે છે, પરંતુ નવલિકાનું લક્ષ્ય તો માત્ર એક જ બિંદુ પર સ્થિર હોય છે; વિવેચકો આને 'પ્રભાવ-ઐક્ય' (Unity of Impression) તરીકે ઓળખાવે છે. જેમ બિલોરી કાય સૂર્યના વિખરાયેલા કિરણોને એક જ બિંદુ પર કેન્દ્રિત કરે ત્યારે જ તે કાગળને બાળવાની ક્ષમતા કેળવે છે, તેમ ટૂંકી વાર્તા જ્યારે કોઈ એક જ વિચાર, એક જ પ્રસંગ કે એક જ મનોભાવ પર સંપૂર્ણ શક્તિથી કેન્દ્રિત થાય, ત્યારે જ તે વાચકના ચિત્ત પર ઊંડી અને કાયમી અસર ઉપજાવી શકે છે. આ એકાગ્રતા સાધવા માટે લેખકે કઠોર સંયમ કેળવવો પડે છે; વાર્તામાં આવતા પ્રત્યેક પાત્ર, સંવાદ કે વર્ણનનો હેતુ માત્ર ને માત્ર મુખ્ય 'થિમ' (Theme) ને ઉપસાવવાનો જ હોવો જોઈએ. જે વિગત મુખ્ય પ્રવાહને પોષક ન હોય, તે ગમે તેટલી સુંદર કે રોચક હોય તો પણ લેખકે તેનો નિર્દયતાથી ત્યાગ કરવો પડે છે.

આ એકકેન્દ્રિકતા જાળવવા માટે જ શાસ્ત્રોમાં 'સંકલન-ત્રયી' એટલે કે સ્થળ, કાળ અને વસ્તુના ઐક્ય પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જોકે, આધુનિક વાર્તામાં સ્થળ અને કાળના ભૌતિક નિયમો કદાચ શિથિલ થયા છે, પરંતુ 'ભાવની એકતા' તો અકબંધ રહેવી જ જોઈએ. એડગર એલન પોના સિદ્ધાંત મુજબ, વાર્તાકારે લેખનની શરૂઆત પહેલાં જ નક્કી કરવું પડે છે કે તેણે વાચક પર કેવો 'પ્રભાવ' (ભય, કરુણા કે હાસ્ય) પાડવો છે; અને પછી વાર્તાનો પ્રત્યેક શબ્દ એ પૂર્વ-નિશ્ચિત પ્રભાવને સિદ્ધ કરવા માટે જ પ્રયોજાવો જોઈએ. ઝવેરચંદ મેઘાણીની શૌર્યકથાઓ તેનું ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત છે, જ્યાં વાતાવરણ અને સંવાદો માત્ર 'શૂરવીરતા' કે 'ખાનદાની'ના એક જ ભાવને પ્રગટ કરવા માટે યોજાયેલા હોય છે, ત્યાં અન્ય કોઈ પણ આડવાતને સ્થાન હોતું નથી. આમ, એકકેન્દ્રિકતા એ ટૂંકી વાર્તાની કરોડરજજુ સમાન છે. જો વાર્તામાં આ એકતા ન

હોય, તો તે વિખરાયેલા મણકા જેવી બની રહે છે; પરંતુ જો તે એકાગ્ર હોય, તો વાચકને અનેક દિશામાં ભટકાવવાને બદલે એક જ દિશામાં લઈ જઈને અંતે એક જબરદસ્ત ભાવનાત્મક અનુભૂતિ કરાવે છે.

૪. તીવ્ર સંઘર્ષ (Conflict): ટૂંકી વાર્તાનું ચાલકબળ

શાંત પાણીમાં કાંકરો ફેંકતા જે વલયો સર્જાય, તેમ સંઘર્ષ વાર્તામાં ગતિ અને સંવેદના જન્માવે છે." આ વિધાન ટૂંકી વાર્તામાં 'સંઘર્ષ' (Conflict)નું અનિવાર્ય સ્થાન સ્પષ્ટ કરે છે. જો વાર્તામાં સંઘર્ષ ન હોય, તો તે માત્ર એક નિરસ અહેવાલ બનીને રહી જાય છે; સાહિત્યિક ન્યાયે "No Conflict, No Story" અર્થાત્ બે વિરોધી બળો વચ્ચેની ટક્કર વિના કથાનો જન્મ જ શક્ય નથી. ટૂંકી વાર્તાનું ફલક નાનું અને સમય ઓછો હોવાથી, અહીં આવતો સંઘર્ષ લાંબો કે શિથિલ નહિ, પણ અત્યંત તીવ્ર (Intense) અને ઉત્કટ હોવો જોઈએ. આ સંઘર્ષ મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે: 'બાહ્ય સંઘર્ષ', જેમાં પાત્ર સમાજ (જેમ કે પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ) અથવા કુદરત (જેમ કે જયંત ખત્રીની વાર્તાઓ) સામે બાથ ભીડે છે; અને બીજો વધુ મહત્વનો પ્રકાર એટલે 'આંતરિક સંઘર્ષ' (Internal Conflict). આધુનિક વાર્તાઓમાં યુદ્ધ બહારના મેદાનમાં નહીં, પણ પાત્રના મનમાં ચાલે છે. ફરજ અને પ્રેમ વચ્ચેની પસંદગી કે પાપ કર્યા પછીનો પસ્તાવો—આવું મનોમંથન વાર્તાને ગહન બનાવે છે. ધૂમકેતુના 'અલી ડોસા'માં તેની યુવાનીની શિકારી વૃત્તિ અને ઘડપણની લાચારી વચ્ચેનો અદ્રશ્ય સંઘર્ષ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

વળી, સંઘર્ષનું કાર્ય માત્ર વાર્તામાં નાટ્યાત્મકતા (Drama) ઊભી કરવાનું જ નથી, પરંતુ તે પાત્રના વ્યક્તિત્વને નિખારવાનું કામ પણ કરે છે. જેમ "સોનું અગ્નિમાં તપે ત્યારે જ શુદ્ધ થાય છે," તેમ પાત્ર સંઘર્ષની કસોટીમાં મુકાય ત્યારે જ તેનું સાચું સ્વરૂપ બહાર આવે છે. સંઘર્ષ એ વાર્તાનું ચાલકબળ (Driving Force) છે; જ્યાં સુધી જીવન સુખરૂપ ચાલે છે ત્યાં સુધી કોઈ વાર્તા નથી, પણ જેવી સમસ્યા કે સંઘર્ષ ઊભો થાય છે, વાર્તા તેના ઉકેલ

તરફ ગતિ કરે છે અને વાચકની 'હવે શું થશે?' એવી ઉત્કંઠાને અંત સુધી જકડી રાખે છે. આમ, લેખક સંઘર્ષને કેટલો તીવ્ર બનાવી શકે છે અને અંતે તેનું નિરાકરણ કેવી ચમત્કૃતિ સાથે લાવે છે, તેના પર જ ટૂંકી વાર્તાની સફળતાનો દારોમદાર રહેલો છે.

૫. મર્યાદિત પાત્રો (Limited Characters): ભીડ નહીં, પણ વ્યક્તિત્વનો ઉઘાડ

"નવલકથામાં પાત્રોની ભીડ ચાલી શકે, પણ નવલિકામાં તો ગણતરીના પાત્રો જ શોભે." આ વિધાન નવલિકાની મર્યાદા અને વિશેષતા બંને સૂચવે છે. ટૂંકી વાર્તાનું ફલક નાનું હોવાથી અહીં લેખકને પાત્રોનું અનિયંત્રિત ટોળું એકઠું કરવું પોસાય તેમ નથી; સામાન્ય રીતે બે-ત્રણ કે વધીને ચાર પાત્રો, અને ક્યારેક તો માત્ર એક જ પાત્રના મનોમંથન પર આખી વાર્તા આકાર લેતી હોય છે. નવલિકામાં પાત્રાલેખનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે અહીં પાત્રનો ક્રમિક 'વિકાસ' (Development) નહીં, પણ પાત્રનો 'ઉઘાડ' (Revelation) થાય છે. નવલકથામાં પાત્ર જન્મથી મૃત્યુ સુધી વિસ્તરી શકે છે, પરંતુ નવલિકામાં લેખક પાસે એટલો સમય નથી; અહીં તો વીજળીના ચમકારે જેમ અંધારામાં દ્રશ્ય દેખાય, તેમ જીવનની કોઈ એક નિર્ણાયક અને આઘાતજનક ક્ષણે પાત્રનું અસલી સ્વરૂપ કે તેની મહાનતા પ્રગટ થાય છે.

આ માટે લેખક 'રેખાચિત્ર' (Sketch-like Characterization) જેવી શૈલી અપનાવે છે. જેમ ચિત્રકાર આખું ચિત્ર રંગવાને બદલે માત્ર બે-ત્રણ લિસોટાથી ચહેરો ઉપસાવી દે, તેમ વાર્તાકાર પાત્રની કોઈ એક જ પ્રબળ લાક્ષણિકતા—જેવી કે લોભ, શૌર્ય કે ઉદારતા—પર ભાર મૂકીને તેને જીવંત કરી દે છે. અહીં પાત્રો ઘણીવાર માત્ર વ્યક્તિઓ ન રહેતા, કોઈ ચોક્કસ વર્ગ કે વિચારના 'પ્રતીક' (Symbolic Characters) બની રહે છે; જેમ કે ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ'માં આવતા કારકુનો એ માત્ર કર્મચારીઓ નથી, પણ સંવેદનહીન સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. વાર્તાનું સમગ્ર ધ્યાન

કેન્દ્રવર્તી પાત્ર (નાયક/નાયિકા) પર જ હોય છે, અન્ય ગૌણ પાત્રો તો માત્ર મુખ્ય પાત્રના મનોભાવને વધુ ઘેરો બનાવવા માટે 'સાધન' તરીકે આવે છે અને તેમનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી. આમ, નવલિકામાં પાત્રોની પસંદગીમાં 'કરકસર' એ સુવર્ણ નિયમ છે; "જ્યાં એક પાત્રથી કામ ચાલે ત્યાં બીજું પાત્ર ઉમેરવું એ નવલિકામાં દોષ ગણાય છે." ઓછા પાત્રો દ્વારા માનવચિત્તના ઊંડાણમાં ઉતરવું એ જ સાચી ટૂંકી વાર્તાની કળા છે.

ક. સંવાદકળા / કથોપકથન (Dialogue): પાત્રોના હૃદયના ધબકારા

"નવલિકામાં સંવાદ એ માત્ર બોલાતા શબ્દો નથી, પણ પાત્રોના હૃદયના ધબકારા છે." આ વિધાન ટૂંકી વાર્તામાં 'સંવાદ' (Dialogue) અથવા 'કથોપકથન'નું સાચું મહત્ત્વ સમજાવે છે. અહીં સંવાદો વાર્તાને માત્ર 'વાચાળ' બનાવવા માટે નહીં, પણ તેને 'જીવંત' અને ધબકતી કરવા માટે યોજાય છે. નવલકથામાં લાંબા પ્રવચનો કે ફિલોસોફી ઝાડવાની છૂટ હોઈ શકે, પણ નવલિકામાં તો "ટૂંકું અને ટચ" એ જ સિદ્ધાંત ચાલે છે. સંવાદ એ વાર્તામાં 'નાટ્યાત્મકતા' લાવે છે; સળંગ વર્ણનથી કંટાળેલા વાચક માટે તે તાજગી બને છે અને લેખકને ઘટના 'કહેવા' (Tell)ને બદલે 'બતાવવા' (Show)ની તક આપે છે. વળી, "વાણી તેવું પાણી" કહેવત મુજબ સંવાદો પાત્રના વ્યક્તિત્વને આબેહૂબ ઉપાસવે છે. પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓમાં ઈશાનિયા બોલી બોલતું પાત્ર કે જયંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં આવતા બરડ (Rough) સંવાદો પાત્ર અને તેના પ્રદેશને જીવંત કરી દે છે.

સંવાદ એ વાર્તાને આગળ ધપાવતું પૈડું છે; જે સંવાદ કથાને એક ડગલું પણ આગળ ન લઈ જાય કે કોઈ રહસ્ય/સંઘર્ષ ઊભો ન કરે, તે નવલિકા માટે ભારરૂપ ગણાય છે. અહીં સંવાદો ટેબલ-ટેનિસના બોલની જેમ ઝડપી, ધારદાર અને માર્મિક હોવા જોઈએ. ઘણીવાર અડધું વાક્ય બોલાય અને બાકીનું વાચક સમજી જાય એવી 'સૂચકતા' એ શ્રેષ્ઠ સંવાદની નિશાની છે. પરંતુ શ્રેષ્ઠ

નવલિકાની કળા તો ત્યાં છે જ્યાં શબ્દો ખૂટી પડે અને 'મૌન' બોલવા લાગે. ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ'માં જ્યારે અલી ડોસો કારકુનોની મશ્કરી સાંભળે છે, ત્યારે તેનું મૌન તેની વેદનાને શબ્દો કરતા વધુ અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. આમ, સંવાદ એ ટૂંકી વાર્તાનો પ્રાણવાયુ છે. જો વર્ણન એ વાર્તાનું શરીર છે, તો સંવાદ એ તેનો અવાજ છે; ઉચિત સમયે અને ઉચિત લહેકાથી બોલાયેલું એક જ વાક્ય લાંબા વર્ણનો કરતાં વધુ સચોટ અને વજનદાર સાબિત થાય છે.

ગ. પ્રભાવશાળી અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ અંત (Effective & Twisting Ending): વાર્તાનું વંકાયેલું પૂંછડું

"નવલિકાનું પૂંછડું વંકાયેલું હોવું જોઈએ," આ સુપ્રસિદ્ધ વિધાન ટૂંકી વાર્તાના અંતનું મહત્ત્વ સમજાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. વાર્તાકળાની સાચી કસોટી તેના અંતમાં જ થાય છે; શરૂઆત ગમે તેટલી ભવ્ય હોય, પણ જો અંત નબળો નીવડે તો આખી ઈમારત ધરાશાયી થઈ જાય છે. નવલિકાનો અંત એ માત્ર કથાની પૂર્ણાહુતિ નથી, પરંતુ તે વાર્તાનું શિખર છે જ્યાં લેખક 'ચમત્કૃતિ' (Twist) દ્વારા વાચકને સ્તબ્ધ કરી દે છે. પશ્ચિમમાં ઓ. હેન્રીની વાર્તાઓ આવા આશ્ચર્યજનક અંત માટે જાણીતી છે, જ્યાં વાર્તા સીધી લીટીમાં ચાલતી હોય અને અંતે અચાનક એવો વળાંક આવે કે વાચકની ધારણાઓ ઊંધી પડી જાય. જોકે, શ્રેષ્ઠ અંત એ જ છે જે 'અણધાર્યો' હોવા છતાં 'અનિવાર્ય' (Inevitable) લાગે; તે પરાણે થોપેલો નહિ પણ કથાપ્રવાહમાંથી કુદરતી રીતે પ્રગટવો જોઈએ.

વળી, આ અંત હંમેશા સ્પષ્ટ જ હોય તે જરૂરી નથી; ક્યારેક લેખક 'વ્યંજના' અને 'સૂચકતા'નો આશરો લઈ અંતને 'ખુલ્લો' રાખે છે. વાર્તા કાગળ પર પૂરી થાય છે, પણ વાચકના મનમાં તે જીવતી રહે છે અને તેને કોઈ ગહન વિચાર કે વેદનામાં ગરકાવ કરી દે છે—જેને 'અંત છતાં અનંત' કહી શકાય. ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ'માં ગાંડો ગણાતો અલી ડોસો જ્યારે મૃત્યુ પછી પોસ્ટમાસ્ટરને જીવનનું સત્ય સમજાવે છે, ત્યારે થતું 'ભાવપરિવર્તન'

વાચકને હચમચાવી મૂકે છે. જયંત ખત્રી કે સુરેશ જોષી જેવા સર્જકો ભૌતિક પ્રાસિને બદલે "ખાલી હાથે પણ આંતરિક સમૃદ્ધિ" જેવા મનોવૈજ્ઞાનિક અંત લાવવામાં માહેર છે. ટૂંકમાં, ટૂંકી વાર્તાનો અંત દિવાળીના ફટાકડા જેવો હોવો જોઈએ—જે ફૂટે અને ક્ષણવારમાં ચારેબાજુ પ્રકાશ ફેલાઈ જાય. જે અંત વાચકને પુસ્તક બંધ કર્યા પછી પણ શૂન્યમનસ્ક કરી મૂકે કે વિચારતો કરી દે, તે જ સાચી અને સફળ નવલિકાની નિશાની છે.

૮. વાતાવરણ અને સ્થળ (Atmosphere and Setting): વાર્તાનો શ્વાસ અને પ્રાણ

"વાતાવરણ એ માત્ર વાર્તાનું લક્ષણ નથી, પણ તે વાર્તાનો શ્વાસ છે." આ વિધાન નવલિકામાં વાતાવરણની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરે છે. વાર્તામાં બનતી ઘટના ક્યારેય શૂન્યાવકાશમાં નથી બનતી; તેને ચોક્કસ સ્થળ અને કાળનો સંદર્ભ હોય છે. એક સફળ નવલિકાકાર થોડાક જ લિસોટામાં એવું સચોટ વાતાવરણ ખડું કરે છે કે વાચક તત્ક્ષણ તે દુનિયામાં પ્રવેશી જાય છે. અહીં 'સ્થળ' (Setting) અને 'વાતાવરણ' (Atmosphere) વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે; સ્થળ એ વાર્તાનું ભૌતિક પાસું છે (જેમ કે જંગલ કે સ્મશાન), જ્યારે વાતાવરણ એ તેના દ્વારા ઊભી થતી માનસિક અને ભાવનાત્મક અસર (જેમ કે ભયાનકતા કે ગમગીની) છે. વાતાવરણનું મુખ્ય કાર્ય વાર્તાના મૂળ ભાવ (Mood) ને પોષવાનું છે; લેખક શબ્દો દ્વારા એવી હવા બાંધે છે કે વાચક માનસિક રીતે ઘટના સ્વીકારવા તૈયાર થઈ જાય. ઘણીવાર બાહ્ય પ્રકૃતિ પાત્રના આંતરિક મનની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ બની રહે છે—જેને સાહિત્યમાં 'પ્રકૃતિ આરોપણ' કે 'ભાવ સંવાદિતા' કહે છે; ઉદાહરણ તરીકે, નાયકની ઉદાસી સાથે બહાર વરસતો વરસાદ કે પાનખરનું દ્રશ્ય એકરૂપ થઈ જાય છે.

વળી, શ્રેષ્ઠ નવલિકામાં વાતાવરણ માત્ર શોભાના ગાંઠિયા જેવું નથી હોતું, પણ તે સાંકેતિક અર્થ ધરાવે છે. ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ'માં વહેલી સવારની કાતિલ ઠંડીનું વર્ણન માત્ર ઋતુ બતાવવા માટે નથી, પણ તે અલી ડોસાની

લાચારી, એકલતા અને સમાજની સંવેદનહીનતાને વધુ ઘેરી બનાવવા માટે યોજાયેલું છે; ત્યાં વાતાવરણ સ્વયં એક 'પાત્ર' બની જાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓમાં ઈશાન ગુજરાતનું ગ્રામીણ વાતાવરણ કે જયંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં કચ્છના રણની રુક્ષતા એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે વાર્તાના સંઘર્ષમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જ્યારે સુરેશ જોષી જેવા આધુનિક સર્જકો બાહ્ય ઘટનાને બદલે મનના વાતાવરણ (Mental Atmosphere) પર વધુ ભાર મૂકે છે. આમ, વાતાવરણ એ માત્ર 'પશ્ચાદભૂ' (Background) નથી, પણ વાર્તાનો ધબકાર છે; તે વાચકને 'તંદ્રાવસ્થા' (Trance) માં લઈ જઈને વાર્તાના સત્યની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૯. માનસિક સંઘર્ષ અને આંતરચેતનાનું નિરૂપણ (Depiction of Psychological State): મનની ભીતરમાં થતી યાત્રા

"સાચી વાર્તા બહારની દુનિયામાં નહીં, પણ માણસના મનમાં ઘટે છે." આ વિધાન આધુનિક ટૂંકી વાર્તાના બદલાયેલા સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રારંભિક સમયની વાર્તાઓ માત્ર 'ઘટનાપ્રધાન' હતી, જેમાં લડાઈ, પ્રેમ કે સાહસ જેવી 'સ્થૂળ' (Gross) બાબતોનું વર્ણન હતું; પરંતુ આધુનિક નવલિકા હવે 'મનોવૈજ્ઞાનિક' બની છે. અહીં લેખકનું લક્ષ્ય બાહ્ય જગતની ઘટનાઓ વર્ણવવાનું નથી, પણ પાત્રના આંતરિક જગત (Inner World) માં ચાલતી ઉથલપાથલને વાચા આપવાનું છે. મર્યાદિત શબ્દોમાં પાત્રના મનોજગતનો તાગ મેળવવો એ જ નવલિકાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ઘણીવાર પાત્ર બહારથી શાંત દેખાતું હોય, પણ તેના મનમાં વિચારોનો જવાળામુખી ફાટ્યો હોય—આ વિરોધાભાસને ઝીલવા માટે લેખકો 'સંવિત્તિ પ્રવાહ' (Stream of Consciousness) કે 'ચેતના પ્રવાહ' જેવી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. આ પદ્ધતિમાં પાત્રના મનમાં ચાલતા તૂટક-તૂટક વિચારો, સ્મૃતિઓ અને લાગણીઓને કોઈ પણ તાર્કિક ક્રમ વિના, તેમના મૂળ સ્વરૂપે જ રજૂ કરવામાં આવે છે.

આધુનિક નવલિકા માનવ મનની જટિલતા અને સંકુલતા (Complexity) ને આબેહૂબ પકડે છે. માણસ જે બોલે છે તે વિચારતો નથી, અને જે વિચારે છે તે કરતો નથી—આ મનોવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદ અહીં કેન્દ્રમાં છે. પ્રેમમાં નિષ્ફળ ગયેલો માણસ ગુસ્સો પ્રગટ કરે, પણ ભીતરમાં તે પ્રેમ ઝંખતો હોય; અથવા કોઈ પાપ કર્યા પછીનો છૂપો પસ્તાવો (Guilt) કે ભય—આવી સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓને વ્યક્ત કરવા માટે લેખક સીધા વર્ણનને બદલે પ્રતીકો (Symbols) અને કલ્પનોનો આશરો લે છે. જેમ કે, "ભીંજાયેલા વાંસડા જેવી જિંદગી"—આ એક જ વાક્ય પાત્રની નિરર્થકતા અને હતાશાને મૂર્ત કરી દે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરેશ જોષીની 'ગૃહપ્રવેશ' કે 'થીંગડું' જેવી વાર્તાઓમાં ઘટના નહિવત છે, છતાં મનોસ્થિતિનું આલેખન અદ્ભુત છે. કિશોર જાદવ કે મધુ રાય જેવા સર્જકોએ પણ આંતરચેતના અને સ્વપ્રસૂષ્ટિના નિરૂપણ દ્વારા વાર્તાને નવું પરિમાણ આપ્યું છે. આમ, આજની ટૂંકી વાર્તા માત્ર મનોરંજનનું સાધન નથી, પણ 'માનવચિત્તની પ્રયોગશાળા' બની છે; જ્યાં સ્થળ અને કાળની મર્યાદા વચ્ચે પાત્રના અતલ મનમાં ડૂબકી મારીને સત્યના મોતી બહાર લાવવા, એ જ શ્રેષ્ઠ નવલિકાની ઓળખ છે.

ચોક્કસ, 'કલાત્મકતા અને કસબ'ના આ મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાને એક સળંગ, પ્રવાહી અને સાહિત્યિક ફકરામાં મઠારીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે:

૧૦. કલાત્મકતા અને કસબ (Artistic Quality and Craftsmanship): શબ્દોનું શિલ્પ

"ટૂંકી વાર્તા લખવી એટલે આરસના પથ્થરને કોતરીને તેમાંથી વધારાનો ભાગ દૂર કરી મૂર્તિ ઘડવી." આ વિધાન નવલિકા સર્જનમાં રહેલા કસબ અને કલાત્મકતાની અનિવાર્યતા સૂચવે છે. માત્ર ઘટનાનું શુષ્ક વર્ણન કરવાથી વાર્તા બનતી નથી; જેમ સોનાને ઘાટ આપવા માટે કુશળ સોનીની જરૂર પડે, તેમ કથાવસ્તુને કલાત્મક વાર્તામાં રૂપાંતરિત કરવા માટે લેખકની સર્જનાત્મકતા અને 'ઔચિત્ય' (Propriety) અનિવાર્ય છે. કયો શબ્દ ક્યાં

વાપરવો અને કઈ વાત વિસ્તારથી કહેવી કે કઈ ઈશારામાં—આ વિવેકભાન જ કૃતિને કલાત્મક ઊંચાઈ બક્ષે છે. અહીં ભાષા એ વાર્તાનું વસ્ત્ર છે; કવિતાની જેમ નવલિકામાં પણ એક-એક શબ્દ તોળીને મૂકવો પડે છે. ભાષાની ચિત્રાત્મકતા વાચકની નજર સામે દ્રશ્ય ખડું કરે છે; જેમ કે, "તેનું હાસ્ય એવું હતું જાણે રણના તરસ્યા મુસાફરને મીઠો વીરડો મળી ગયો હોય"—આવી આલંકારિક શૈલી વાર્તાનું સૌંદર્ય વધારે છે. સાધારણ વાતને અસાધારણ રીતે રજૂ કરવા માટે લેખક કલ્પન (Images) અને પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે. નાયકની ઉદાસી સીધી રીતે વર્ણવવાને બદલે "આકાશમાં ઘેરાયેલા કાળા ડિબાંગ વાદળો અને પવનના ડૂસકાં" દ્વારા વ્યક્ત થાય ત્યારે તેમાં કલાનો સ્પર્શ ઉમેરાય છે.

વળી, નવલિકાનું ગદ્ય પણ લયબદ્ધ હોવું જોઈએ; વાર્તાના પ્રવાહમાં ક્યાંક વેગ તો ક્યાંક મંદ ગતિનો આરોહ-અવરોહ તેને રોચક બનાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરેશ જોષી જેવા સર્જકોએ ગદ્યને કવિતાની કક્ષાએ લઈ જઈને કલાત્મકતાનો આગ્રહ રાખ્યો છે, તો સુંદરમ્ અને પન્નાલાલ પટેલે પ્રાદેશિક બોલીના લહેકા દ્વારા અને ધૂમકેતુએ પોતાની ભવ્ય અને ભાવુક શૈલી દ્વારા વાર્તાને મરોડદાર બનાવી છે. ટૂંકમાં, કલાત્મકતા એ ટૂંકી વાર્તાનો શાણગાર છે. તેના વિના વાર્તા માત્ર 'બનાવની નોંધ' બની રહે છે, પરંતુ લેખકની સર્જકપ્રતિભા જ્યારે કથાવસ્તુને કલાનો ઘાટ આપે છે, ત્યારે જ વાચક વાર્તાના અંતે એક સાત્વિક 'સૌંદર્યકીય આનંદ' (Aesthetic Pleasure)ની અનુભૂતિ કરી શકે છે.

ઉપસંહાર: નવલિકા – બિંદુમાં સિંધુનું કલાત્મક વિશ્વ

ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં 'ટૂંકી વાર્તા' કે 'નવલિકા' એ કદની દૃષ્ટિએ લઘુ હોવા છતાં, કલાત્મકતા અને પ્રભાવની દૃષ્ટિએ અત્યંત શક્તિશાળી સ્વરૂપ છે. સમસ્ત ચર્ચાના સારરૂપે કહી શકાય કે, ટૂંકી વાર્તા એ 'ગાગરમાં સાગર' ભરવાની કળા છે. જો નવલકથા જીવનનું વિરાટ મહાકાવ્ય હોય, તો નવલિકા એ જીવનની

કોઈ એક માર્મિક ક્ષણનું 'ઊર્મિકાવ્ય' (Lyric) છે. અહીં લેખક 'પસંદગી અને ત્યાગ'ના સિદ્ધાંત દ્વારા જીવનના ગહન સત્યને અલ્પ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે, તેથી જ તેની સંક્ષિપ્તતા એ તેની મર્યાદા નહીં પણ તેની ધારદાર શક્તિ બની રહે છે. એડગર એલન પો અને ધૂમકેતુની વિચારધારા મુજબ, આ સ્વરૂપનું લક્ષ્ય વાચક પર 'સમગ્ર પ્રભાવ' (Totality of Effect) જન્માવવાનું છે. જેમ સૂર્યના વિખરાયેલા કિરણો કરતા બિલોરી કાચમાં એકાગ્ર થયેલા કિરણો દઝાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, તેમ સુગ્રથિત નવલિકા વાચકના હૃદયને સોંસરવી ઉતરી જાય છે. વળી, સમયના પ્રવાહ સાથે નવલિકા બાહ્ય ઘટનાઓની લીલામાંથી મુક્ત થઈને હવે માનવચિત્તના ગૂઢ ખૂણાઓને અજવાળતી 'મનોવૈજ્ઞાનિક તપાસ' બની છે; જ્યાં સ્થૂળ સંઘર્ષને સ્થાને આંતરચેતના અને સંવેદનાનું નિરૂપણ કેન્દ્રસ્થાને આવ્યું છે. આજના યાંત્રિક અને ઝડપી યુગમાં નવલિકા ધૂમકેતુના શબ્દોમાં કહીએ તો એક 'તણખા' જેવી છે—જેનું આયુષ્ય ક્ષણિક હોવા છતાં તેનો પ્રકાશ અને અનુભવ વાચકના સ્મૃતિપટ પર કાયમી છાપ છોડી જાય છે. અંતે તો, સાચી અને સફળ ટૂંકી વાર્તા એ જ છે, જે કાગળ પર પૂરી થયા પછી પણ વાચકના મનમાં તો શરૂ જ રહે છે.

➤ સંદર્ભ સૂચિ:

1. **Poe, Edgar Allan.** "The Philosophy of Composition." *Graham's Magazine*, April 1846.
2. **Wells, H. G.** *The Country of the Blind and Other Stories.* London: Thomas Nelson and Sons, 1911. Introduction.
3. **Hudson, W. H.** *An Introduction to the Study of Literature.* London: George G. Harrap & Co., 1910. Appendix: "The Study of the Short Story."
4. ધૂમકેતુ. તણખામંડળ (પ્રસ્તાવના). અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, 1926
5. જોશી, સુરેશ. કિચિત, અમદાવાદ: વોરા એન્ડ કૂ. 1960
6. જોશી, સુરેશ. જનનન્ટિકે. અમદાવાદ: વોરા એન્ડ કંપની, 1965

7. જોશી, સુરેશ કઠોપકથન. અમદાવાદ: વોરા એન્ડ કંપની, 1969
8. જોશી, ઉમાશંકર. શૈલી અને સ્વરૂપ. અમદાવાદ
9. રામનારાયણ વિ. પાઠક, સાહિત્યવિમર્શ. અમદાવાદ

લયભંગ: એક સમીક્ષા

Mr. Jaydip R. Vala

SRF in Gujarati

Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

માનવ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો સમગ્ર ઇતિહાસ હંમેશા ગતિશીલતા, સુમેળ, પરસ્પર નિર્ભરતા અને એક આંતરિક સુનિશ્ચિત લય પર આધારિત રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાના રોજિંદા જીવનમાં, પારિવારિક સંબંધોમાં, સામાજિક વ્યવહારોમાં અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં એક ચોક્કસ પ્રકારની વ્યવસ્થિત તરેહ ગોઠવે છે, જેને આપણે જીવનનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ અથવા લય કહી શકીએ. આ પ્રવાહ જ્યારે કોઈપણ અડચણ વિના વહેતો રહે છે ત્યારે સમાજમાં સુખ-શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો માહોલ જળવાઈ રહે છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ વૈશ્વિક આપત્તિ, અણધાર્યો કુદરતી પ્રકોપ કે ભયાનક મહામારી આ સંતુલિત વ્યવસ્થા પર ત્રાટકે છે ત્યારે સમગ્ર માનવજાતનો એ સદીઓથી સ્થાપિત લય અચાનક ખોરવાઈ જાય છે. કાલિન્દી પરીખ લિખિત નવલકથા ‘લયભંગ’ આ જ વિષયવસ્તુને અત્યંત ગંભીરતા, સૂક્ષ્મતા અને કલાત્મકતાથી રજૂ કરતી સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે. આ નવલકથા માત્ર કોરોનાકાળના સમયનું એક દસ્તાવેજીકરણ પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે માનવીય સંબંધોના આંતરિક તાણાવાણા, અણધાર્યા આંતરિક સંઘર્ષો અને સમકાલીન સમયની ભયાનક વિષમતાઓને ઉજાગર કરતી એક અત્યંત સબળ કથા છે. લેખિકાએ વૈશ્વિક સ્તરે ઘટતી ઘટનાઓની સ્થાનિક અસરો અને વ્યક્તિગત માનવ જીવન પર પડતા તેના અતિ ગંભીર પ્રભાવને ખૂબ જ સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખ્યો છે. જે આ કૃતિને આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ અને અજોડ સ્થાન અપાવે છે.

નવલકથાના શીર્ષક ‘લયભંગ’ ની સાર્થકતા અને તેની ઊંડી સાહિત્યિક ભૂમિકા તપાસીએ તો આપણને

સમજાય છે કે ‘લયભંગ’ એટલે કે જે ગતિ પ્રકૃતિ, સમાજ અને સમગ્ર માનવજીવને સહજ રીતે સ્વીકારી હતી, તેમાં આવેલો અચાનક અને અભૂતપૂર્વ વિક્ષેપ. સંગીતમાં જો લઈ તૂટે તો સૂર બેસૂરો થઈ જાય છે, તેમ જીવનમાં જો લયભંગ થાય તો આખી જિંદગી કથળી જાય છે. કાલિન્દી પરીખની આ નવલકથામાં કોરોના વાયરસ એક એવા અદ્રશ્ય શત્રુ તરીકે પ્રવેશે છે જે જોતજોતામાં કરોડો લોકોના હસતા-રમતા પરિવારોનો લય તોડી નાખે છે. લેખિકાએ શીર્ષક દ્વારા જ વાચકના મનમાં એ સવાલ ઊભો કર્યો છે કે શું મનુષ્ય ફરી ક્યારેય પોતાનો એ જૂનો લય પ્રાપ્ત કરી શકશે ખરો ? આ કથા માનવજીવનના એ જ ખોરવાયેલા સૂરની આસપાસ આકાર લે છે.

આજની દુનિયામાં એક ખૂણામાં બનતી ઘટના અન્ય તમામ દેશોને અસર કરે છે. કારણ કે આખું વિશ્વ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે. જગતભરનું અર્થતંત્ર અને સામાજિક માળખું પરસ્પર આધારિત છે, ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે વૈશ્વિક ઘટનાઓના મોટા પડઘાઓથી તમામ દેશો આંદોલિત થાય છે. ભારતના જે યુવાનો આજે વીસ વર્ષના છે તેમણે અગાઉ ક્યારેય પોતાના જીવનમાં મોટું યુદ્ધ જોયું નથી. વ્યાપક સામાજિક અવ્યવસ્થા નથી જોઈ, ભયનો સાક્ષાત્કાર નથી અનુભવ્યો કે મોટી આર્થિક કટોકટીનો સામનો કર્યો નથી. છેલ્લા બે દાયકામાં ભારતીય સમાજમાં આધુનિક વાહનો, અદ્યતન વૈશ્વિક સંચાર વ્યવસ્થા, આધુનિક તબીબી અને ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ, ઉત્તમ ગુણવત્તાવાળા વસ્ત્રો, પૌષ્ટિક ખોરાક અને ભૌતિક સુરક્ષા આબાલવૃદ્ધ સૌને મહદંશે પ્રાપ્ત થયા હતા. રાજ્ય અને કેન્દ્રની સરકારોએ પણ પોતપોતાના સ્તરે લોકોની સુખાકારી અને પ્રગતિ માટે યથોચિત અને પ્રશંસનીય પ્રયત્નો કર્યા છે. આવા અત્યંત અનુકૂળ સુરક્ષિત અને ભૌતિક રીતે સુખદ વાતાવરણમાં જ્યારે સામાન્ય માનવજીવન પોતાની પૂરી ગતિ અને ઉત્સાહથી આગળ વધી રહ્યું હતું, ત્યારે બરોબર વર્ષ ૨૦૨૦ ના પ્રારંભિક ત્રણ મહિના વીત્યા પછી સમગ્ર વિશ્વ પર એક અણધારી અને અકલ્પનીય આપત્તિનો કાળો પડછાયો

મંડરાયો. જો કે શરૂઆતમાં એ આપત્તિ ભારતના પાડોશી દેશ ચીનના વુહાન શહેરમાંથી ફેલાયેલી અને પ્રથમ નજરે સાવ સામાન્ય લાગતી એક બીમારી હતી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો તે એક જટિલ પ્રકારની શરદી હતી. પરંતુ જોતજોતામાં એ બીમારીએ એવું તો વરવું ભયાનક અને વિકરાળ સ્વરૂપ લીધું કે જગતભરના દેશોની સરકારો ઘેરી ચિંતા અને વિચારમાં ડૂબી ગઈ કે પોતાના દેશની કરોડોની પ્રજાને આ અદ્રશ્ય બીમારીથી કઈ રીતે સુરક્ષિત રાખવી. આ જ જીવલેણ બીમારીને 'કોરોના' (Covid-19) નામ આપ્યું. જેણે સમગ્ર પૃથ્વી પરના માનવજીવનના પરંપરાગત લયને ક્ષણભરમાં તોડી નાખ્યો.

આ ભયાનક વૈશ્વિક આપત્તિનો સામનો કરવા માટે ઊંઘમાંથી જાગેલી વિવિધ દેશોની સરકારોએ ત્વરિત અને કડક પગલાં ભરવા માંડ્યા. જેમાં ભારત સરકારે પણ અત્યંત મહત્વના નિર્ણયો લીધા. સૌથી પહેલું અને ક્રાંતિકારી પગલું હતું 'સંચારબંધી' એટલે કે લોકડાઉન. ૧૩૦ કરોડની વિશાળ વસ્તી ધરાવતા ભારત દેશમાં એક એક સરકારી જાહેરાતથી આખા દેશમાં સંચારબંધી લાગુ કરવાથી શું પરિણામ આવે તે બધાએ નજરોનજર જોયું અને અનુભવ્યું. પ્રશ્ન માત્ર અહીંના સ્થાનિક લોકોનો નહોતો પરંતુ ભારતના વેપારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, પ્રવાસીઓ, અભ્યાસુઓ જે વિશ્વના અનેક દેશોમાં રહેતા હતા અથવા મુસાફરી કરી રહ્યાં હતા તેઓ પણ આનાથી પ્રભાવિત થયા. એકાએક એવું બન્યું કે જે લોકો જ્યાં હતા ત્યાં જ અટકી ગયા, સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ભારતમાં જ્યારે આ કડક સંચારબંધી લાગુ કરવામાં આવી ત્યારે માર્ચ મહિનો ચાલતો હતો. જે સામાન્ય રીતે શાળાઓ અને કોલેજોમાં પરીક્ષાઓનો સમય હોય છે. પરીક્ષાઓના તમામ પ્રોગ્રામ જાહેર થઈ ગયા હતા, પરંતુ દેશ અને પ્રજાની સુરક્ષાને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપીને એ વખતે જ તમામ શાળાઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તાત્કાલિક બંધ કરી દેવાઈ. શાળાઓ જ નહીં, પરંતુ રેલવે, બસ, વિમાન જેવા વાહનવ્યવહારના સાધનો, બજારો, શોપિંગ મોલ, દુકાનો, ઉધોગો, ધંધા-રોજગાર અને સરકારી કચેરીઓ બધું જ

સંપૂર્ણપણે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. ચાલુ રહ્યાં માત્ર અને માત્ર દવાખાના અને દવાની દુકાનો. આ અભૂતોપૂર્વ પરિસ્થિતિ પછી સામાન્ય જનજીવનની સ્થિતિ કેવી રહી તે કહેવા માટે એ તમામ લોકો આજે જીવતા સાક્ષી છે, જે ૨૦૨૦ અને ૨૦૨૧ ના એ કપરા વર્ષોમાં હાજર હતા. એ જીવતા નાગરિકો જ સાચી રીતે કહી શકે છે કે તેમના મન પર, પરિવાર પર અને આજીવિકા પર શું શું વીત્યું હતું, અને કેવી કેવી અસહ્ય સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. એક વર્ષના આ બાર મહિના માનવ ઇતિહાસની કડીમાં ક્યારેય ન ભૂલાય તેવો એક અત્યંત કરુણ અને ગંભીર ઇતિહાસ બની ગયા છે. આવી જ અસાધારણ અને હૃદયદ્રાવક પરિસ્થિતિમાંથી સર્જાઈ છે આ વિશિષ્ટ નવલકથા 'લયભંગ' જે તત્કાલીન સમયનો આબેહૂબ ચિતાર આપે છે.

સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરીએ તો, ગુજરાતી ભાષામાં કુદરતી અથવા માનવસર્જિત આપદાઓમાંથી સર્જાયેલું ઉચ્ચ કોટિનું કલાત્મક સાહિત્ય ઘણું જ ઓછું જોવા મળે છે. કુદરતી આપત્તિઓ તો પ્રકૃતિના નિયમ અનુસાર આવીને જતી રહે છે, પરંતુ તેના જુદા જુદા પાસા, જેમ કે માનવીય પીડા, આર્થિક ખેંચતાણ, સામાજિક સંબંધોમાં આવતું પરિવર્તન અને મનોવૈજ્ઞાનિક આઘાતને સાહિત્ય સ્વરૂપે નવલકથા કે વાર્તામાં રજૂ કરવામાં ગુજરાતી સર્જકો ક્યાંકને ક્યાંક થોડા પાછા પડ્યા છે અથવા ઉદાસીન રહ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કાલિન્દી પરીબે કોરોનાકાળના દોહલા અને અત્યંત મુશ્કેલ સમયમાંથી પસાર થતા સમગ્ર ભારતવાસીઓ અને ખાસ કરીને ગુજરાતની જનતાની પીડાને કેન્દ્રમાં રાખીને આ નવલકથા આપી છે. કોરોનાકાળમાં ગુજરાતની સ્થિતિ પણ જરાય સારી નહોતી. ચારેય તરફ ભય, આક્રંદ, હોસ્પિટલોમાં બેડની અછત અને ઓક્સિજન માટેની દોડાદોડ જોવા મળતી હતી. આવા ગંભીર કાળખંડને સાહિત્યિક વાચા આપવાનું ભગીરથ કાર્ય લેખિકાએ આ કૃતિ દ્વારા કર્યું છે.

‘લયભંગ’ નવલકથા રડ પ્રકરણોની અંદર વિભાજિત કરવામાં આવી છે. નવલકથાના કેન્દ્રબિંદુમાં દીપક મજમુદાર નામનો એક વેપારી છે જેનું રીઅલ એસ્ટેટમાં ખૂબ જ મોટું નામ છે. દીપક પોતાના વ્યાપારી કામકાજ અર્થે વિદેશ પ્રવાસે ગયેલો હોય છે. જ્યારે તે પોતાની વ્યવસાયિક દૂર પૂરી કરીને ભારતમાં પાછો આવે છે, ત્યારે તત્કાલીન સમયના કડક સરકારી નિયમો અને પ્રોટોકોલ પ્રમાણે શંકાસ્પદ લક્ષણો જણાતા તેને ફરજિયાતપણે ક્વોરેન્ટાઈન કરવામાં આવે છે. ક્વોરેન્ટાઈનના આ ચૌદ દિવસ દરમિયાન તેના જીવનના જુદા જુદા પાસાઓ, જૂની યાદો, વર્તમાન સમયની કટોકટી અને ભવિષ્યની ચિંતાઓ ધીમે ધીમે તેની નજર સામે ખૂલતા જાય છે. આ ચૌદ દિવસ માત્ર એક શારીરિક એકલતાના નહોતા પરંતુ દીપક માટે પોતાના સમગ્ર જીવનનું સરવૈયું કાઢવાનો, આત્મખોજ કરવાનો અને આંતરિક મથામણમાંથી પસાર થવાનો એક અદ્ભુત સમય બની રહે છે. દીપકની બહેન અમીષા, જે પોતે વ્યવસાયે એક નિષ્ઠાવાન અને સમર્પિત તબીબ એટલે કે ડૉક્ટર છે. તે પોતાની જાનના જોખમે હોસ્પિટલમાં અવિરતપણે કોરોનાના દર્દીઓની સેવા કરવાની પવિત્ર ફરજ બજાવે છે. અમીષાનું આ પાત્ર સમાજના એ તમામ તબીબો, નર્સો અને પેરામેડિકલ સ્ટાફનું ગૌરવપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે કે જેમણે પોતાના પરિવાર કે પોતાના સ્વાસ્થ્યની પરવા કર્યા વિના ચોવીસે કલાક દર્દીઓનો જીવ બચાવવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું હતું. બીજી તરફ, દીપક અને તેની પત્ની દિવ્યા વચ્ચે કેટલાક સમયથી ગંભીર અણબનાવ ચાલી રહ્યો હોય છે. આ આંતરિક મતભેદોને કારણે બંને એકબીજાથી તફાવત અલગ રહેતા હોય છે. પતિથી દૂર રહેતી દિવ્યા કહે છે કે – “મને એ જ નથી સમજાતું કે મારી બધી જ વાતો સમજી જનારો, કયો શબ્દ રોમિલનો હશે અને કયો શબ્દ મારો હશે એ સમજી જનારો દીપક મને ‘સમય’ આપવાનું કેમ નહીં સમજતો હોય ?...” (પૃ. ૨૬) અહીં પતિ-પત્ની વચ્ચેના લયભંગની વાત કરવામાં આવેલી છે. નવલકથામાં કોઈ એક

કેન્દ્રભૂત પાત્ર જ બધું સંભાળતું હોય તેમ નથી લાગતું, પણ લેખિકાએ પોતાના કેમેરાને કોરોનાથી ફેલાયેલી જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ ઉપર જુદા જુદા એંગલથી ખૂબ જ ચપળતાપૂર્વક ફેરવ્યો છે.

નવલકથાના માળખાની વાત કરીએ તો, દરેક પ્રકરણમાં એક નવી પરિસ્થિતિ અને નવો સામાજિક સંદર્ભ સર્જાય છે. જો કે કથાને અંતે દીપક અને દિવ્યા એકબીજાને મળે છે અને તેમના સંબંધોની કડવાશ ઓગળી જાય છે. જે નવલકથાને એક હકારાત્મક વળાંક આપે છે.

પાત્રાલેખનની દ્રષ્ટિએ ‘લયભંગ’ એક સબળ કૃતિ બની રહી છે. કથાના પાત્રો આપણા જ સમાજમાંથી, આપણી આસપાસમાંથી ઉઠાવેલા હોય તેવા લાગે છે. પાત્રોની અંદર દીપક, દિવ્યા, કેશવરાય મજમુદાર, અનસૂયાબા, અમીષા, નમ્રતા, અવિનાશ, રોમિલ, નિકુંજ, પૌલોમી, રેશ્મા વગેરે ઉપરાંત ગૌણ પાત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આમ, નવલકથામાં પાત્રો જાતજાતના છે. તેઓ વૈવિધ્યસભર પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવે છે અને શરૂઆતમાં વાચકને એવું લાગે છે કે તેઓ એકબીજાથી તફાવત અજાણ્યા છે. તેમનો આપસી વ્યવહાર કેન્દ્રભૂત કોરોના સાથે સીધી રીતે જોડાયેલો હોવા છતાં તેમની વ્યક્તિગત કથાઓ ક્યાંથી શરૂ થાય છે અને ક્યાં પૂરી થાય છે તેનો છેડો સહેલાઈથી મળતો નથી. આ કારણે સમગ્ર નવલકથામાં પરંપરાગત નવલકથાઓ જેવી સળંગ રેખીય એકસૂત્રતા જળવાયેલી નથી તેમ પ્રથમ નજરે લાગે, પરંતુ વાસ્તવમાં કોરોનાની આ વૈશ્વિક આપત્તિ જ આ તમામ પાત્રોને અદ્રશ્ય રીતે એકબીજા સાથે સાંકળતું મુખ્ય સૂત્ર છે. પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર માવજી મહેશ્વરીના મતે “આપત્તિકાળની કથાઓ જો કોઈ એક વ્યક્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાય તો ઘણુંબધું છૂટી જવાની શક્યતા રહેતી હોય છે.” (પૃ.-૫) અહીં લેખિકાએ મજૂરથી માંડીને મંત્રી સુધીના તમામ પાત્રોને કથા સાથે અત્યંત કુશળતાપૂર્વક સાંકળીને તેમના જીવનમાં ઘટેલી નાની-મોટી ઘટનાઓને એકબીજા સાથે જોડીને સમગ્ર તથા કોરોનાનો એક અત્યંત વિકરાળ અને

વાસ્તવિક ચહેરો વાચકો સમક્ષ ઉપસાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નવલકથા આપણને એ વાતનો અહેસાસ કરાવે છે કે ભલે બાહ્ય સંજોગો ગમે તેટલા પ્રતિકૂળ બને પણ માનવીય સંવેદના, પ્રેમ, કરુણા અને પરસ્પર સહયોગની ભાવના દ્વારા ગમે તેવા મોટા લયભંગને ફરીથી સુમેળભર્યા લયમાં પરિવર્તિત કરી શકાય છે. આ નવલકથાનો સામાજિક સંદર્ભ પણ અત્યંત વ્યાપક છે. લોકડાઉન દરમિયાન સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો, ખાસ કરીને રોજનું કમાઈને રોજ ખાનારા શ્રમિકો અને પરપ્રાંતીય મજૂરોની જે દયનીય સ્થિતિ થઈ હતી, તેનું આડકતરી રીતે પણ અત્યંત કરુણ આલેખન પાત્રોના માધ્યમથી અહીં અનુભવી શકાય છે. એક બાજુ ભૌતિક સુખ-સુવિધાઓથી સંપન્ન મધ્યમ કે ઉચ્ચ વર્ગ હતો જેના માટે બે ટંકના ભોજનની વ્યવસ્થા કરવી પણ એક મોટો પડકાર બની ગયો હતો. લેખિકાએ મજૂરથી લઈને મંત્રી સુધીના પાત્રોની માનસિક સ્થિતિ આલેખીને સામાજિક અસમાનતાની એ સળગતી વાસ્તવિકતા પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. મંત્રીઓ અને શાસક વર્ગ કઈ રીતે આ અણધારી આપત્તિનો સામનો કરવા માટે નીતિ-નિયમો ઘડવામાં વ્યસ્ત હતો, હોસ્પિટલોની વ્યવસ્થા કરવામાં વહીવટી તંત્ર કેવી મુશ્કેલીઓ અનુભવતું હતું, તેનું વર્ણન કથાને વધુ વાસ્તવિક અને દસ્તાવેજી મૂલ્ય પ્રદાન કરે છે. આ તમામ તત્વો નવલકથાના કથા પ્રવાહને વધુ પ્રવાહી અને સચોટ બનાવે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો 'લયભંગ' મનુષ્યના આંતરિક મનની ઊંડી તબીબી તપાસ જેવી કૃતિ છે. અચાનક આવી પડેલી એકલતા અને મૃત્યુનો ભય માણસના વ્યવહારમાં કેવા પરિવર્તનો લાવે છે તે દીપકના પાત્ર દ્વારા સુંદર રીતે દર્શાવાયું છે. ક્વોરેન્ટાઈન રૂમની ચાર દીવાલો વચ્ચે બંધ દીપક ભૂતકાળના પોતાના નિર્ણયો, પોતાની પત્ની દિવ્યા સાથેના અહંકારના ટકરાવો અને સંબંધોની ઉષ્મા કેટલી વધુ મહત્વની છે આ બધી જ બાબતો વિશે મથામણ કરતો જોવા મળે છે. મહામારીના

ભયે મનુષ્યને તેના અહંકારમાંથી મુક્ત કરીને વધુ નમ્ર બનાવવાનું કામ કર્યું છે, જે કથાના અંતે દીપક અને દિવ્યાના પુનઃ મિલન દ્વારા સાબિત થાય છે. તેવી જ રીતે અમીષાનું પાત્ર તબીબી જગતના આંતરિક તણાવ અને કર્તવ્ય ભાવના વચ્ચે ચાલતા દ્વન્દ્વને સપાટી પર લાવે છે. પોતાની નજર સામે રોજ અસંખ્ય લોકોને મરતા જોઈને એક ડૉક્ટરના મન પર કેવો આઘાત લાગે છે, છતાં પણ તેણે પોતાની ભાવનાઓ પર કાબૂ રાખીને દર્દીઓની સેવા કરવાની હોય છે. તે મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય અમીષાના પાત્ર દ્વારા ખૂબ જ સબળ રીતે પ્રગટ થયું છે.

કથાવસ્તુના કેન્દ્રમાં માત્ર શારીરિક બીમારી જ નથી, પરંતુ સામાજિક સંબંધોમાં આવેલી અસાધારણ વિકૃતિ અને વિચ્છેદ પણ છે. માણસ સામાજિક પ્રાણી છે, તે સુખ અને દુઃખમાં બીજાના સાથની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ કોરોનાએ માણસને માણસથી દૂર કરી દીધો. 'સોશિયલ ડિસ્ટન્સિંગ'ના નામે સગા ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા કે સંતાનો પણ એકબીજાને અડી શકતા નહોતા. કથામાં એક એવો હૃદયસ્પર્શી વળાંક આવે છે જ્યાં પોતાના જ સ્વજનનું મૃત્યુ થવા છતાં તેના અંતિમ સંસ્કારમાં જવા મળતું નથી અથવા તો પીપીઈ કીટ (PPE KIT) પહેરેલા અજાણ્યા લોકો દ્વારા શબનો નિકાલ કરી દેવાય છે. આ પરિસ્થિતિ મનુષ્યના અસ્તિત્વને હચમચાવી મૂકે છે. લેખિકાએ આ સામાજિક વિસંગતતા અને એકલતાની પરાકાષ્ઠાને ખૂબ જ સંવેદનશીલતાથી આલેખી છે.

કૃતિની પૃષ્ઠભૂમિ અને વાતાવરણ નિર્માણની વાત કરીએ તો કાલિન્દી પરીખે કોરોનાકાળના પ્રારંભિક દિવસોથી લઈને તેની ચરમસીમા સુધીના ગાળાનું અત્યંત વાસ્તવિક અને હૃદયદ્રાવક ચિત્રણ કર્યું છે. ચારેય તરફ ફેલાયેલો ભય, ટીવી અને અખબારોમાં આવતા મૃત્યુના આંકડા, એમ્બ્યુલન્સના સાયરનનો કાન ફાડી નાખતો અને હૃદય ધ્રુજાવી દેતો અવાજ, સેનિટાઈઝર અને માસ્કની અનિવાર્યતા જેવી બાબતોને કથાના તાણાવાણામાં એવી રીતે વણી લેવામાં આવી છે કે વાચક

આપોઆપ એ ભયાનક દિવસોના સ્મરણોમાં સરી પડે છે. લેખિકાએ વાતાવરણ નિર્માણ એટલું જીવંત કર્યું છે કે નવલકથા વાંચતી વખતે શ્વાસ રૂધાવાનો અને અસહાયતાનો જે અનુભવ પાત્રો કરે છે, તેવો જ અનુભવ વાચક પણ અનુભવે છે. આ કથા કોઈ કલ્પનાલોકની સફર નથી પણ હજી ગઈકાલે જ જેમાંથી આપણે પસાર થયા છીએ તે કડવા સાચની આરપાર નીકળવાની મથામણ છે.

નવલકથાઓની ભાષાશૈલી અને કથન પદ્ધતિ વિશે વાત કરીએ તો, કાલિન્દી પરીખની ભાષા તદ્દન સરળ, પ્રવાહી છતાં ગંભીરતા સભર છે. તેમણે તકનીકી કે તબીબી શબ્દોનો બિનજરૂરી અતિરેક કર્યા વિના, કોરોના કાળની ગંભીર પરિસ્થિતિને સહજ શબ્દોમાં વર્ણવી છે. લેખિકાએ કથાના પ્રવાહને જાળવી રાખવા માટે કોઈ કૃત્રિમ આલંકારિક ભાષાનો આશ્રય લીધો નથી. પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં વપરાતા શબ્દો અને કોરોનાકાળ દરમિયાન પ્રચલિત બનેલા તકનીકી શબ્દો જેવા કે ક્વોરેન્ટાઈન, આઈસોલેશન, ઓક્સિજનલેવલ, પોઝિટિવ, નેગેટિવ વગેરેનો કુશળતાપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો છે. ટૂંકા સંવાદોની ગોઠવણી અને પ્રકરણોનું વિભાજન વાચકની ઉત્સુકતાને સતત જાળવી રાખે છે. કથામાં આવતા જુદા જુદા વર્ણાંકો અને પાત્રોના વિચારોનો પ્રવાહ વાચકને ક્યાંય કંટાળો આવવા દેતો નથી. લેખિકાએ કથામાં જે રીતે તત્કાલીન સમાજના વાસ્તવિક દ્રશ્યો ઊભા કર્યા છે, તે વાંચતી વખતે વાચક પોતે ફરીથી એ ૨૦૨૦-૨૧ ના સમયગાળામાં પહોંચી જાય છે અને પોતાની સાથે ઘટેલી ઘટનાઓને નવલકથાના પાત્રો સાથે સાંકળી જુએ છે. આ જ સાહિત્યની ખરી સફળતા છે કે તે વાચકને કૃતિ સાથે એકાત્મ સાધવામાં મદદરૂપ બને છે.

પરંપરાગત ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાન્ય રીતે એક જ નાયક કે નાયિકાની આસપાસ આખી વાર્તા ફરતી હોય છે. પરંતુ 'લયભંગ'માં લેખિકાએ મલ્ટિપર્સ્પેક્ટિવ એટલે કે બહુ-કોણીય કથનશૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ પ્રયોગ વૈશ્વિક મહામારી જેવા વિશાળ

વિષયવસ્તુને ન્યાય આપવા માટે અત્યંત જરૂરી હતો. જો લેખિકાએ માત્ર દીપક અને દિવ્યાની કથા લખી હોત તો કોરોનાકાળની એ વ્યાપક વિભીષિકા માત્ર એક કૌટુંબિક ડ્રામા બનીને રહી ગઈ હોત. પરંતુ તેમણે જે રીતે કથાના કેંમેરાને હોસ્પિટલો, સરકારી કચેરીઓ, રસ્તાઓ પર ભટકતા સામાન્ય નાગરિકો અને ક્વોરેન્ટાઈન સેન્ટરો પર ફેરવ્યો છે, તેનાથી નવલકથાનો પટ અત્યંત વિશાળ અને મહાકાવ્યાત્મક બન્યો છે. આ શૈલી આધુનિક નવલકથાના સ્વરૂપને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટેકનિકની દ્રષ્ટિએ એક નવો પ્રયોગ પૂરો પાડે છે.

'લયભંગ' કૃતિ માત્ર નકારાત્મકતા કે મોતના આંકડાઓની કથા નથી, તેમાં આ કાળા ડિબાંગ વાદળો વચ્ચે આશાનું કિરણ પણ જોવા મળે છે. લેખિકાએ આપત્તિના આ સમયમાં દેવદૂત બનીને આવેલા કોરોના વોરિયર્સ (ફ્રન્ટલાઈન વર્કર્સ)ની સેવાભાવનાને બિરદાવી છે. પોતાની જાનના જોખમે ચોવીસે કલાક ફરજ બજાવતા ડૉક્ટરો, નર્સો, સફાઈ કામદારો અને પોલીસકર્મીઓની અથાગ મહેનત અને ત્યાગને લેખિકાએ સલામ કરી છે. વળી મુશ્કેલીના સમયે ધર્મ, જ્ઞાતિ કે ભેદભાવ ભૂલીને લોકો એકબીજાની મદદે આવ્યા, અજાણ્યા લોકો માટે ટિફિન સેવા શરૂ થઈ, ઓક્સિજન સિલિન્ડરની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તે માનવતાના દર્શન પણ આ કૃતિમાં સમાંતરે ચાલતા રહે છે. કાલિન્દી પરીખ અહીં દર્શાવે છે કે ભલે માણસનો લય ભાંગ્યો હોય, પણ તેની અંદર રહેલી જીવવાની અને જીતવાની જીજીવિષા હજી મરી નહોતી.

સાહિત્ય હંમેશા પોતાના સમયનો અરીસો હોય છે. 'લયભંગ' નવલકથા પણ કોરોનાકાળના એ મુશ્કેલ સમયનો એક એવો અરીસો છે. જેમાં સમાજનો ચહેરો તેની તમામ સુંદરતા, કુરૂપતા, ભય, કરુણા અને આશાવાદ સાથે દેખાય છે. આપત્તિ ગમે તેટલી મોટી હોય પણ તે લાંબો સમય ટકી શકતી નથી. મનુષ્યની સહનશક્તિ અને જીવવાની જીજીવિષા હંમેશા પ્રકૃતિના પ્રકોપ કરતાં વધુ મજબૂત સાબિત થઈ છે. 'લયભંગ'ના

પાત્રો આ જ જીજીવિષાનું પ્રતીક છે. તેઓ ભાંગી પડે છે, મૂંઝાય છે, એકબીજાથી દૂર જાય છે, પરંતુ અંતે તો તેઓ કોરોના સામે જંગ જીતીને પોતાના આંતરિક મતભેદોને ભૂલી ફરીથી જીવનના લયને પ્રાપ્ત કરે છે. કોરોના અને તેના જેવી અનેક વિપત્તિઓને હરાવીને તેમાંથી બહાર આવવું એ જ સાચી સાધના છે. તેના વિશે કાલિન્દી પરીખ કહે છે કે, “ઉત્ક્રાંતિના ભાગરૂપે આવતી તમામ વિપદાઓને અતિક્રમી જવી એ જ તપ છે. એ જ સાધના છે અને એ જ ધર્મ છે.” (પૃ-125) આ સંદેશ નવલકથાને માત્ર નિરાશાની કથા બનતી અટકાવીને આશા અને હકારાત્મકતા તરફ દોરી જાય છે.

આમ, સાહિત્ય જ્યારે સમાજની જીવંત પીડા સાથે જોડાય છે ત્યારે તે અમર બની જાય છે. કાલિન્દી પરીખે ‘લયભંગ’ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય જગતને એક એવી કૃતિ આપી છે જે આવનારી પેઢીઓને કોરોનાકાળના એ ભયાનક સમયની યાદ અપાવતી રહેશે અને માનવજાતની અદમ્ય લડાયક વૃત્તિની સાક્ષી પૂરશે. આ નવલકથા માત્ર વાંચવા પૂરતી નથી, પરંતુ તે માનવીય સંબંધોની કિંમત સમજવા માટે, આપત્તિના સમયે ધીરજ રાખવા માટે અને જીવનના ખોવાયેલા લયને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રેરણા આપતી એક અમૂલ્ય સાહિત્યિક વિરાસત છે. આ કૃતિ ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હંમેશા આદરપૂર્વક યાદ રાખવામાં આવશે. આ નવલકથા સાબિત કરે છે કે સાહિત્યકાર જ્યારે કાળના ક્રૂર પંજાના પડછાયાને શબ્દોમાં ઝીલે છે, ત્યારે તે સમય ઇતિહાસ બનીને કાયમ માટે જીવંત થઈ જાય છે. જીવનનો લય ભલે ગમે ત્યારે તૂટે પણ જો માનવીય સંવેદના અકબંધ હોય તો નવો લય અનિવાર્યપણે સર્જાય જ છે. એ જ આ નવલકથાનો અંતિમ અને શાશ્વત સૂર છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ :

1. ‘લયભંગ’, લેખક: પરીખ, કાલિન્દી, પ્રકાશક: ગોવર્ધન પટેલ ‘કવિ’, વિવેકગ્રામ પ્રકાશન (વિવેકાનંદ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નાગલપુર રોડ, માંડવી-કચ્છ), પ્રથમ આવૃત્તિ : માર્ચ-૨૦૨૫, પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૧૨૫

2. એજન: પૃષ્ઠ-૨૬
3. એજન: પૃષ્ઠ-૦૫
4. એજન: પૃષ્ઠ -૧૨૫

સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન : એક વરદાન કે શાપ ?

Mr. Vishalkumar P. Bakaraniya

JRF in Gujarati

Dr. Subhash Mahila Arts, Commerce and
College of Home Science, Junagadh

મહાભારત વિશે તો બધા જાણતા જ હોય છે તે ભારતના ઇતિહાસનું વર્ણન કરતું એક મહાકાવ્ય છે. જેમાં પાંડવો અને કૌરવોના યુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા પાંડવોનો સંઘર્ષ આ મહાકાવ્યમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી જ પાંડવોના એક પાત્ર સહદેવ વિશે આ સંશોધન પેપરમાં વાત કરવાની છે. મહાભારતના ઘણા એવા પાત્રો છે જેના વિશે લોકો ઘણું ઓછું જાણતા હોય છે તેવી જ રીતે સહદેવ વિશે પણ ઘણા લોકો જાણતા નથી માત્ર એટલું જ જાણે છે કે, સહદેવ પાસે ત્રિકાળ જ્ઞાની હોવાનું વરદાન હતું જેના વડે તે ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન જાણી શકતો હતો, પરંતુ ઘણા ઓછા લોકો જાણે છે કે આ વરદાન સહદેવ માટે એક શાપ સાબિત થાય છે. જે આપણે ટૂંકમાં આ પેપર દ્વારા જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું રહસ્ય : એક સમયની વાત છે પાંડુ રાજા વનમાં શિકાર માટે જાય છે અને થાકીને આરામ કરવા માટે એક વૃક્ષ નીચે બેસે છે. ત્યારે વૃક્ષ પર બે પક્ષીઓ વાત કરતા હોય છે કે આ રાજાના કાળજીનું જે કોઈ મનુષ્ય ભક્ષણ કરશે તે ત્રણેય કાળનો જ્ઞાતા થશે આ વાત પાંડુ રાજા સાંભળે છે, જ્યારે પાંડુ રાજા નો મૃત્યુ સમય નજીક હોય ત્યારે પાંડુ રાજા તેના પાંચેય પુત્રોને પાસે બોલાવીને જણાવે છે કે મારા મૃત્યુ પછી મારા કાળજીનું ભક્ષણ કરજો તેથી તમને ત્રિકાળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે અને પાંચે પાંડવો પિતાનું આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ એવી વાત કરે છે અને પાંડુ રાજાના અંતિમ સંસ્કારની તૈયારી કરે છે.

ભગવાન કૃષ્ણ અને સહદેવનું પરસ્પર વચન : પિતાના મૃત્યુ બાદ પાંડવો પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા પાંડુ રાજાના કાળજીને એક માટલામાં બાફવા માટે મૂકે છે. આ વાતથી કૃષ્ણ ભગવાન ચિંતિત થાય છે અને વિચાર કરે છે કે જો પાંડવો ત્રિકાળ જ્ઞાની થઈ જશે તો જગતમાં ભક્તિ અને પુરુષાર્થનું કંઈ મહત્વ રહેશે નહીં તેથી પાંડવોને આવું કરતા રોકવા કૃષ્ણ ભગવાન બ્રાહ્મણ વેષે પાંડુ રાજાની ચિતા પાસે આવે છે અને પોતે પાંડુ રાજાના મિત્ર છે તેવું જણાવે છે અને લાગ જોઈને જે માટલામાં કાળજી છે તે માટલું લાકડી વડે ફોડી નાખે છે. આ સહદેવના ધ્યાનમાં આવી જાય છે અને સહદેવ ગરમ કાળજી લઈને દોડે છે અને પ્રભુ તેને રોકવા તેની પાછળ દોડે છે ગરમ કાળજીની વરાળ સહદેવના શરીરમાં નાક માટે ત્રણ વખત જાય છે અને સહદેવ ત્રણેય કાળનો જ્ઞાની થાય છે. ત્યારે તે કૃષ્ણ ભગવાનને ઓળખે છે અને બ્રાહ્મણ વેષે આવવાનું કારણ પૂછે છે, પછી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, સહદેવ તારે મને વચન આપવું પડશે, ત્યારે સહદેવ પણ કહે છે કે પ્રભુ જેવું આપવું એવું લેવું તમારે પણ મને એક વચન આપવું પ્રભુ કે ભલે તો તું મને વચન આપ કે જ્યાં સુધી તને કોઈ પૂછે નહીં ત્યાં સુધી તારે સામેથી કંઈ જણાવવું નહીં. હવે સહદેવ પ્રભુ પાસે એવું વચન માંગે છે કે પ્રભુ અમારા પાંચે ભાઈઓમાંથી જો કોઈનું પણ મૃત્યુ થાય તો સાથે તમારે પણ મરવું. સહદેવની વાત સાંભળી પ્રભુ બોલ્યા આ તો મારું બોલવું મારે શિરે પડ્યું. સહદેવ કહે, પ્રભુ વચન પાળવું હોય તો પાળો નહીં તો તમે તમારે ઘરે ને હું મારા ઘરે, હવે વચન પાળ્યા વિના છુટકો નહીં, પ્રભુ કહે ભલે તથાસ્તુ કહી બંને પોત પોતાના રસ્તે ચાલ્યા. ઘરે આવતા ભીમ સહદેવને પૂછે છે સહદેવ તું ત્રિકાળજ્ઞાની થયો કે નહીં સહદેવ કહે ના પિતાજી મૃત્યુ સમયે એમ જ બોલ્યા હતા.

આ ઘટના બાદ જ સહદેવનું આ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું જ્ઞાન તેના માટે એક વરદાન કરતા શાપરૂપ વધારે સાબિત થશે અને આ વરદાન જીવનભર તેના માટે પીડાદાયક સાબિત થાય છે.

ભીમને કૌરવો દ્વારા વિષ (ઝેર) આપવું : કૌરવો પાંડવોની ઈર્ષા કરતા પરંતુ ભીમથી બધાને ભય હતો. તેથી મામા શકુનીના કહેવાથી ભીમને લાડવામાં ઝેર આપી મારી નાખવાનું ષડયંત્ર ઘડવામાં આવે છે. હવે સહદેવ બધું જાણતો હોવા છતાં વચનબદ્ધ હોવાને કારણે ભીમને બચાવી શકતો નથી અને કૌરવો ભીમને વિષ આપવામાં સફળ થાય છે સગા ભાઈને બચાવી ન શકવાની પીડા સહદેવને અંદરથી ભાંગી નાખે છે તે બધું જાણવા છતાં કાઈ રોકી શકતો નથી પણ સાથે સાથે તે એ પણ જાણે છે કે આ ષડયંત્રથી ભીમનું મૃત્યુ થશે નહીં તે બચી જશે.

લાક્ષાગૃહ : કૌરવો અને શકુની દ્વારા પાંડવોને મારવા માટે પુલોચન નામના શકુનીના મિત્ર પાસે લાખનો મહેલ બનાવવામાં આવે છે અને પાંડવોને તેમાં જીવતા સળગાવવાનું ષડયંત્ર ઘડવામાં આવે છે આ ઘટનાની પણ સહદેવને અગાઉ જાણ હતી પરંતુ વચનને કારણે તે કોઈને બચાવી શકતો નથી કે કોઈને ચેતવણી પણ આપી શકતો નથી પરંતુ તેને વિશ્વાસ પણ હતો કે પ્રભુ પાંચે ભાઈઓમાંથી કોઈને પણ મરવા નહીં દે. આ જાણ હોવા છતાં સહદેવના મનમાં ભય રહેતો કે જો લાક્ષાગૃહમાં જશું તો બળવાનું રહેશે. જો સહદેવને કોઈ પૂછે તો તે જણાવે પૂછ્યા વગર ન જણાવવાનું પ્રભુને વચન આપ્યું હતું લક્ષાગૃહમાં વિદુરજી દ્વારા પાંડવોના રક્ષણ માટે એક ગુપ્ત રસ્તો બનાવવામાં આવ્યો હતો પણ તે રસ્તાનો દ્વાર ક્યાં છે તે પાંડવોને જાણ હોતી નથી સહદેવ જાણે છે પણ રસ્તો બતાવી શકતો નથી. પછી કૃષ્ણ ભગવાન ભીમને મનમાં સંકેત આપે છે ત્યારે ભીમ દ્વારા પૂછવામાં આવે છે કે સહદેવ ગુપ્ત રસ્તો કઈ જગ્યાએ છે ત્યારે તે જણાવે છે કે તારા પગ પાસે છે આ તેની એક મોટી માનસિક વેદના હતી કે તે બધું જાણવા છતાં કોઈને બચાવી શકતો નથી અને અંદરથી જ પીડાતો રહે છે.

જુગારની રમત : કૌરવો પાંડવોને મારવામાં દરેક વખતે નિષ્ફળ જતા અને દરેક વખતે શકુની કોઈને કોઈ નવી યુક્તિ કરી દુર્યોધનને જણાવતા અને પાંડવોને

મારવાના પ્રયત્નો કરાવતા જ્યારે દરેક વખતે નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે શકુની દુર્યોધનને નવી યુક્તિ કહે છે કે પાંડવોને પાસેથી આપણે હવે રાજપાટ અને બધું છીનવી લઈએ તો જ તેનું પતન થાય અને આ એક જ યુક્તિ કરવાથી શક્ય છે જો પાંડવો જુગાર રમવા આવે તો ત્યારબાદ દુર્યોધન યુધિષ્ઠિર ને જુગાર રમવાનું આમંત્રણ આપે છે. હવે ક્ષત્રિયનો નિયમ છે કે આમંત્રણ આવે એટલે જવું પડે એટલે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરે છે અને દુર્યોધન સાથે જુગાર રમવા જાય છે ત્યારે સહદેવને ઘણી પીડા તથા દુઃખ થાય છે કે મોટાભાઈ પોતાનું સર્વોચ્ચ આ જુગારમાં હારી જવાના છે છતાં સહદેવ તેને રોકી શકતો નથી કારણ કે, સહદેવ પોતે ભગવાન કૃષ્ણના વચનથી બંધાયેલ છે તેને આ સમગ્ર ઘટનાનું શું પરિણામ આવશે એ પહેલેથી જ ખબર હોવા છતાં તે એક લાચાર તથા નિઃસહાય વ્યક્તિની જેમ ચૂપચાપ બધું જુએ છે અને સહન કરે છે.

દ્રોપદી વસ્ત્રાહરણ : યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધન વચ્ચે જુગારની (ચોપાટ) રમત શરૂ થાય છે. શકુની કપટ કરી દરેક વખતે પાસા ફેંકે એટલે દુર્યોધનની તરફેણમાં જ પાસા આવે અને યુધિષ્ઠિર ધન, દોલત, રાજપાટ એમ એક એક કરતા બધું જ હારી જાય છે અને અંતે પોતાને પણ હારી જાય છે હવે તે દ્રોપદીને પણ આ રમતમાં હારી જાય. સહદેવ આ બધું જાણતો હતો કે, હવે ભરસામાં દ્રોપદીના ચીર ખેંચવાના છે. દુર્યોધનની આજ્ઞાથી દુઃશાસન દ્રોપદીને વાળ પકડી સભામાં લઈ આવે છે અને તેના ચીર ખેંચે છે. તો પણ સહદેવ આ બધું જોયા કરે છે અને કઈ પણ બોલી શકતો નથી. તેનું જ્ઞાન તેના માટે એક શાપ જેવું લાગતું હતું. આ સમગ્ર ઘટના સહદેવ અનેક વખત પોતાના મનમાં ભોગવી ચુક્યો હોય છે.

જ્ઞાની તરીકેની નૈતિકતા : સહદેવ જ્ઞાની હોવા છતાં નિષ્ઠાભાવ વાળા વ્યક્તિત્વ હતા તે કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર જો કોઈ તેને પૂછે તો તે સાચો જવાબ આપતા જ્યારે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ

થવાનું હતું ત્યારે દુર્યોધન સહદેવ પાસે યુદ્ધ જીતે તેવું મુદ્દત કઢાવવા માટે આવે છે, ત્યારે સહદેવ શત્રુ આવ્યો છે તેવું નથી વિચારતો અને દુર્યોધનને સાચું મુદ્દત પણ આપે છે આ સહદેવનું વ્યક્તિત્વ સાબિત કરતી ઘટના છે કે શત્રુ હોય કે મિત્ર સહદેવ ક્યારેય કોઈ પણ ભેદભાવ કરતા નથી. તે જાણતા હતા કે યુદ્ધમાં સ્વજનોના મૃત્યુ થવાના છે આ બધું જાણવા છતાં તે કઈ પણ રોકી શકવાના નથી. આ દુઃખ પણ સહદેવને જીવનભર રહે છે અને આ એક ઘટના એવી છે કે જ્યાં સહદેવની નૈતિકતા સાબિત થાય છે.

અભિમન્યુનું મૃત્યુ : કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ શરૂ થાય છે અને અર્જુન જ્યારે પાતાળ લોક જાય છે ત્યારે કૌરવો દ્વારા સાત કોઠાના ચક્રવ્યુહની રચના કરવામાં આવે છે. આ ચક્રવ્યુહ માત્ર અર્જુન જ ભેદી શકે છે પણ તે પાતાળ લોકમાં હોવાથી અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ આ ચક્રવ્યુહમાં જવા માટે તૈયાર થાય છે, પરંતુ તે માત્ર ચક્રવ્યુહમાં અંદર જવાનું જાણે છે બહાર નીકળવાનું નહીં. તો પણ તે આ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થાય છે. આ વાતથી સહદેવ ઘણો દુઃખી છે કારણ કે તેને અગાઉથી જાણ છે કે મારો ભત્રીજો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં આજે મૃત્યુ પામવાનો છે અને સહદેવ તેને બચાવી શકતો નથી. સહદેવ આ કશું પણ રોકવા સમર્થ નથી જે તેના મનને વારંવાર દુઃખી કરે છે અને પોતાના ત્રિકાળજ્ઞાની હોવા પર તેને ઘણો પસ્તાવો થાય છે કારણ કે, તે પોતાના ભત્રીજાને પણ બચાવી શકતો નથી અને સ્વજનોને પોતાને સામે મરતા જુએ છે.

અઢાર દિવસના યુદ્ધનું પરિણામ : કુરુક્ષેત્રના પરિણામની સહદેવને અગાઉ જાણ હતી તે બધું જાણતો હતો કે આ યુદ્ધમાં મારા સ્વજનો તથા મારા પિતરાઈ ભાઈઓ કૌરવોનું મૃત્યુ થાશે અને તે આ બધું જાણવા છતાં કોઈને પણ રોકી શક્યો નહીં. આ તેના માટે એક માનસિક પીડા હતી આ બધું જાણવા છતાં તે કશું બદલી શકતો નહોતો કે કોઈને પણ રોકી શકતો નહોતો તેથી જ ત્રિકાળ જ્ઞાની હોવું તે તેના માટે એક શાપરૂપ સાબિત થયું હતું.

કેન્દ્રીય વિચાર : જ્યારે જ્ઞાન હોવા છતાં મનુષ્ય નિયતિને બદલી શકતો નથી ત્યારે તે જ્ઞાન વરદાન મટીને શાપ કેવી રીતે બની જાય છે તે આપણને મહાભારતના પાત્ર સહદેવ દ્વારા જાણવા મળે છે. જ્ઞાન હોવા છતાં પણ મૌન રહેવું એ સહદેવ માટે સુખ નહીં પણ એક ભયાનક માનસિક ગુંગળામણ હતી. તે બધું જાણતો હોવા છતાં વચનને કારણે કશું બદલી શકતો ન હતો. આ જ જ્ઞાનને શાપ બનાવે છે આવનાર વિનાશને અને સ્વજનાના મૃત્યુને અગાઉથી જોઈ શકતો હતો પરંતુ કોઈને પણ તે ચેતવણી આપી બચાવી શકતો નથી તે આ તમામ ઘટનાનો સાક્ષી અગાઉથી જ હતો છતાં કઈ પણ રોકી શક્યો નહીં.

પૂર્વભાસની વેદના : સહદેવના ત્રિકાળ જ્ઞાનના વરદાન કે શાપની વાત કરીએ તો સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે કોઈપણ દુઃખ આવે છે ત્યારે દુઃખી થાય છે પરંતુ સહદેવ આવનારા તમામ દુઃખ જેમ કે, ભીમને ઝેર આપવું, લાક્ષાગૃહમાં બળવું, જુગારમાં હારવું, દ્રોપદી વસ્ત્રાહરણ, અભિમન્યુનું મૃત્યુ અને અઢાર દિવસના યુદ્ધમાં જે નરસંહાર થવાનો હતો તે પહેલા જ હજારો વખત પોતાના મનમાં ભોગવી ચૂક્યો હતો ભવિષ્યનું જ્ઞાન તેને વર્તમાનના પ્રત્યેક આનંદથી વંચિત કરે છે અને સહદેવ ભવિષ્ય જાણવાના કારણે વર્તમાનમાં સુખેથી જીવી શકતો નથી.

અત્યારના યુગની વાત કરવામાં આવે તો બધા જાણે છે કે આખા વિશ્વમાં જ્યારે કોરોના જેવી મહામારી આવી ત્યારે અનેક લોકોએ પોતાના સ્વજનો સ્નેહીજનોના જીવ ગુમાવ્યા હતા. જો આ મહામારી વિશે કોઈને અગાઉથી જાણ હોય પણ સહદેવની જેમ વચન બદ્ધ હોવાથી તે કોઈને જણાવી ન શકે અને પોતાના સ્વજનો અને મિત્રોને પોતાની નજર સમક્ષ આ મહામારીનો ભોગ બનતા જુએ તો તેના મનમાં જે પીડા અને દુઃખ થાય તે અસહ્ય હોય છે. તે વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અને સહદેવની પરિસ્થિતિ સમાન જ ગણવી જોઈએ કારણ કે મહામારી આવશે અને સ્વજનોને મહામારી વિશે અગાઉ ન જણાવી શકે તો જે પીડા થાય તે વર્તમાનના આનંદ અને સુખ

છીનવી લેશે. કારણ કે, બધું જ જાણી લેવું દરેક વખતે લાભદાયી હોતું નથી. ક્યારેક બધું જાણી લેવું તે પણ નુકશાનકારક સાબિત થાય છે.

વર્તમાન યુગનો મનુષ્ય એક રીતે સહદેવ જેવી જ સ્થિતિ ભોગવી રહ્યો છે. આજના 'માહિતી વિસ્ફોટ' યુગમાં માણસ સોશિયલ મીડિયા કે વિજ્ઞાન દ્વારા અગાઉથી જ બધું જાણી લે છે, કે પૃથ્વી પર પર્યાવરણનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે અથવા આગામી સમયમાં યુદ્ધો થવાના છે. બધું જ જાણવા છતાં, આજનો સામાન્ય માણસ સિસ્ટમ કે સત્તાના દબાણ સામે આ વિનાશને રોકવામાં અસમર્થ છે. સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન અને તેનું મૌન એ આજના એ જ્ઞાની મનુષ્યનું પ્રતીક છે જે ભવિષ્ય જોતો હોવા છતાં લાચાર બનીને બધું સહન કરે છે. તાજેતરમાં વિશ્વમાં બનતી યુદ્ધની ઘટનાઓ (જેમ કે, રશિયા-યુક્રેન કે મધ્ય-પૂર્વના દેશો વચ્ચેના સંઘર્ષો) માં આખું વિશ્વ જાણે છે કે જો અણુયુદ્ધ થશે તો બધું નષ્ટ થઈ જશે, છતાં કોઈ તેને અટકાવી શકતું નથી.

મહાભારત કાળમાં સહદેવ જાણતો હતો કે ચોપાટની રમત કે દ્રૌપદીનું અપમાન આખા કુળનો નાશ નોતરશે. આ જ ઘટનાને આજના વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજદ્વારીઓ અને બુદ્ધિજીવીઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે કે મહાસત્તાઓ વચ્ચેની ખેંચતાણ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જશે. મહાભારતના શાંતિદૂતોની જેમ આજના સમયમાં પણ શાંતિ સંસ્થાઓ (જેમ કે, યુનો - UNO) મધ્યસ્થી કરવાના પ્રયાસો કરે છે, પણ આખરે સ્વાર્થ અને અહંકાર જીતે છે. સહદેવની જેમ જ આજના ચિંતકો પણ બધું જાણવા છતાં શાંત રહીને આ ભયાનક અંત તરફ ધકેલાતી દુનિયાને માત્ર જોતા રહેવા મજબૂર બન્યા છે.

તારણ : જ્ઞાનનું મુલ્ય :

ક્રમ	પાસું	વરદાન તરીકે	શાપ તરીકે
૧.	શક્તિ	સર્વજ્ઞાતા બનવાની દિવ્ય દ્રષ્ટિ	પરિવર્તનની લાચારી

૨.	સ્થિતિ	ઈશ્વર સાથેનો સીધો નાતો	મૌનનો કઠોર માનસિક દંડ
૩.	નિયતિ	ધર્મનું નિષ્પક્ષ પાલન	વિનાશના સાક્ષી બનવું.

"હોઈહિ સોઈ જો રામ રચિ રાખા, કો કરિ તર્ક બઢાવૈ સાખા"^૩ (જે કંઈ રામે રચી રાખ્યું છે, તે જ થશે. તર્ક કરી કોણ શાખા - વિસ્તાર વધારે?) (પૃષ્ઠ નં. ૫૪)

ચોપાઈ અનુસાર ઈશ્વર દ્વારા નિર્ધારિત થયેલું જ ઘટે છે. અને માનવનો તર્ક કે જ્ઞાન તેની દિશા બદલી શકતું નથી. સહદેવના ત્રિકાળજ્ઞાનની મર્યાદા પણ આ જ સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદિત કરે છે. કે નિયતિ સર્વોપરી છે અને મનુષ્ય તેના સમક્ષ અશક્ત છે.

સારાંશ : આ સંશોધનમાં સહદેવની જ્ઞાનાત્મક તટસ્થતાને પણ ઉજાગર કરવામાં આવી છે, જ્યાં તે શત્રુ દુર્યોધનને પણ શાસ્ત્રધર્મ અનુસાર સાચું વિજયી મુહૂર્ત આપીને ઉચ્ચ નૈતિકતાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સંશોધનના અંતિમ ચરણમાં, પૌરાણિક ચોકઠામાંથી બહાર નીકળીને સહદેવના પાત્રની તુલના વર્તમાન ૨૧મી સદીના મનુષ્ય સાથે કરવામાં આવી છે. આજના માહિતી વિસ્ફોટના સમયમાં વૈશ્વિક યુદ્ધો, પર્યાવરણીય વિનાશ કે કોરોના જેવી વૈશ્વિક મહામારીઓ વિશે અગાઉથી બધું જ જાણતો હોવા છતાં, સિસ્ટમ અને નિયતિ સામે લાચાર બનેલો આધુનિક મનુષ્ય કઈ રીતે સહદેવ જેવો જ 'જ્ઞાનનો અભિશાપ' અને માનસિક આઘાત ભોગવી રહ્યો છે, તેનું તુલનાત્મક અને મૌલિક વિશ્લેષણ આ પેપરનું મુખ્ય હાર્દ છે.

સહદેવનું પાત્ર આપણને શીખવે છે કે જ્ઞાન હંમેશા સુખ જ આપે તે જરૂરી નથી નિયતિના લેખ કોઈ બદલી શકતું નથી અને બધું જ જાણી લેવું ઘણીવાર મનુષ્ય માટે અસહ્ય વેદના બની જાય છે તેથી સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન વરદાન અને શાપનો એક અદ્ભુત સંગમ છે.

☞ સંદર્ભસૂચિ :

1. સચિત્ર મહાભારતની કથા (અઢાર પર્વ) – લેખક :
વ્યાસ વલ્લભરામ સૂરજરામ, પ્રકાશક: મહાદેવ
રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, અમદાવાદ. (પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૭૬).
2. શ્રીમદ મહાભારત (વેદવ્યાસ રચિત) - ગુજરાતી
અનુવાદ : શ્રી નરેન્દ્રકુમાર માયાશંકર જોષી, પ્રકાશન
: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
3. ગોસ્વામી તુલસીદાસ - શ્રીરામચરિતમાનસ (સચિત્ર,
સટીક, ગ્રન્થાકાર). ટીકાકાર: હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર.
ગોરખપુર: ગીતાપ્રેસ.
4. એજન : પૃષ્ઠ - ૫૪

લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

Miss. Jayshreeben S. Makwana
Visiting Lecturer
Ahmedabad Art's and commerce
College Vasana

1. પરિચય :

ભારતીય સંસ્કૃતિ મૌખિક પરંપરાની સમૃદ્ધ ધરોહર ધરાવે છે. લેખિત સાહિત્યના આગમન પહેલાં જ લોકસાહિત્ય દ્વારા જ્ઞાન, સંસ્કાર અને મૂલ્યો પેઢી દરપેઢી સંક્રમિત થતા રહ્યા છે. લોકસાહિત્ય સામાન્ય જનજીવનમાંથી જન્મે છે અને સામાન્ય લોકોની ભાષા, લાગણી અને અનુભવને વ્યક્ત કરે છે. તેથી તે સમાજના તત્ત્વજ્ઞાનિક અને નૈતિક મૂલ્યોને સરળ અને લોકપ્રિય રીતે પ્રગટ કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. તેની વિશેષતા એ છે કે અહીં જ્ઞાન, વિચારધારા અને જીવનમૂલ્યોનું સંક્રમણ મુખ્યત્વે મૌખિક પરંપરા દ્વારા થતું રહ્યું છે. લેખિત સાહિત્યના વ્યાપક પ્રસાર પહેલાં ભારતીય સમાજે પોતાના અનુભવો, માન્યતાઓ, આચારો અને સંસ્કારોને લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો દ્વારા પેઢી દરપેઢી સુધી જાળવી રાખ્યા છે. લોકસાહિત્ય એટલે માત્ર મનોરંજન કે કલાત્મક અભિવ્યક્તિ નહીં, પરંતુ તે સમાજના સામૂહિક ચેતનાનો અવાજ છે, જે સામાન્ય માનવીના જીવન સાથે ઊંડે સુધી જોડાયેલો છે.

લોકસાહિત્ય સામાન્ય જનજીવનમાંથી જન્મે છે. ખેડૂત, શ્રમિક, ગોપાળ, સ્ત્રીઓ, વડીલો—આ બધા લોકો પોતાના જીવનના અનુભવો, સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસોને લોકકથા, લોકગીત, કહેવત, લોકોક્તિ અને લોકનાટ્ય સ્વરૂપે વ્યક્ત કરે છે. તેથી

લોકસાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની કઠિન ભાષા નહીં, પરંતુ લોકભાષાની સરળતા અને સહજતા જોવા મળે છે. આ સહજતા જ લોકસાહિત્યને સમાજના દરેક વર્ગ સુધી પહોંચાડે છે અને તેને દીર્ઘકાલીન બનાવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાનને માત્ર બૌદ્ધિક સિદ્ધિ તરીકે નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની કળા તરીકે જોવામાં આવ્યું છે. વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો અને દર્શનશાસ્ત્રોમાં રજૂ થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનિક વિચારો લોકસાહિત્યમાં જીવનકથા અને અનુભવના રૂપમાં ઉતરે છે. જેમ કે કર્મ અને કર્મફળનો સિદ્ધાંત, ધર્મ અને અધર્મનો ભેદ, સત્ય અને અસત્યની સમજ—આ બધા તત્ત્વો લોકકથાઓ અને લોકગીતોમાં સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આથી કહી શકાય કે લોકસાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું લોકજીવનમાં ઉતરેલું સ્વરૂપ છે.

લોકસાહિત્યનું મહત્વ તેના સામાજિક સ્વરૂપમાં પણ છે. તે સમાજના નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે. કુટુંબ પ્રથા, સંયુક્ત કુટુંબની સંકલ્પના, વડીલોનો આદર, પરસ્પર સહયોગ, સામાજિક સમરસતા અને સહઅસ્તિત્વ જેવા મૂલ્યો લોકસાહિત્ય દ્વારા સમાજમાં સ્થાપિત થાય છે. લોકકથાઓમાં સારા અને ખરાબ પાત્રો દ્વારા સમાજને યોગ્ય જીવનમાર્ગની સમજ આપવામાં આવે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય અનૌપચારિક શિક્ષણનું પણ એક શક્તિશાળી માધ્યમ બની રહે છે.

ભારતીય લોકસાહિત્યમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પણ વિશેષ સ્થાન છે. ભક્તિ પરંપરાનો પ્રભાવ લોકગીતો અને ભજનોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી, હનુમાન જેવા દેવતાઓ લોકસાહિત્યમાં માત્ર પૂજનીય પાત્રો નહીં, પરંતુ નૈતિક આદર્શરૂપે રજૂ થાય છે. આ ધાર્મિક માન્યતાઓ સમાજને નૈતિક શિસ્ત અને આત્મિક સંતુલન પ્રદાન કરે છે.

લોકસાહિત્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા મુજબ માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સહઅસ્તિત્વનું તત્ત્વ

સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. લોકસાહિત્યમાં નદી, પર્વત, વૃક્ષ, વરસાદ, પશુ-પક્ષી—all જીવનના અંગરૂપે રજૂ થાય છે. આ દૃષ્ટિ પર્યાવરણ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે અને આજના પર્યાવરણીય સંકટના સંદર્ભમાં વિશેષ પ્રાસંગિક બની રહે છે.

સ્ત્રીના સ્થાન અંગે લોકસાહિત્ય વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણ પ્રદાન કરે છે. લોકગીતો અને લોકકથાઓમાં સ્ત્રીને માતા, શક્તિ, ત્યાગ અને ધૈર્યના પ્રતિકરૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. અનેક લોકવાર્તાઓમાં સ્ત્રી પોતાની બુદ્ધિ અને સાહસ દ્વારા સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની ‘શક્તિ’ સંકલ્પનાને સમાજના સ્તરે પ્રગટ કરે છે.

આજના વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિકીકરણના યુગમાં, જ્યારે માનવી પોતાની પરંપરા અને મૂળ ઓળખથી દૂર થતો જાય છે, ત્યારે લોકસાહિત્યનું મહત્વ વધુ સ્પષ્ટ બને છે. લોકસાહિત્ય સમાજને પોતાની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને મૂલ્યો સાથે જોડે છે. તે માત્ર ભૂતકાળની યાદ નહીં, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શક તત્વ બની રહે છે.

આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને સામાજિક મૂલ્યોના સ્થાનને સમજવાનો છે. લોકસાહિત્ય કેવી રીતે જ્ઞાન, નૈતિકતા અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે—તેનું વિશ્લેષણ આ અભ્યાસ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ પરિચય વિભાગ દ્વારા લોકસાહિત્યના વ્યાપક સાંસ્કૃતિક, તત્ત્વજ્ઞાનિક અને સામાજિક મહત્વની પૃષ્ઠભૂમિ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

2. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અર્થ અને વિકાસ :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એટલે વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિગ્રંથો તથા લોકજ્ઞાન દ્વારા વિકસેલી વિચારધારા. આ પરંપરામાં ધર્મ, કર્મ, પુનર્જન્મ, મોક્ષ, અહિંસા, સત્ય અને કરુણા જેવા મૂલ્યો કેન્દ્રસ્થાને છે. આ જ્ઞાન માત્ર ગ્રંથોમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ લોકજીવનમાં ઉતરીને લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન, વૈવિધ્યસભર અને ગહન જ્ઞાન પરંપરાઓમાંની એક છે. આ પરંપરાનો વિકાસ હજારો વર્ષોથી માનવજીવનના અનુભવો, તત્ત્વચિંતન, આધ્યાત્મિક અનુસંધાન અને સામાજિક વ્યવસ્થાના સંકલન દ્વારા થયો છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર બૌદ્ધિક જ્ઞાન પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ તે જીવન જીવવાની સમગ્ર દૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. આ પરંપરામાં માનવી, સમાજ, પ્રકૃતિ અને પરમ તત્ત્વ વચ્ચેના સંબંધને સમજવાનો પ્રયત્ન જોવા મળે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મૂળ વેદોમાં રહેલું છે. વેદોને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાચીનતમ જ્ઞાનસ્ત્રોત તરીકે માનવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ, યજુરવેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદમાં દેવતાઓની સ્તુતિ, યજ્ઞવિધિઓ, પ્રકૃતિપૂજા અને જીવન સંબંધિત તત્ત્વચિંતનનું વર્ણન મળે છે. વેદોમાં પ્રકૃતિને શક્તિરૂપે માનવામાં આવી છે અને માનવીને પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ રાખવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. આ વિચારધારા પછીના સમયગાળામાં લોકસાહિત્યમાં લોકગીતો, વિધિગીતો અને ઋતુગીતો સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

વેદો પછી ઉપનિષદોમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું વધુ સૂક્ષ્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનિક સ્વરૂપ જોવા મળે છે. ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ, આત્મા, પરમાત્મા, અવિદ્યા અને વિદ્યા જેવા ગહન વિચારોથી માનવીને આત્મચિંતન તરફ દોરી જાય છે. “આત્મા અને પરમાત્મા એક છે” જેવી ધારણાઓ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આધારસ્તંભ છે. આ વિચાર લોકસાહિત્યમાં પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે જોવા મળે છે, જ્યાં સામાન્ય પાત્રો દ્વારા જીવનનો અર્થ અને અંતિમ સત્ય સમજાવવામાં આવે છે.

ભારતીય દર્શન પરંપરા—જેમ કે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાંત—જ્ઞાન પરંપરાના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ દર્શનો માનવીના દુઃખના કારણો અને નિવારણના માર્ગો દર્શાવે છે. યોગ દર્શન માનસિક અને શારીરિક શિસ્ત પર ભાર મૂકે છે, જ્યારે વેદાંત મોક્ષની સંકલ્પનાને કેન્દ્રમાં રાખે છે.

આ તત્ત્વો લોકસાહિત્યમાં તપ, સંયમ, સાધના અને આત્મશુદ્ધિના પ્રતિકરૂપે રજૂ થાય છે.

પુરાણો અને ઇતિહાસગ્રંથો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને લોકપ્રિય બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. રામાયણ, મહાભારત અને અઢાર પુરાણોમાં નૈતિકતા, ધર્મ, કર્તવ્ય અને જીવનમૂલ્યોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર જેવા પાત્રો ધર્મ અને નૈતિકતાના આદર્શરૂપે રજૂ થાય છે. આ કથાઓ લોકસાહિત્યમાં લોકવાર્તા, કથા-કહાણી અને ભજન સ્વરૂપે પ્રચલિત બની, જેના કારણે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા સામાન્ય જનજીવન સુધી પહોંચી.

સ્મૃતિગ્રંથો—જેમ કે મનુસ્મૃતિ—સમાજની નૈતિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાને નિયમિત કરે છે. તેમાં આશ્રમવ્યવસ્થા, કર્તવ્યભાવના અને સામાજિક શિસ્તની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભલે આધુનિક સમયમાં આ ગ્રંથોની સમીક્ષા થાય, પરંતુ ઐતિહાસિક રીતે તેમણે સમાજના મૂલ્યનિર્માણમાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે. લોકસાહિત્યમાં આ મૂલ્યો લોકઆચારો અને સામાજિક પરંપરાઓ રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે—કર્મનો સિદ્ધાંત. કર્મ અને કર્મફળની ધારણા અનુસાર માનવીના વર્તમાન કર્મો તેના ભવિષ્યને ઘડે છે. આ વિચાર લોકસાહિત્યમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. લોકકથાઓમાં સારા કર્મ કરનારને અંતે સફળતા મળે છે, જ્યારે દુષ્ટ કર્મ કરનારને દંડ મળે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય નૈતિક શિક્ષણનું શક્તિશાળી સાધન બને છે.

અહિંસા, સત્ય અને કરુણા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મૂળભૂત મૂલ્યો છે. આ મૂલ્યો બુદ્ધ અને મહાવીરના ઉપદેશોમાં વિશેષરૂપે જોવા મળે છે. અહિંસા માત્ર શારીરિક હિંસા નહીં, પરંતુ વિચાર અને વાણીની શુદ્ધતાને પણ સૂચવે છે. લોકસાહિત્યમાં આ મૂલ્યો દયા, સહાનુભૂતિ અને પરોપકારના પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં મોક્ષનો વિચાર માનવીના અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે રજૂ થયો છે. મોક્ષ એટલે

જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ. આ ગહન તત્ત્વજ્ઞાન લોકસાહિત્યમાં સરળ સ્વરૂપે, જેમ કે ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આત્મસંતોષના સંદેશ રૂપે પ્રગટ થાય છે. સંતકવિઓના ભજનો અને લોકભક્તિગીતો આ દૃષ્ટિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

લોકજ્ઞાન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. ખેતી, ઔષધોપચાર, હવામાન, તહેવારો અને જીવનવ્યવહાર સંબંધિત અનુભવજન્ય જ્ઞાન લોકસાહિત્ય દ્વારા સંરક્ષિત થયું છે. કહેવતો અને લોકોક્તિઓમાં સંક્ષિપ્ત પરંતુ ગહન જ્ઞાન સમાયેલું હોય છે, જે જનજીવનને વ્યવહારુ માર્ગદર્શન આપે છે.

આ રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર ગ્રંથાધારિત જ્ઞાન નહીં, પરંતુ લોકજીવનમાં ઉતરેલું જીવંત તત્ત્વ છે. લોકસાહિત્ય એ જ્ઞાન પરંપરાનું લોકમાધ્યમ છે, જેના દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક મૂલ્યો સામાન્ય માનવી સુધી પહોંચે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો વિકાસ લોકસાહિત્ય વિના અધૂરો ગણાય, કારણ કે લોકસાહિત્ય જ આ જ્ઞાનને જીવંત, ગતિશીલ અને સર્વજનગ્રાહ્ય બનાવે છે.

3. લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપો :

લોકસાહિત્ય વિવિધ સ્વરૂપોમાં જોવા મળે છે:

✚ લોકકથા :

લોકકથા લોકસાહિત્યનું સૌથી પ્રાચીન અને લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે. તે સામાન્ય જનજીવનમાંથી જન્મેલી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે, જે મૌખિક પરંપરાના આધારે પેઢીદર પેઢી સંક્રમિત થતી રહી છે. લોકકથાઓ કોઈ એક વ્યક્તિની રચના ન હોય, પરંતુ સમાજની સામૂહિક કલ્પના, અનુભવ અને જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ હોય છે. આ કથાઓમાં સમાજના સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા, વિશ્વાસ અને માન્યતાઓ સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

લોકકથાઓનો મુખ્ય હેતુ માત્ર મનોરંજન પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ તે નૈતિક શિક્ષણ અને જીવનબોધ આપવાનું કાર્ય પણ કરે છે. લોકકથાઓમાં સારા અને ખરાબ પાત્રો વચ્ચેનો સંઘર્ષ દર્શાવવામાં આવે છે, જેમાં અંતે સત્ય,

ન્યાય અને સદાચારનો વિજય થાય છે. આ રીતે લોકકથાઓ સમાજમાં સકારાત્મક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે. કર્મ અને કર્મફળની ધારણા લોકકથાઓનું મુખ્ય તત્ત્વ છે—સારા કર્મ કરનારને સુખ અને ખરાબ કર્મ કરનારને દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

લોકકથાઓમાં પાત્રો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. રાજા-રાણી, રાજકુમાર, સાધુ, દેવ-દેવી, દાનવ તેમજ સામાન્ય ખેડૂત અથવા ગરીબ માનવી—all લોકકથાઓમાં જોવા મળે છે. આ પાત્રો દ્વારા જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનિક અને સામાજિક સંદેશો આપવામાં આવે છે. ઘણી લોકકથાઓમાં ચતુરતા, બુદ્ધિ અને ધૈર્યને બળ કરતાં વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે, જે ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની વિશેષતા દર્શાવે છે.

ભારતીય લોકકથાઓમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પણ મહત્વનું સ્થાન છે. દેવ-દેવીઓની કૃપા, ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને ત્યાગ જેવા ભાવો અનેક લોકકથાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. રામાયણ અને મહાભારત જેવી મહાકાવ્ય પરંપરાનો પ્રભાવ પણ લોકકથાઓમાં જોવા મળે છે, જેમાં ધર્મ અને કર્તવ્યના આદર્શો રજૂ થાય છે.

લોકકથાઓમાં પ્રકૃતિ સાથે માનવીના સંબંધને પણ સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. નદી, વન, પર્વત, પશુ-પક્ષી વગેરે કથાઓના અંગરૂપે આવે છે અને માનવીને પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ રાખવાનો સંદેશ આપે છે. આ કથાઓમાં ઘણી વખત પ્રકૃતિ માનવીની સહાયરૂપ કે પરીક્ષકરૂપે પ્રગટ થાય છે.

આધુનિક સમયમાં પણ લોકકથાઓનું મહત્વ અવિચલિત રહ્યું છે. બાળકોના વ્યક્તિત્વ વિકાસ, નૈતિક શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ માટે લોકકથાઓ મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. આ રીતે લોકકથા લોકસાહિત્યનું એવું સ્વરૂપ છે, જે મનોરંજન સાથે સાથે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને મૂલ્યોનું સંક્રમણ કરે છે અને સમાજની સાંસ્કૃતિક ધરોહરને જીવંત રાખે છે.

🌈 લોકગીત :

લોકગીત લોકસાહિત્યનું સૌથી જીવંત અને ભાવસભર સ્વરૂપ છે. લોકજીવનની લાગણીઓ, અનુભવો, સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા અને શ્રદ્ધાને સંગીતમય સ્વરૂપે વ્યક્ત કરતું સાહિત્ય એટલે લોકગીત. લોકગીતો મૌખિક પરંપરામાં જન્મે છે અને પેઢીદર પેઢી ગવાતા રહે છે. તેમાં કોઈ એક કવિ અથવા રચયિતાનું નામ નથી હોતું, પરંતુ સમગ્ર સમાજ તેની રચનામાં સહભાગી બને છે. તેથી લોકગીતોમાં સમાજની સામૂહિક ચેતના અને સંસ્કૃતિ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

લોકગીતો સામાન્ય રીતે જીવનના વિવિધ પ્રસંગો સાથે સંકળાયેલા હોય છે. જન્મ, લગ્ન, સંસ્કાર, તહેવારો, ખેતી, શ્રમ, વિયોગ અને આનંદ—આ બધા પ્રસંગોએ લોકગીતો ગવાય છે. લગ્નપ્રસંગે ગવાતા ગીતો કુટુંબપ્રથા, સામાજિક સંબંધો અને સ્ત્રીજીવનની લાગણીઓને વ્યક્ત કરે છે. ખેતી સાથે જોડાયેલા ગીતોમાં ખેડૂતની મહેનત, પ્રકૃતિ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને જીવનની આશા વ્યક્ત થાય છે. આ રીતે લોકગીતો સમાજના દૈનિક જીવન સાથે ઘનિષ્ટ રીતે જોડાયેલા છે.

ભારતીય લોકગીતોમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ભક્તિગીતો અને ભજનો દ્વારા લોકમાનસમાં ભગવાન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને સમર્પણ વ્યક્ત થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી જેવા દેવતાઓના ગુણગાન લોકગીતોમાં સરળ અને ભાવપૂર્ણ ભાષામાં થાય છે. ભક્તિ પરંપરાનો પ્રભાવ લોકગીતોમાં વિશેષરૂપે જોવા મળે છે, જેમાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આત્મસંતોષ જેવા મૂલ્યો પ્રગટ થાય છે.

લોકગીતો પ્રકૃતિપ્રેમનું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. નદી, વરસાદ, ચાંદ, સૂર્ય, વૃક્ષ અને પવન જેવા પ્રકૃતિ તત્ત્વો લોકગીતોમાં માનવીના સહજીવન સાથીરૂપે આવે છે. પ્રકૃતિ સાથેના આ સહઅસ્તિત્વનો વિચાર ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની મૂળ ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. લોકગીતોમાં પ્રકૃતિ ક્યારેક આનંદદાયક તો ક્યારેક વિરહની સાથી બનીને આવે છે.

સ્ત્રીજીવનની અભિવ્યક્તિ લોકગીતોમાં વિશેષ રૂપે જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓ પોતાના સુખ-દુઃખ, આશા-આકાંક્ષા અને જીવનસંઘર્ષોને ગીતોમાં વ્યક્ત કરે છે. માતૃત્વ, ત્યાગ, પ્રેમ અને વિયોગ જેવા ભાવો લોકગીતોને સંવેદનશીલ બનાવે છે. આ રીતે લોકગીતો સ્ત્રીની આંતરિક લાગણીઓને સમાજ સમક્ષ રજૂ કરે છે.

આધુનિક સમયમાં પણ લોકગીતોની પ્રાસંગિકતા અક્ષુબ્ધ રહી છે. લોકસંગીત અને લોકગીતો દ્વારા સમાજ પોતાની સાંસ્કૃતિક ઓળખ જાળવી રાખે છે. લોકગીતો માત્ર સંગીતાત્મક અભિવ્યક્તિ નહીં, પરંતુ જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સામાજિક મૂલ્યોનું જીવંત માધ્યમ છે, જે ભારતીય લોકસંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

✚ લોકનાટ્ય :

લોકનાટ્ય લોકસાહિત્યનું એક મહત્વપૂર્ણ અને જીવંત સ્વરૂપ છે, જેમાં કલા, સંસ્કૃતિ, સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્ય—allનો સુમેળ જોવા મળે છે. લોકનાટ્ય મૌખિક પરંપરામાં વિકસેલું એવું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે, જે સામાન્ય જનજીવનની ભાષા, ભાવના અને અનુભવોને દૃશ્યરૂપે પ્રસ્તુત કરે છે. તે માત્ર મનોરંજન પૂરતું નથી, પરંતુ સમાજને નૈતિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સંદેશ આપવાનું પણ કાર્ય કરે છે. લોકનાટ્ય દ્વારા લોકમાનસમાં રહેલી માન્યતાઓ, મૂલ્યો અને પરંપરાઓ જીવંત રીતે વ્યક્ત થાય છે.

લોકનાટ્યનો ઉદભવ લોકજીવનની સામૂહિક જરૂરિયાતમાંથી થયો છે. જ્યારે સમાજમાં શિક્ષણ અને લખાણનો પ્રસાર ઓછો હતો, ત્યારે લોકનાટ્ય શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રસારનું શક્તિશાળી માધ્યમ બન્યું. ગામના ચોક, મંદિરના આંગણે, મેળા કે ઉત્સવો દરમિયાન લોકનાટ્યોનું આયોજન થતું, જેમાં સમગ્ર સમાજ સહભાગી બનતો. આથી લોકનાટ્યમાં સમાજની સામૂહિકતા અને સહભાગિતાનો ભાવ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

ભારતીય લોકનાટ્ય પરંપરા અત્યંત સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર છે. ગુજરાતમાં ભવાઈ, રાજસ્થાનમાં

ખ્યાલ, ઉત્તર ભારતમાં નૌટંકી, મહારાષ્ટ્રમાં તમાશા, કર્ણાટકમાં ચક્ષગાન, કેરળમાં કથકળી અને આંધ્ર પ્રદેશમાં બુર્લકથા જેવી લોકનાટ્ય પરંપરાઓ જોવા મળે છે. દરેક લોકનાટ્ય સ્વરૂપ તેની ભૂગોળ, ભાષા, સંસ્કૃતિ અને લોકજીવનને અનુરૂપ વિકસ્યું છે. છતાં, તમામ લોકનાટ્યોમાં લોકસંસ્કૃતિ અને ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના તત્ત્વો સામાન્ય રૂપે જોવા મળે છે.

લોકનાટ્યનું મુખ્ય લક્ષણ તેની સરળતા અને પ્રભાવકતા છે. તેમાં સંવાદો સરળ ભાષામાં હોય છે, જેથી સામાન્ય માનવી સહેલાઈથી તેને સમજી શકે. સંગીત, નૃત્ય અને સંવાદના સંયોજનથી લોકનાટ્ય દર્શકોને માત્ર મનોરંજન જ નહીં, પરંતુ ભાવનાત્મક અને બૌદ્ધિક રીતે પણ જોડે છે. લોકનાટ્યોમાં હાસ્ય, વ્યંગ્ય, કરુણા અને શૌર્ય જેવા રસોનો સુંદર સમન્વય જોવા મળે છે.

લોકનાટ્યમાં ધાર્મિક અને પૌરાણિક વિષયોનું વિશેષ સ્થાન છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને લોકદેવતાઓની કથાઓ લોકનાટ્યોમાં નાટ્યરૂપે રજૂ થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દુર્ગા જેવા પાત્રો લોકનાટ્યમાં નૈતિક અને આદર્શ પાત્રરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. આ દ્વારા સમાજમાં ધર્મ, સત્ય, કર્તવ્ય અને ન્યાય જેવા મૂલ્યોનું સંવર્ધન થાય છે. સાથે સાથે, લોકનાટ્ય સમાજને સારા અને ખરાબ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવામાં મદદરૂપ બને છે.

લોકનાટ્યમાં સામાજિક વિષયો પણ મહત્વપૂર્ણ છે. સમાજની કુરિતિઓ, અંધશ્રદ્ધા, અન્યાય, શોષણ અને અસમાનતા સામે લોકનાટ્ય વ્યંગ્ય અને હાસ્યના માધ્યમથી પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. ભવાઈ જેવી લોકનાટ્ય પરંપરામાં સમાજની ખામીઓ પર તીવ્ર વ્યંગ્ય કરવામાં આવે છે, જે જનમાનસને વિચાર કરવા પ્રેરે છે. આ રીતે લોકનાટ્ય સમાજસુધારાનું સાધન પણ બને છે.

લોકનાટ્યમાં સ્ત્રી પાત્રોનું પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ઘણી લોકનાટ્ય પરંપરાઓમાં સ્ત્રીને માતા, દેવી, શક્તિ અને ત્યાગના પ્રતિકરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. ભલે કેટલાક લોકનાટ્યોમાં સ્ત્રી પાત્રો પુરુષ કલાકારો દ્વારા ભજવાતા હોય, તેમ છતાં સ્ત્રીના ભાવ, સંઘર્ષ અને

ભૂમિકાને અસરકારક રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની 'શક્તિ' સંકલ્પનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

લોકનાટ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ પણ નોંધપાત્ર છે. ખુલ્લા મેદાનમાં થતું લોકનાટ્ય પ્રકૃતિ સાથે સીધું જોડાયેલું હોય છે. દિવસ-રાત, પ્રકાશ-અંધકાર અને ઋતુઓનો પ્રભાવ લોકનાટ્યની રજૂઆતમાં જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ લોકનાટ્યમાં માત્ર પૃષ્ઠભૂમિ નહીં, પરંતુ અભિવ્યક્તિનો ભાગ બની જાય છે.

આધુનિક સમયમાં પણ લોકનાટ્યની પ્રાસંગિકતા ઓછી થઈ નથી. આજે લોકનાટ્યનો ઉપયોગ સામાજિક જાગૃતિ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સંદેશ માટે કરવામાં આવે છે. લોકનાટ્ય પોતાની લોકપ્રિયતા અને સીધા સંવાદના કારણે આજના સમયમાં પણ અસરકારક માધ્યમ બની રહ્યું છે. આ રીતે લોકનાટ્ય લોકસાહિત્યનું એવું સ્વરૂપ છે, જે કલા અને જીવનનો સંગમ રચે છે. તે મનોરંજન સાથે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સામાજિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે. લોકનાટ્ય ભારતીય લોકસંસ્કૃતિની જીવંત ઓળખ છે અને તેનું સંરક્ષણ અને અભ્યાસ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે.

✚ કહેવત અને લોકોક્તિ :

કહેવત અને લોકોક્તિ લોકસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત પરંતુ અત્યંત અર્થસભર સ્વરૂપો છે. તેમાં સમાજના લાંબા સમયના અનુભવો, જ્ઞાન અને જીવનબોધ ટૂંકા અને સરળ વાક્યોમાં વ્યક્ત થાય છે. કહેવતો સામાન્ય રીતે નૈતિક અથવા વ્યવહારુ શિક્ષણ આપે છે, જ્યારે લોકોક્તિઓ લોકજીવનની પરિસ્થિતિઓને ચિત્રાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. "જેમ કરશો તેમ ભરશો" જેવી કહેવતો કર્મફળના સિદ્ધાંતને વ્યક્ત કરે છે. કહેવત અને લોકોક્તિઓ સામાન્ય માનવીને દૈનિક જીવનમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે અને સમાજના મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સુધી સંરક્ષિત રાખે છે.

✚ વિધિગીત અને પરંપરાગત આચારો :

4. લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું પ્રતિબિંબ :

4.1 કર્મ અને કર્મફળની ધારણા :

લોકકથાઓમાં સારા કર્મનું સારો પરિણામ અને ખરાબ કર્મનું દુઃખદ પરિણામ દર્શાવવામાં આવે છે. આ વિચાર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની મૂળ ભાવના છે. કર્મ અને કર્મફળની ધારણા ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે. "કર્મ" એટલે માનવીના વિચારો, વાણી અને કૃત્યો, જ્યારે "કર્મફળ" એટલે તે કર્મોના પરિણામરૂપે મળતું સુખ કે દુઃખ. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર માનવી જેવો કર્મ કરે છે, તેવા ફળનો અનુભવ તેને વર્તમાન કે ભવિષ્યના જીવનમાં કરવો પડે છે. આ વિચાર માનવીને નૈતિક અને જવાબદાર જીવન જીવવા પ્રેરે છે.

લોકસાહિત્યમાં કર્મ અને કર્મફળની ધારણા અત્યંત સરળ અને અસરકારક રીતે રજૂ થાય છે. લોકકથાઓમાં સત્ય, પરોપકાર અને ધર્મના માર્ગ ચાલનાર પાત્રોને અંતે સફળતા અને સુખ મળે છે, જ્યારે લોભ, અહંકાર અને અન્યાય કરનાર પાત્રોને દંડ અથવા દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય સમાજને નૈતિક શિક્ષણ આપે છે.

કર્મફળની માન્યતા માનવીમાં આશા અને ધીરજનો ભાવ પણ વિકસાવે છે. દુઃખની પરિસ્થિતિમાં પણ માનવી સારા કર્મ પર વિશ્વાસ રાખે છે. આ રીતે કર્મ અને કર્મફળની ધારણા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નૈતિકતા, આત્મનિયમન અને સામાજિક સમરસતાનું મજબૂત આધારસ્તંભ બની રહી છે.

4.2 ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા :

લોકગીતોમાં રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી જેવા આરાધ્ય દેવતાઓ પ્રત્યેની ભક્તિ વ્યક્ત થાય છે. ભક્તિ આંદોલનનો પ્રભાવ લોકસાહિત્યમાં વિશેષ જોવા મળે છે. ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના મુખ્ય આધારસ્તંભો છે. ભક્તિ એટલે ઈશ્વર પ્રત્યેની અખંડ શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને સમર્પણ, જ્યારે આધ્યાત્મિકતા માનવીને આત્મચિંતન અને આંતરિક શુદ્ધિ તરફ દોરી જાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભક્તિ માર્ગને સરળ અને લોકપ્રિય

સાધન માનવામાં આવ્યું છે, જેના દ્વારા સામાન્ય માનવી પણ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

લોકસાહિત્યમાં ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતાનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. લોકગીતો, ભજનો અને લોકકથાઓમાં રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી અને અન્ય દેવતાઓ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સંતકવિઓના ભજનોમાં અહંકારનો ત્યાગ, માનવસેવા, કરુણા અને સમર્પણ જેવા આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પ્રગટ થાય છે. આ રચનાઓ માનવીને ભૌતિકતા પરથી દૂર કરીને આંતરિક શાંતિ તરફ દોરી જાય છે.

ભક્તિ પરંપરા સમાજમાં સમાનતા અને માનવતાનો સંદેશ આપે છે. જાતિ, વર્ગ અને લિંગના ભેદ વિના સૌને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો અધિકાર છે—આ વિચાર લોકસાહિત્ય દ્વારા વ્યાપક રીતે પ્રસરી ગયો. આ રીતે ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા લોકસાહિત્યમાં માનવમૂલ્યો અને નૈતિક ચેતનાને સશક્ત બનાવે છે.

4.3 પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા પ્રકૃતિને માતા સમાન માને છે. લોકસાહિત્યમાં નદી, પર્વત, વૃક્ષ અને પશુઓને પવિત્ર માનવાની ભાવના જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વની ભાવના ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિને માત્ર ભૌતિક સાધન તરીકે નહીં, પરંતુ માતા અને જીવનદાયિ શક્તિ તરીકે માનવામાં આવી છે. ભૂમિ, જળ, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ—આ પાંચ મહાભૂતોને પૂજનીય માનવાની પરંપરા ભારતીય વિચારધારાની વિશેષતા છે. માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો આ સહઅસ્તિત્વનો સંબંધ જીવનમાં સંતુલન અને સંયમ જાળવવા પ્રેરે છે.

લોકસાહિત્યમાં પ્રકૃતિ સાથેના સહઅસ્તિત્વનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. લોકગીતોમાં વરસાદ, નદી, વૃક્ષ, પર્વત અને ઋતુઓનું વર્ણન માનવીની લાગણીઓ સાથે જોડાઈને આવે છે. લોકકથાઓમાં પ્રકૃતિ ઘણીવાર માનવીની સહાયરૂપ અથવા પરીક્ષકરૂપે રજૂ થાય છે, જે

માનવીને સંયમ અને નમ્રતા શીખવે છે. ખેતીસંબંધિત લોકગીતો પ્રકૃતિ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે.

પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વની આ ભાવના માનવીને પર્યાવરણ સંરક્ષણ તરફ દોરી જાય છે. આજના પર્યાવરણીય સંકટના સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યમાં રહેલો પ્રકૃતિપ્રેમ અત્યંત પ્રાસંગિક છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સુમેળ સ્થાપિત કરવાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કરે છે.

5. લોકસાહિત્યમાં સામાજિક મૂલ્યો :

5.1 કુટુંબ પ્રથા :

સંયુક્ત કુટુંબ, વડીલોનો આદર અને કુટુંબની એકતા લોકસાહિત્યમાં મુખ્ય મૂલ્ય તરીકે પ્રતિબિંબિત થાય છે. કુટુંબ પ્રથા ભારતીય સમાજનું મૂળ આધારસ્તંભ છે અને તેનું મહત્વ લોકસાહિત્યમાં વિશેષ રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કુટુંબને માત્ર રક્તસંબંધોનો સમૂહ નહીં, પરંતુ સંસ્કાર, સંવેદના અને સામાજિક જવાબદારીનું કેન્દ્ર માનવામાં આવે છે. ખાસ કરીને સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા ભારતીય જીવનપદ્ધતિની વિશેષતા રહી છે, જેમાં સહઅસ્તિત્વ, સહકાર અને પરસ્પર આદરના મૂલ્યો વિકસે છે.

લોકસાહિત્યમાં કુટુંબના વિવિધ સંબંધો—પિતા-માતા, સંતાન, દાદા-દાદી, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્ની—સહજ રીતે રજૂ થાય છે. લોકકથાઓમાં વડીલોની સલાહ અને અનુભવને મહત્વ આપવામાં આવે છે, જ્યારે લોકગીતોમાં માતૃત્વ, પ્રેમ અને ત્યાગની લાગણીઓ વ્યક્ત થાય છે. આ રચનાઓ દ્વારા બાળકોમાં સંસ્કાર અને નૈતિકતા વિકસે છે.

કુટુંબ પ્રથા સમાજની સ્થિરતા અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરસ્પર સહાય, સહનશીલતા અને જવાબદારીનો ભાવ કુટુંબમાં જ વિકસે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય કુટુંબ પ્રથાના મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સુધી જીવંત રાખવાનું કાર્ય કરે છે.

5.2 નૈતિક મૂલ્યો :

સત્ય, અહિંસા, દયા, ક્ષમા, પરોપકાર અને ઈમાનદારી જેવા મૂલ્યો લોકકથા અને કહેવતો દ્વારા પ્રગટ થાય છે. નૈતિક મૂલ્યો માનવીના વિચાર, વર્તન અને જીવનદૃષ્ટિને યોગ્ય દિશા આપનારા આધારસ્તંભ છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં નૈતિકતાને જીવનનો મુખ્ય આધાર માનવામાં આવ્યો છે. સત્ય, અહિંસા, દયા, કરુણા, ક્ષમા, ઈમાનદારી, સંયમ અને પરોપકાર જેવા મૂલ્યો માનવીને માનવિય અને સમાજોપયોગી બનાવે છે. આ મૂલ્યો માત્ર શાસ્ત્રોમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ લોકસાહિત્ય દ્વારા સામાન્ય જનજીવનમાં સહજ રીતે પ્રવેશ્યા છે.

લોકસાહિત્યમાં નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રસાર ખૂબ અસરકારક રીતે થાય છે. લોકકથાઓમાં સારા અને ખરાબ પાત્રો વચ્ચેના સંઘર્ષ દ્વારા નૈતિક સંદેશ આપવામાં આવે છે. સત્ય અને ન્યાયના માર્ગે ચાલનાર પાત્રો અંતે સફળ થાય છે, જ્યારે લોભ, અહંકાર અને અન્યાય કરનારને દંડ મળે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માનવીને યોગ્ય અને અયોગ્ય વર્તન વચ્ચેનો ભેદ સમજાવે છે. લોકગીતો અને ભજનોમાં કરુણા, સમર્પણ અને માનવસેવાનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. કહેવતો અને લોકોક્તિઓ ટૂંકા વાક્યોમાં ઊંડું નૈતિક જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે, જે દૈનિક જીવનમાં માર્ગદર્શક બને છે. નૈતિક મૂલ્યો સમાજમાં સહઅસ્તિત્વ, સમરસતા અને શાંતિ જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

આજના ભૌતિકવાદી યુગમાં નૈતિક મૂલ્યોની પ્રાસંગિકતા વધુ વધી છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા નૈતિક સંદેશ માનવીને આત્મચિંતન અને આત્મનિયમન તરફ દોરી જાય છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય નૈતિક મૂલ્યોના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનનું શક્તિશાળી માધ્યમ બની રહ્યું છે.

5.3 સ્ત્રીનું સ્થાન :

લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીને માતૃત્વ, ત્યાગ અને શક્તિના પ્રતિકરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. કેટલીક કથાઓમાં સ્ત્રીની બુદ્ધિ અને સાહસ સમાજને માર્ગદર્શન આપે છે. ભારતીય લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

મહત્વપૂર્ણ અને વિશિષ્ટ છે. સ્ત્રી માત્ર ઘરની સંભાળનાર કે પાત્ર ન રહી, પરંતુ માતા, શક્તિ, ત્યાગ અને જીવનના માર્ગદર્શક તરીકે રજૂ થાય છે. લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રી પાત્રો દ્વારા સમાજમાં નૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોને પ્રસરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તેથી સ્ત્રીનું પ્રતિનિધિત્વ માત્ર શારીરિક કે સામાજિક ભૂમિકામાં નહીં, પરંતુ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સ્તરે પણ થાય છે.

લોકગીતો, લોકકથાઓ અને લોકનાટ્યોમાં સ્ત્રીને અલગ અલગ પ્રતીકાત્મક રૂપોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. માતૃત્વ, પતિપ્રેમ, ત્યાગ અને કરુણાના ગુણ સ્ત્રી પાત્રોમાં પ્રગટ થાય છે. અનેક લોકવાર્તાઓમાં સ્ત્રી પાત્ર પોતાની બુદ્ધિ, સાહસ અને કળા દ્વારા સમસ્યાઓના ઉકેલ લાવે છે, જે સમાજને પ્રેરણા આપે છે. રાણીઓ, સતી, દીકરીઓ અને નારી પાત્રો જીવનના વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં સંઘર્ષ અને ન્યાયના પ્રતિકરૂપે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીની શક્તિમાન છબી સમાજમાં સ્ત્રીની મહત્વની ભૂમિકાને ઉજાગર કરે છે. સ્ત્રી માત્ર પરંપરા અને ઘરના બંધનમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ સમાજમાં નૈતિકતા, કર્તવ્ય અને ભક્તિ પ્રસરાવવામાં કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે. આ દૃષ્ટિ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની 'શક્તિ' અને 'સહભાગિતા' સંકલ્પનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આધુનિક સમયમાં પણ સ્ત્રીના પ્રતિકરૂપો લોકસાહિત્યમાં પ્રેરણાસ્તોતરૂપે જીવનમાં રહે છે. તે મહિલાઓને આત્મવિશ્વાસ, જ્ઞાન અને સામાજિક જવાબદારી માટે પ્રેરણા આપે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય સ્ત્રીનું સ્થાન ઉજાગર કરીને સમાનતા, સશક્તીકરણ અને નૈતિક સંસ્કારનો પ્રચાર કરે છે.

5.4 સામાજિક સમરસતા :

જાતિ, વર્ગ અને ધર્મ વચ્ચે સમન્વય અને સહઅસ્તિત્વનો સંદેશ લોકસાહિત્ય દ્વારા પ્રસરતો રહ્યો છે. સામાજિક સમરસતા એટલે સમાજના તમામ વર્ગો, જાતિ, જાતિ-પાત્ર અને આર્થિક સ્તરો વચ્ચે સહઅસ્તિત્વ,

એકતા અને પરસ્પર સહકારનું સ્થાન. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સામાજિક સમરસતા એક મૂળભૂત મૂલ્ય તરીકે માનવામાં આવે છે, જે માનવીના વિચારો, વર્તન અને સામાજિક વ્યવહારમાં પ્રગટ થાય છે. લોકસાહિત્ય એ આ મૂલ્યને સૌથી સરળ, અસરકારક અને જીવંત રીતે સમાજ સુધી પહોંચાડવાનું સાધન છે.

લોકકથાઓ, લોકગીતો અને લોકનાટ્યોમાં સામાજિક સમરસતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. લોકકથાઓમાં પાત્રો જાતિ, વર્ગ અને ધર્મના ભેદ વિના સહકાર અને મિત્રતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સામાન્ય માણસ અને દેવદેવતાના પાત્રો સાથેના સંબંધો બતાવતા કથાઓ માનવીના સહઅસ્તિત્વ અને માનવતાવાદને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ રીતે લોકકથાઓ સમાજમાં સકારાત્મક મંતવ્યો અને સહજ નૈતિક શિક્ષણ પ્રસાર કરે છે.

લોકગીતો અને ભજનો પણ સમરસતાની ભાવનાને વિકસાવે છે. તહેવારો અને ઉત્સવોમાં ગવાતા સંગીત દ્વારા લોકોના મનમાં સમાનતા, એકતા અને સામાજિક બંધનની અનુભૂતિ થાય છે. ભક્તિગીતો અને ભજનો ધાર્મિક ભેદો ભલે અલગ અલગ હોય, પરંતુ સહઅસ્તિત્વ અને પરસ્પર શ્રદ્ધાનું સંદેશ આપે છે. આ રીતે લોકગીતો સમાજમાં એકતા અને ભાઈચારા પ્રસરાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

લોકનાટ્ય અને નૃત્યના સ્વરૂપો પણ સામાજિક સમરસતાના સંદેશને દર્શાવે છે. લોકનાટ્યોમાં હાસ્ય, વ્યંગ્ય અને સંવાદ દ્વારા સમાજની ખામીઓ અને કુરિતિઓ સામે ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. સામાજિક અસમાનતા, અન્યાય અને શોષણ જેવા મુદ્દાઓ નાટ્યમાં રજૂ થાય છે, જેથી દર્શકોમાં વિચાર અને જાગૃતિ સર્જાય. આ ઉપરાંત, લોકનાટ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને દુષ્ટ પાત્રોની ઝલક દર્શાવવામાં આવે છે, જેના માધ્યમથી નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યો પ્રસરાવવામાં આવે છે.

આધુનિક સમયમાં, વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિક તકનીકી યુગમાં, જ્યાં સમાજમાં વ્યક્તિગતતા અને

ભૌતિકલાભ પર ભાર છે, ત્યાં લોકસાહિત્ય સમરસતા અને એકતા જાળવવા માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સંદેશો પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચીને સમાજને નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, લોકસાહિત્ય સામાજિક સમરસતાના ભાવને જીવંત રાખતું એક સશક્ત સાધન છે. તે માનવીને સહઅસ્તિત્વ, સહકાર, કરુણા અને પરોપકારના માર્ગ પર ચલાવવામાં પ્રેરણા આપે છે. સમાજમાં શાંતિ, સમાનતા અને ભાઈચારા જાળવવા માટે લોકસાહિત્યનું મહત્વ અનિવાર્ય છે.

6. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ :

લોકસાહિત્ય સમાજની સંસ્કૃતિ અને ઓળખનું સંરક્ષણ કરે છે. પેઢીથી પેઢી સુધી જ્ઞાન અને મૂલ્યોનું સંક્રમણ તેનો મુખ્ય હેતુ છે. આધુનિક સમયમાં ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા લોકસાહિત્યનું સંરક્ષણ વધુ જરૂરી બન્યું છે. લોકસાહિત્ય માત્ર મનોરંજન અથવા કલા નહીં, પરંતુ કોઈપણ સમાજની સાંસ્કૃતિક અને જ્ઞાન પરંપરાનો જીવંત દસ્તાવેજ છે. તે પેઢીદર પેઢીથી પસાર થતા અનુભવ, જ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક મૂલ્યોનું સંચય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લોકસાહિત્યનું વિશિષ્ટ મહત્વ એ છે કે તે સમાજના તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનમૂલ્યોને લોકપ્રિય અને સહજ રૂપે પ્રસરી રહે છે, અને આમ તે સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરે છે.

ભારતીય લોકસાહિત્યમાં રહેલી કથાઓ, ગીતો, નાટકો, કહેવતો અને લોકવિધિઓ માત્ર મનોરંજન પૂરતી નહીં, પરંતુ સમાજના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, લોકકથાઓમાં દર્શાવાયેલી કરુણા, સત્ય, ધર્મ અને ન્યાયની ધારણા સમાજમાં નૈતિક શિક્ષણ આપે છે. લોકગીતો, ભજનો અને લોકનાટ્યોમાં ભક્તિ, પ્રકૃતિપ્રેમ, અને સામાજિક બંધનનું પ્રદર્શન થાય છે. આ દ્વારા સમાજમાં સંસ્કાર, પરંપરા અને સામાજિક સમરસતાનું પ્રસાર થાય છે.

લોકસાહિત્ય સંસ્કૃતિના ભૌતિક માધ્યમથી વધુ, આધ્યાત્મિક અને માનસિક ધરોહરનું રક્ષણ કરે છે. પ્રકૃતિ, સ્ત્રી, કુટુંબ, સમાજ અને જીવનની પરિસ્થિતિઓ સાથે સંકળાયેલા સંદેશો લોકસાહિત્યમાં સહજ રીતે સમાવિષ્ટ છે. આ સંદેશો માનવીને તેના મૂળ મૂલ્યો, પરંપરા અને પરિસ્થિતિઓ સાથે જોડે રાખે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય ન માત્ર ભૂતકાળની વારસો જાળવે છે, પરંતુ આજના અને ભવિષ્યના પેઢીને પણ સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન અને નૈતિકતામાં પ્રગટ કરવા માર્ગદર્શક બને છે.

આજના વૈશ્વિકીકરણ અને ટેકનોલોજીના યુગમાં લોકસાહિત્યની સંરક્ષણના મહત્વ વધારે સ્પષ્ટ છે. આધુનિક જીવનશૈલીમાં માનવીને પરંપરા, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ સાથે જોડનાર કોઈ સ્થિર માધ્યમ ઓછું થઈ ગયું છે. આ પરિસ્થિતિમાં લોકસાહિત્ય એ જીવંત કડી બની રહે છે, જે સમાજને તેની મૂળ ઓળખ, ભાષા, ધાર્મિક અને સામાજિક મૂલ્યો સાથે જોડે છે. લોકસાહિત્ય દ્વારા બાળકો અને યુવાનોને સંસ્કાર, નૈતિકતા અને સામાજિક જવાબદારીનું જ્ઞાન સરળ અને અસરકારક રીતે મળી શકે છે.

સાથે જ, લોકસાહિત્યના સ્વરૂપો—લોકકથા, લોકગીત, લોકનાટ્ય, લોકોક્તિ, કહેવતો—આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોના સરંજામ તરીકે કામ કરે છે. તેઓ જીવનની વ્યવહારુ શિક્ષા, ભાવનાત્મક સમજ અને સામાજિક સંસ્કારની કડીઓ જાળવે છે. લોકસાહિત્ય સમાજના દરેક સ્તર સુધી પહોંચી, સંસ્કૃતિને જીવંત અને પ્રસન્ન બનાવે છે.

અંતે, કહી શકાય કે લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ પરસ્પર અવિઘ્નજનક છે. લોકસાહિત્ય જ સંસ્કૃતિને પેઢીદાર પેઢી સુધી પહોંચાડે છે અને સમાજમાં નૈતિકતા, સહઅસ્તિત્વ અને ભાઈચારા જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ, રક્ષણ અને પ્રસાર માટે અવિભાજ્ય સાધન છે.

7. આધુનિક સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યની પ્રાસંગિકતા :

વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિકીકરણના યુગમાં લોકસાહિત્ય વ્યક્તિને પોતાની મૂળ સંસ્કૃતિ સાથે જોડે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને સામાજિક મૂલ્યો આધુનિક સમાજમાં માનવિયતા અને સંતુલન જાળવવામાં સહાયક બને છે. લોકસાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિની એવી અમૂલ્ય ધરોહર છે જે વર્ષો, પેઢીઓ અને સમયગાળાઓને પાર કરી અત્યાર સુધી જીવંત છે. ઇતિહાસમાં જ્યારે લેખિત સાહિત્ય મર્યાદિત હતું અને સામાન્ય જનજાતિ સુધી શૈક્ષણિક સંસાધનો પહોંચતા ન હતા, ત્યારે લોકસાહિત્ય જ લોકજ્ઞાન, નૈતિકતા, જીવનમૂલ્યો અને સામાજિક સંદેશ પહોંચાડવાનું મુખ્ય માધ્યમ હતું. હાલના આધુનિક યુગમાં, વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને આધુનિક શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓની ઉન્નતિ છતાં, લોકસાહિત્યની પ્રાસંગિકતા યથાવત્ રહે છે. તે માત્ર સંસ્કૃતિ જાળવવાનું સાધન નથી, પરંતુ આધુનિક જીવનમાં માનવીના નૈતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ મંચ બની રહ્યું છે.

આધુનિક સમયમાં લોકોની જીવનશૈલી અને જીવનની ગતિ ખૂબ ઝડપી થઈ ગઈ છે. આ ગતિમાં આધુનિક શિક્ષણ, મનોરંજન, સોશિયલ મીડિયા અને ટેકનોલોજીનો પ્રભાવ ઘણો મજબૂત બન્યો છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં લોકસાહિત્યનું મહત્વ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ કે તે જડબેસલાક જીવનમૂલ્યો અને નૈતિક સિદ્ધાંતોને સરળ, લોકપ્રિય અને મનોરંજક સ્વરૂપે પહોંચાડે છે. લોકકથાઓ, લોકગીતો, લોકનાટ્ય અને લોકોક્તિઓ દ્વારા નૈતિક શિક્ષણ, સામાજિક સંદેશો અને ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચે છે. આથી આધુનિક સમાજમાં પણ લોકસાહિત્યનું સ્થાન અપ્રતિસ્થિત છે.

લોકસાહિત્યનો એક મુખ્ય ફાયદો એ છે કે તે જીવંત અનુભવો અને જીવનમૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ છે. આધુનિક બાળકો અને યુવાનો માટે લોકકથાઓ અને લોકગીતો જીવનના ગહન તત્ત્વોને સરળ, સ્પષ્ટ અને મનોરંજક સ્વરૂપે સમજાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કર્મ અને

કર્મફળના સિદ્ધાંતો, સત્ય, ન્યાય અને પરોપકાર જેવા મૂલ્યોની સમજ આજના સંજોગોમાં પણ સમાન અસરકારક છે. આવા શિક્ષણનું આધુનિક શૈક્ષણિક માધ્યમોમાં મિશ્રણ, બાળકોને માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની કુશળતા પણ પ્રદાન કરે છે. આધુનિક સમાજમાં માનવી સામાજિક અને માનસિક પીડા, તણાવ, ભૌતિકવાદ અને વ્યક્તિગતતાના માધ્યમથી ખૂબ પ્રભાવિત થાય છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યો, ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા, અને સહઅસ્તિત્વ અને સમરસતાના સંદેશ આ તણાવને દૂર કરવા અને વ્યક્તિના આંતરિક સંતુલન માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે. લોકગીતો, લોકનાટ્ય અને લોકવાર્તાઓમાં પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબ પ્રથા, સામાજિક સમરસતા, સ્ત્રી-પુરુષના સમાન હક વગેરેના સંદેશ આધુનિક જીવનને મજબૂત અને સંતુલિત બનાવે છે.

આધુનિક યુગમાં મિડિયા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ લોકસાહિત્યને નવા માધ્યમમાં પ્રસાર કરવા માટે અનોખા તકો પૂરા કરે છે. લોકગીતો, લોકકથાઓ અને લોકનાટ્યને ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ, વીડિયો, એનિમેશન અને સોશિયલ મીડિયા મારફતે આધુનિક પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું શક્ય બન્યું છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માત્ર પેઢી દર પેઢી નથી પહોંચતું, પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે પણ પ્રસાર થાય છે. આ સાથે લોકસાહિત્યને આધુનિક કલાત્મક સ્વરૂપો, સંગીત, રંગભૂમિ અને ફિલ્મોમાં પણ પ્રસ્તુત કરી તેનો જીવંત મહિમા જાળવવામાં આવે છે.

આધુનિક સંદર્ભમાં લોકસાહિત્ય નૈતિક શિક્ષણ, સામાજિક જાગૃતિ અને આત્મ-સંશોધન માટે એક મજબૂત સાધન બની રહ્યું છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સંદેશ—સત્ય, અહિંસા, કરુણા, પરોપકાર, સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબ અને સમાજના મૂલ્યો—આધુનિક જીવનમાં પણ પ્રાસંગિક છે, કારણ કે આ મૂલ્યો માનવીને જીવનના તણાવ, સામાજિક વિભાજન અને નૈતિક ભ્રષ્ટાચાર સામે કાર્યરત રહેવામાં મદદ કરે છે.

લોકસાહિત્યના સ્વરૂપો—લોકકથા, લોકગીત, લોકનાટ્ય, લોકોક્તિ અને કહેવતો—આધુનિક જીવનમાં મનોરંજન અને શિક્ષણનું સંયોજન પ્રદાન કરે છે. તેઓ સામાન્ય લોકોના જીવનપ્રસંગ, ધાર્મિક અને સામાજિક સંદેશો, નૈતિક સિદ્ધાંતો અને જીવનમૂલ્યોને સરળ અને મનોરંજક રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય આધુનિક પેઢીને તેમના મૂળ મૂલ્યો સાથે જોડે છે, તેમની સાંસ્કૃતિક ઓળખ જાળવે છે અને જીવનમૂલ્યોનો વિકાસ કરે છે.

નિષ્કર્ષરૂપે, આધુનિક સંદર્ભમાં લોકસાહિત્ય સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પાયાનો સ્થિર સ્તંભ છે. વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને આધુનિક જીવનશૈલી વચ્ચે પણ લોકસાહિત્યનું મહત્વ અવિચલિત છે. તે જીવનના ગહન તત્વો, નૈતિક સંદેશ અને સામાજિક સમરસતા પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચાડીને ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવંત રાખે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માત્ર ભૂતકાળની ધરોહર નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યની પેઢી માટે માર્ગદર્શક, પ્રેરણાસ્ત્રોત અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરનાર એક અનિવાર્ય સાધન છે.

8. નિષ્કર્ષ :

લોકસાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને સામાજિક મૂલ્યોનું જીવંત દસ્તાવેજ છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક જીવનનો સુમેળ જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યનું અધ્યયન અને સંરક્ષણ ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. લોકસાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિની અનમોલ ધરોહર છે, જે પેઢીદર પેઢી સુધી જીવનમૂલ્યો, નૈતિકતા, સામાજિક સંદેશો અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પહોંચાડતું રહેલું છે. તે માત્ર મનોરંજન પૂરતું સાધન નથી, પરંતુ સમાજના જીવંત અનુભવ, તત્ત્વચિંતન અને જીવનપદ્ધતિનું પ્રતિબિંબ છે. લોકકથાઓ, લોકગીતો, લોકનાટ્ય, કહેવતો અને લોકોક્તિઓ દ્વારા ભારતની પ્રાચીન જ્ઞાનપરંપરા, ભક્તિ ભાવના, કર્મ અને કર્મફળની ધારણા, પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબ પ્રથા, સ્ત્રીનું સ્થાન અને સામાજિક

સમરસતા સરળ અને અસરકારક રીતે લોકો સુધી પહોંચે છે.

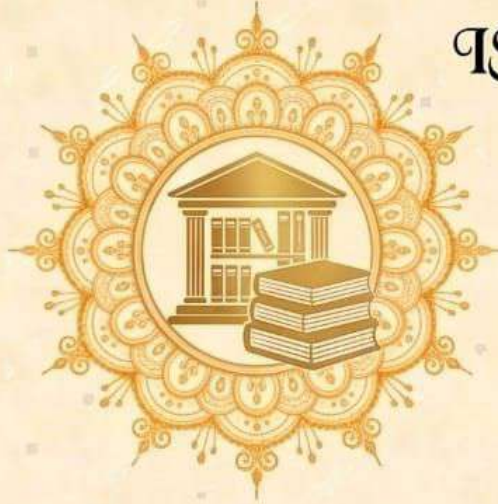
આધુનિક યુગમાં લોકસાહિત્યની પ્રાસંગિકતા વધુ વધેલી છે. વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને ઝડપી જીવનશૈલી વચ્ચે પણ તે નૈતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જાળવવાનું મજબૂત સાધન છે. લોકસાહિત્ય સમાજને શાંતિ, સમરસતા, પરોપકાર અને ભાવનાત્મક સંતુલન પ્રદાન કરે છે. આ રીતે તે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને દૃષ્ટિએ સમાજની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ માટે અનિવાર્ય સાધન છે. નિષ્કર્ષરૂપે, લોકસાહિત્ય માત્ર ભૂતકાળની વારસો નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યની પેઢી માટે માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહ્યું છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ વિષયક ગ્રંથો
2. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના પુસ્તકો
3. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય પરના સંશોધન લેખો
4. ભટ્ટ, રાજેન્દ્ર. ભારતીય લોકસાહિત્યનું પરિચય. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૫.
5. પટેલ, રમેશ. લોકસાહિત્યમાં નૈતિકતા અને જ્ઞાનપરંપરા. ગાંધીનગર: શૈક્ષણિક પ્રકાશન, ૨૦૧૦.
6. દેસાઈ, વિનોદ. ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સ્વરૂપો અને પ્રાસંગિકતા. સુરત: સુરત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, ૨૦૧૨.
7. જોષી, ભરત. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને લોકસાહિત્ય. અમદાવાદ: સૂર્યપ્રકાશ, ૨૦૧૫.
8. રાવલ, અમિત. લોકગીતો અને લોકનાટ્યમાં સામાજિક મૂલ્યો. રાજકોટ: રાજકોટ યુનિવર્સિટી, ૨૦૧૧.
9. વાઘેલા, શિલ્પા. લોકસાહિત્ય અને આધુનિક સંસ્કૃતિ. અમદાવાદ: પ્રગતિ પ્રકાશન, ૨૦૧૮.
10. કુમાર, અરુણ. ભારતીય પરંપરા અને લોકજ્ઞાન. ન્યૂ દિલ્હી: રોતસબુક્સ, ૨૦૧૩.
11. ભટ્ટ, કિરણ. સામાજિક સમરસતા અને લોકસાહિત્ય. અમદાવાદ: વિદ્યાભવન, ૨૦૧૬.
12. પટેલ, હર્ષ. પ્રકૃતિ અને લોકસાહિત્ય. ગાંધીનગર: હરિપ્રકાશન, ૨૦૧૪.
13. શાહ, મીતલ. લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને પરંપરા. વડોદરા: વેદાંત પ્રકાશન, ૨૦૧૭.

ISSUE:05 |
July-2026

ISSN: 3107-3357
(Online)

Call for Research Papers

Submit original research articles, critical reviews,
and case studies.

EDITORIAL OFFICE & PUBLISHER:

Smt. Bhanumati Dhanak College of Arts,
Commerce, Science & Management
Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Published by: Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Web: www.jcdhanak.org

Email: editor@jcdhanak.org

